MISIR TARİHİ

Erik Hornung

KABALCI

ERIK HORNUNG

ANA HATLARIYLA

MISIR TARİHİ

KABALCI YAYINEVİ: 216

Antropoloji, Arkeoloji, Mitoloji Dizisi: 22

Erik Hornung: 1933 yılında Riga'da doğdu. 1956 yılında Tubingen Üniversitesi'nde doktorasını yaptı. 1960-67 yılları arasında Vestfalya Üniversitesi'nde asistan ve doçent olarak çalıştı. 1967'de Basel Üniversitesi Mısırbilim kürsüsünde profesör oldu ve emekliliğine kadar (1998) burada çalıştı. 1963 yılında Amduat'ın ilk baskısını yayımladı. Özellikle kraliyet metinleri ve ötedünya kitapları üzerine yoğunlaşan çalışmaları modern mısırbilimin önemli ürünleridir. Pek çok makalenin yanısıra eserleri arasında yakında yayınevimizden çıkacak olan *Mısırbilime Giriş* ve *Eski Mısır Ötedünya Kitapları* sayılabilir.

Erik Hornung
Grundzüge der Ägyptischen Geschichte

Birinci Basım: Nisan 2004

Kapak Düzeni: Serdar Bal
Teknik Hazırlık: Zeliha Güler
Yayıma Hazırlayan: Mustafa Küpüşoğlu

KABALCI YAYINEVİ
Himaye-i Etfal Sok. 8-B Cağaloğlu 34110 İSTANBUL
Tel: (0212) 526 85 86 Faks: (0212) 513 63 05
yayinevi@kabalci.com.tr www.kabalci.com.tr

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)
Hornung, Erik
Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi
1. Mısır Tarihi 2. Dinler Tarihi 3. Mısırbilim
ISBN 975-8240-88-9

Baskı: Yaylacık Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. (0212 567 80 03)
Litros Yolu Fatih San. Sitesi No: 12/197-203 Topkapı-İSTANBUL

ERIK HORNUNG

ANA HATLARIYLA MISIR TARİHİ

Çeviren: Zehra Aksu Yılmazer

KABALCI YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Modern insan ister yabancı isterse de âşina olduğu Eski Mısır'la karşılaştığında, Mısır insanının binlerce yıl önce yaratmayı başardığı yapıtların dingin duruşu ve taşa dönüşmüş dünya düzeni karşısında şaşkınlık duyar. Bu duygu, Mısır'ın kemikleşmiş bir sürekliliğin ülkesi gibi görülmesine, dış görünüşündeki dinginlik ve türdeşliğin tarihte bir eksikliği, en azından "insan olmakla ilgili tarihsel kararlardaki" (Jaspers) bir eksikliği gizlediği izlenimine kapılınmasına neden olabilir. Oysa sakin cephenin ardında her zaman genellikle fırtınalı bir değişim vardır; bunu göstermek tarihçinin görevidir ve kaynaklar giderek zenginleştiği için bu görevi hep yeni baştan yerine getirmesi gerekir. Tek bir örnek verecek olursak, birkaç yıllık Amarna Dönemine (bkz. s. 105 vd.) o zamanın insanlığının tarihsel ve temel kararları bakımından neler sığmamıştır ki! Diğer dönemlerin daha yoksul gibi görünmesinin başlıca nedeni, Eski Doğu[1] kronolojisi ve tarihinin tarihçiye çıkardığı zorluklardır. Yöntemleri geliştirilmiş, kaynakları çoğalmış bir kronoloji olaysız geçen bir bin yılı hareketli bir yüzyıla dönüştürebilir; eski Mısır tarihi hakkında bilgi sahibi olmamız, "tarihsel" metinlerin tekdüze tekrarlarını ve kalıplaşmış formüllerini gerçek tarih sanmamız tehlikesini ortadan kaldırır. O dönem insanları için tarih sosyolojik ya da ekonomik bir süreç değil, bir kült eylemi ve törensel oyundu; bu nedenle onların "ta-

---

[1] "Eski Doğu" üst kavramıyla, Mısır ve Ön Asya'nın Pers istilasına (539/525) kadar süren ve insanlığın yazılı tarihinin ilk yarısının tamamını kapsayan ortak tarihi kastedilmektedir.

rihsel" metinleri bize bilgi vermekten çok bilgiyi esirger.

Kronoloji ve tarih kavramının, Eski Doğu tarihiyle ilgili her tür çalışmanın karşısına çıkardığı zorluklar bu kitabın önkoşulu olsa da, içeriği değildir. Bu zorlukları aşağı yukarı aynı tarihlerde bir başka yerde[2] ele aldığım için burada tarihöncesine kısaca değindikten sonra Menes'ten Büyük İskender'e kadar uzanan süreç üzerinde yoğunlaştım. Okuyucunun burada karşılaşacağı yıl rakamları, yalnızca 11-12. ve 26-30. Hanedanlar için kesindir; Yeni Krallıkta pek çok yıllık bir kayma olabilir (II. Ramses'in tahta çıkma tarihi İÖ 1290 değil İÖ 1279'dur), ama bu konuya ilişkin tartışmalar henüz sürdüğü için tarihleri ikinci baskıda da değiştirmedik.[Φ]

Kaynak listesi ikinci baskıda hayli genişletilip güncelleştirildi, ama "ana hatlar"ı aşmaması için zengin literatürden bir seçki yapıldı.

Kitabın sonundaki "Mısır ve Çevresi" haritasının gözden geçirilmiş baskısı için Tübingen Özel Araştırma Alanı 19'a ("Tübingen Atlas des Vorderen Asiens") teşekkür ederim.

---

[2] *Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches*, Wiesbaeden, 1964; ayrıca *Geschichte als Fest*, 1966.

[Φ] Kitabın ikinci basımından bu yana süren tartışmalar sonucu bir mutabakat oluşmuştur. Bizim çevirimizde bu bağlamda yeni tarihler (bu örnekte 1279) kullanılmıştır ve tüm tarihler olabildiğince kesindir, ayrıca aksi belirtilmedikçe kitaptaki tüm tarihler "İsa'dan Önce"dir –yn.

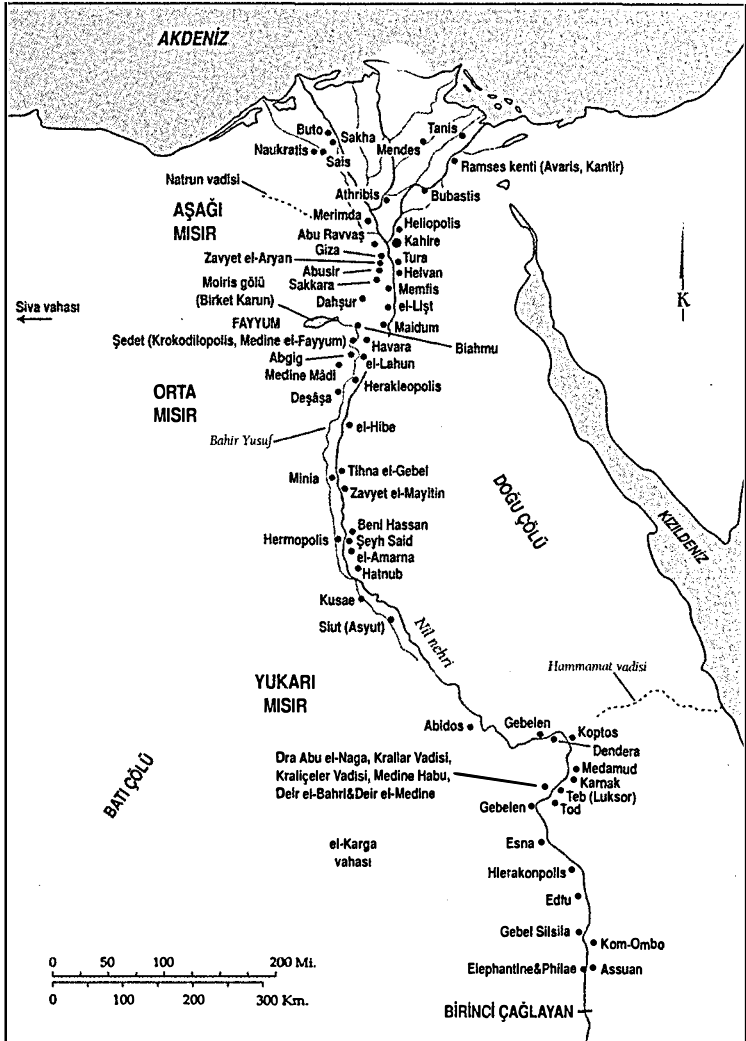
ARKAİK DÖNEM

Mısır'ın kültürü tarihöncesi dönemde, hiçbir yazılı belgeyle aydınlatılmamış binlerce yıllık bir süreçte oluşup biçimlendi. Her şeyden önce doğası, ıssız sonsuzluğuyla yaşamı sürekli tehdit eden, kuzeyde düz ve kumlu, güneyde dağlık ve kayalık bir çölün kıyısında uzanan, Nil nehrinin her yıl kabarıp alçalan sularıyla sulanıp zengin ürünlerle dolup taşan, bereketli toprakların olduğu cömert bir doğadır; Tersiyerde yavaş yavaş geri çekilen denizin yerini alan ve Nil'in birçok koluyla sulanan verimli bir delta vardır. İklimi, neolitik döneme kadar ekvator Afrikası karakterinde, nemli, sıcak ve bol yağmurlu olup, bugünkü kuru çöl iklimi özelliklerine ancak Eski Krallık döneminde kavuşan bir iklimdir. Paleolitik dönemden beri Nil vadisinde insan varlığına rastlanmaktadır. Yavaş yavaş artan kuraklıktan kaçarak çöl platosundan Nil vadisine adım adım inen insan, kültür basamaklarını birer birer çıkarak yerleşik hayata geçer, tarım yapar, evcil hayvan besler, aletlerini geliştirir ve ölülerini ötedünyaya armağanlarla uğurlar. Tanrılar kendilerini ona gösterir, o da hayvan ve nesnelerde büyülü güçler sezinler. Yaratma arzusuyla taş, kil ve fildişinden ilk heykelleri yontar. Reisler ortaya çıkar, siyasal güç ve dinsel saygınlık kazanırlar, sonunda aralarından biri Nil vadisini tek bir krallık altında toplamayı başarır.

Daha sonraki kral listeleri ve yıllıklara göre Mısır tarihi, tanrıların ve yaptıkları işler kayıtlara geçmediği için birer isimden öteye geçmeyen ilk kralların saltanatıyla başlar. Mısırlı için yaşadığı dünyanın tasviri ve yorumu tarihyazımının değil, mitosun görevidir.

Mitsel olayları yinelediği varsayılan tarihsel başarılar, mitostaki yaradılış dünyasını ilk mükemmelliğiyle yeniden kurmalıdırlar; bu açıdan bakıldığında kültten başka bir şey değildirler. 18. Hanedandan itibaren imparatorluğun kurucusu sayılan efsanevi Kral Menes'e de daha sonra yaratıcı eylemler atfedilmiştir. Kral Menes ilk kez bataklıkları kurutur, ilk kent Memfis'i kurar ve insanlığı kültür ve uygarlıkla tanıştırır. Onlara kültürü getiren bir kahramanla tarihlerini başlatan başka devlet ve kültürler de vardır. Ancak Mısır yüksek kültürünün kökeni arketiplerde kaybolmaz, izleri İÖ dördüncü binyıla kadar sürülebilir. O dönemin neolitik Negade kültüründen yalnızca birkaç kuşak sonra yüksek bir kültür doğar; krallık, yönetim, yazı, sanat ve din tümüyle gelişir ve bildiğimiz "Mısırlı" özellikleriyle tarih sahnesine çıkar.

Görünüşe bakılırsa, bu tarihsel başarıyı gerçekleştiren ya da en azından son adımı atan özellikle iki kraldır: Narmer ("Öfkeli Yayınbalığı") ve Aha ("Savaşçı"). Bu ikisi ülkenin iki yarısına da hükmeder, nitekim Palermo Taşı'nda sıralanan "tarihsel" krallar listesi de büyük bir olasılıkla Aha ile başlıyordu. Zaten en önemli temeller onlardan önceki "Akrep" Kral tarafından atılmıştır; ilk yazılı anıtları borçlu olduğumuz bu kral bile yalnızca Yukarı Mısır'da değil, batı kısmını Libyalı kabilelerin egemenliğinden kurtardığı deltanın bazı bölgelerinde de hüküm sürmüş olabilir. Deltanın doğusunda çoban kabileleri yaşıyordu, bu bölge yeni devlete en geç Kral Narmer döneminde katılmış olsa gerek. Tarihöncesi dönemin sonunda delta ve Nil vadisindeki halkın sosyolojik yapısı, Aşağı Mısırlı çiftçi kabilelerin Yukarı Mısır'dan gelen göçebelerle kaynaştığını anlatan geleneksel birleşme hikâyelerinden daha karmaşıktır kuşkusuz. Yukarı Mısırlı kabilelerin bu birleşmede siyasal lider rolü oynadıkları çok açıktır; ne ölçüde

AKDENİZ
Buto
Sakha
Tanis
Naukratis
Sais
Mendes
Ramses kenti (Avaris, Kantir)
Natrun vadisi
Athribis
Bubastis
AŞAĞI
MISIR
Merimda
Heliopolis
Abu Ravvaş
Kahire
Giza
Zavyet el-Aryan
Tura
Abusir
Helvan
Moiris gölü
Sakkara
Memfis
(Birket Karun)
Dahşur
el-Lişt
Siva vahası
FAYYUM
Maidum
Şedet (Krokodilopolis, Medine el-Fayyum)
Havara
Biahmu
Abgig
el-Lahun
Medine Mâdi
ORTA
MISIR
Herakleopolis
Deşâşa
el-Hibe
Bahir Yusuf
Tihna el-Gebel
Minia
Zavyet el-Mayitin
DOĞU ÇÖLÜ
KIZILDENİZ
K
Beni Hassan
Hermopolis
Şeyh Said
el-Amarna
Hatnub
Kusae
Siut (Asyut)
Nil nehri
Hammamat vadisi
YUKARI
MISIR
Abidos
Gebelen
Koptos
Dendera
Dra Abu el-Naga, Krallar Vadisi,
Kraliçeler Vadisi, Medine Habu,
Deir el-Bahri&Deir el-Medine
Medamud
Karnak
Teb (Luksor)
BATI ÇÖLÜ
Gebelen
Tod
Esna
el-Karga
vahası
Hierakonpolis
Edfu
Gebel Silsila
Kom-Ombo
0
50
100
200 Mi.
Elephantine&Philae
Assuan
0
100
200
300 Km.
BİRİNCİ ÇAĞLAYAN

Mısır

göçebe oldukları ise tartışmalıdır. Tarih koşullar, "göçebe" unsurların Nil vadisinin daracık yaşam alanından çok deltanın batısında olduğunu düşündürmektedir.

Bu yeni tarih düzeninin merkezinde Mısır Krallığı vardır. Güneş tanrısı Ra her gün değişip yenilenen güneşin suretinde dünyayı nasıl aydınlatıyorsa, şahin biçimindeki gök tanrısı Horus da iktidardaki kralların suretinde dünyayı yönetir. Yani kral tanrısaldır, ama tanrı değildir. Ancak Arkaik Dönemin büyülü özdeşleşme fikrinde bu ayrım henüz bir rol oynamıyor olabilir; önemli olan, kralın tanrısal doğasından ötürü sahip olduğu büyülü güçlerdir.

Tarihin başlangıcında, Mısır kralının 4. Hanedandan itibaren sahip olduğu beş unvandan yalnızca biriyle, kralın Horus'un bedenlenmesi olduğunu ifade eden Horus adıyla karşılaşırız. Arkaik Dönemde buna iki unvan daha eklenir. Bu unvanlar kralın "Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı" (*nisut-biti*) olduğuna işaret ederek kral ile ülkenin iki yarısının "tanrısal kraliçe"leri arasında bağ kurarlar. Düalist ilke Mısırlının düşüncesine özgüdür ve yalnızca tarihöncesinin siyasal ve sosyolojik koşullarıyla açıklanamayacak olan "İki Ülke" öğretisine de damgasını vurmuştur. Mısırlı düalizmi tercih eder, ama düzenli varoluş yapısını, toplamında bir bütün oluşturan üçlük ve dokuzlukta da görür; ancak yaradılıştan önceki kaotik dünya ona göre "bu ülkede henüz iki şeyin olmadığı" bir durumdur. "İki Ülke" öğretisinin temelinde, Mısır kültürü ve taşıyıcı unsurlarının birçok (ki en basit çokluk ikidir!) unsurdan doğduğunu anlatan tarihsel bir gerçek yatar. Göçebeler, hayvan yetiştiricileri ve çiftçiler, Afrikalı, Asyalı, Sami ve Hami unsurlar ilk kez İÖ 30. yy. Eski Mısır'da farklı bir birlik oluşturdular. Her kral tahta çıktığında "İki Ülke"yi, dolayısıyla krallığının birbiriyle bağdaşmaz unsurlarını yeniden birleştirmiş oluyordu.

Kuramsal olarak, her tür kült eylemini, dolayısıyla da bütün tarihsel başarıları tek başına kral gerçekleştirir, çünkü gerekli büyülü güce yalnızca o sahiptir; Roma Dönemine kadar tüm Mısır tapınaklarının iç mekânlarında kral tek başına tanrıya hizmet ederken gösterilmiştir. Bir tek şenlik ve savaş tasvirlerinde "yardımcıları," yani rahipler, memurlar ve askerler de vardır. Ancak uygulamada bütün olayları bizzat "yönetmesi" mümkün olmadığı için kral yetkisinin bir kısmını etrafındakilere, kendisine yakın kişilere devretmiştir. Bu şekilde oluşan memurluk sistemi en eski anıtlarda bile tasvir edilmiş ve en başından beri iki ana gruba ayrılmıştır: birincisi kralın kişisel olarak ve makamı bakımından fiziksel ve kültsel gözetilmesinden sorumlu memurlar; ikincisi kralın "sözcüleri" olarak onunla dış dünya arasında aracılık eden ya da kralın emirlerini ülkede doğrudan doğruya uygulayan memurlar. Duruma göre farklı zamanlarda verilen bu emirler sonucunda yönetimsel makamlar oluşması görece zaman almıştır; bu nedenle de başlangıçta makamın kendisi, krala yakınlığıyla belirlenen makam sahibinden daha önemsizdir. İlk hanedanlarda önemli görev ve makamlar büyük bir olasılıkla yalnızca prenslere ve onların çocuklarına veriliyordu, çünkü ancak yakın akrabaların tanrısal güçle dolu kralın yakınında olmaya dayanabilecekleri düşünülüyordu. "Soylular" olarak ülkenin çeşitli bölgelerini onlar yönetiyordu, zamanla bu bölgeler eyaletlere dönüştü.

Birleşik devletin ilk krallarının egemenlik alanı bugünkü Edfu'dan deltaya kadar uzanıyor olsa gerek. Bu alanın Nil'in Birinci Çağlayan'ına uzandığını gösteren verilere şimdiye kadar rastlanmamışsa da, Assuan'daki taşocakları (granit ve diyorit) tarihöncesi dönemin sonundan itibaren işlenmeye başlanmıştır, ayrıca Arkaik Dönemde insanlara yerel tanrılar Khnum ve Satet'in isimlerinin verildiğine de

çok sık rastlıyoruz; dolayısıyla bu bölge erken bir tarihte 1. Hanedanın egemenliği altına girmiş olmalıdır. Nil ile Kızıldeniz arasındaki dağlık doğu çölündeki taşocaklarına henüz Kral Narmer (3000'den önce) döneminde bile keşif seferleri düzenlenmişti. Ticaret ilişkileri, yakın bir tarihte Narmer'in adının yazılı olduğu çömlek parçalarının bulunduğu Filistin'e kadar uzanıyordu. Aha'nın hüküm sürdüğü dönemde (yaklaşık 3000-2970 civarı) Suriye-Lübnan bölgesiyle sağlam ilişkiler kurulmuştu; Nil vadisinde bulunmayan değerli kereste (iğne yapraklılar) bu bölgeden sağlanıyordu. Tarihöncesi dönemde kurulan ve Mezopotamya'ya kadar uzanan başka sıkı ilişkiler de vardır. O dönemde Mısırlıların denize ne kadar açıldıkları bilinmiyor; hiyeroglif yazısında açıkça denizle ilgili olan tek bir karaktere rastlanmaz.

"Akrep" ve Narmer döneminde kraliyet ikametgâhı Yukarı Mısır'ın güneyindeydi; ancak Aha, Kahire'nin 20 kilometre güneyinde, bugünkü Sakkara'nın çok yakınlarında görkemli bir mezar kompleksi inşa ettirir. Kayaya oyulmuş beş yeraltı odasının üzerine, güneşte kurutulmuş Nil çamurundan tuğlalarla yaklaşık 40 x 15 metre boyutlarında büyük bir bina yapılmıştır. Üç bin yıl boyunca krallar, memurlar ve kutsal hayvanların gömüleceği Memfis ölüler kentinin ilk mezarıdır bu. Dolayısıyla Memfis'in efsanevi kuruluşu Menes'in değil, devletin merkezini kuzeye, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kesiştiği noktaya taşıyan ve bu bölgede bir ikametgâh ya da en azından bir "kale" kuran Kral Aha'nın eseridir. Yukarı Mısır'daki Abidos, siyasal merkezden çok dinsel merkezdir; Aha ve 1. Hanedanın diğer kralları oraya da kendileri ve saray mensupları için büyük mezar kompleksleri yaptırırlar. Bu çifte mezarların nedeni, "Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kralı" olan firavunun ülkenin her iki yarısında da bir mezarının olması gerektiği düşüncesi olmalıdır. Asıl cenaze töreninin nerede gerçekleşti-

rildiği tartışmalıdır; ancak mumyalama sanatı Arkaik Dönem boyunca geliştiği için kralın çok sayıdaki "kale"sinden hangisinde öldüğünün de mutlaka bir önemi vardı. Kısa bir süre önce Memfis bölgesindeki Helvan ve Abu Ravvaş'ta yapılan kazılarda Arkaik Döneme ait kraliyetdışı önemli nekropoller ortaya çıkarılmıştır.

Büyük olasılıkla Aha zamanında yapılan ikinci önemli yenilik, resmi bir tarihleme sisteminin uygulanmasıdır. Mısır yılı üç mevsimden, her mevsim de otuzar günlük dört aydan oluşur; beş artık günle (*epagomenos*) 365 güne tamamlanan yıl, Julianus yılından çeyrek gün eksiktir. Bu nedenle aslında Sirius'un doğmasıyla başlayan ve Nil'in aşağı yukarı aynı günlerde taşmasına denk gelen yılbaşı, gerçek mevsimler boyunca kayar. Ayın da önemli bir rol oynadığı Mısır takvimi, tarihöncesi dönemde ya da Arkaik Dönemde icat edilmiştir. Kralın iktidar yılları ilk kez Aha zamanında –büyük olasılıkla bir önceki yılın tipik olaylarına göre– adlandırılmıştır. İÖ 3. binyıl boyunca tüm Mezopotamya'da kullanılan bu yöntem, kısa süre sonra Mısır'da yerini önce vergi yıllarının, sonra da hükümdarlık yıllarının sayılması yöntemine bırakmıştır. Örneğin Kral Aha'nın yıllarından biri "Nübye ülkesinin mağlup edilmesi" (Birinci Çağlayan bölgesinde bir savaş seferi); diğeri, bir tanrı heykelinin yapılması nedeniyle "Oluşum," bir başka yıl ise Neith tapınağına gidildiği için "Ziyaret" diye adlandırılır. Üretim yılının belirtilmesi amacıyla yağ testilerine iliştirilen ahşap ya da fildişi küçük levhaların üzerine bu tür notlar kazınıyordu. İki yıl adı arasındaki zaman aralığı yıl ismi listelerine göre belirleniyordu. Ünlü "Palermo Taşı," Arkaik Döneme ait tüm yıl adlarının sıralandığı ve yıllık notlarıyla 5. Hanedanın sonuna kadar tamamlanan listeyi parça parça da olsa içermektedir. Arkaik Dönemden günümüze ulaşan kayıtlar, az sayıdaki kraliyet anıtı ile yıllık kayıtla-

ra ilişkin tabletlerden ibarettir.

Tarih aktarımının aracı, 1. Hanedandan hemen önce icat edilen yazıdır. Bu yazı ne tam bir resim yazısı ne de tam bir fonetik yazıdır. Yazı karakterlerinin çoğu sessizlerin dizilişini gösterir, yani karakterler nesneyi temsil etmekle kalmazlar, seslilerin önemli bir rol oynadığı sözcüğün telaffuzunu da gösterir. Mısır dilini doğru bir biçimde telaffuz etmemiz maalesef imkânsızdır, çünkü seslileri yalnızca dilin son evresi olan Kıpti dilinden biliyoruz; kral isimlerinin transkripsiyonunun çok farklı olmasının nedeni de budur, çünkü kral isimleri genellikle Yunanca çeviriye (Amenophis, Ramses) dayanır. Mısırlı, görsellikleri nedeniyle küçük çapta birer sanat eseri olan ve dünyanın sınırsız biçim zenginliğini sınırlı bir biçimler hazinesine hapseden hiyerogliflerin dışında, gündelik yazışmalar için bir de daha basit karakterler kullanılan bir yazı geliştirmiştir. Bu işlek yazı (hiyeratik) ve yazı malzemesi papirüs Arkaik Dönemin başından itibaren kullanılmıştır.

İkinci Çağlayan'da bulunan ve Aha'nın halefi Cer'e (y. 2970-2950; Sehti diye de okunur) atfedilen yazıt olasılıkla daha sonraki döneme aittir; dolayısıyla Mısırlıların Assuan'ın güneyindeki doğal sınır olan Birinci Çağlayan'ı daha o dönemde aşıp Nübye'ye girdiklerine ilişkin bir kanıt yoktur. Ancak yazılı kaynaklara göre bu dönemde deltanın kıyısındaki Libya kabileleriyle yeni savaşlara girişilmiştir. Hayli önemli olduğu anlaşılan kralın anısı Geç Döneme kadar korunmuş, 18. Hanedandan itibaren Abidos'taki mezarına Osiris'in mezarı olarak saygı gösterilmiştir. Üçyüzden fazla yan mezar, kraliyet sarayı mensuplarının ölüm yolculuğunda efendilerine eşlik etmelerini öngören Mezopotamya geleneğine işaret eder. Kralın tüm maiyetinin gömüldüğü bu tür toplu definler Mısır'da yalnızca 1. Hanedanda görülür.

Cer'in halefi Kral Djet ("Yılan," y. 2920), Louvre'daki muhteşem mezar anıttaşı (resim 1) sayesinde ilk hanedanın en tanınmış kralıdır. Mezar anıttaşı yalnızca kralın Horus adıyla süslü olsa da, kabartma sanatının birkaç kuşakta ulaştığı mükemmelliğin bir kanıtıdır. O zamana kadar tam bir yırtıcı kuş olarak tasvir edilen şahin, görkemli bir kraliyet simgesine dönüşmüştür. Mısır üslubunun özelliği, en önemli ve temel unsurlarla sınırlı tutulması, doğal örneğin sade, ama tipik ve net bir biçimde yorumlanmasıdır. Kabartma alanı, hiyerarşi ve önem ölçütüne göre düzenlenir. 1. Hanedan, Mezopotamya'da yaşamaya devam eden "arma üslubu" gibi yabancı unsurlardan uzaklaşır, giderek sadeleşip zarifleşen Mısır üslubunu öne çıkarır.

Mısır tarihinde çok sık karşılaşacağımız önemli kadınların ilki Kral Djet döneminde tarih sahnesine çıkar. Bu kadın, yaşadığı dönem ve siyasal konumu şu ana kadar tam olarak belirlenemeyen Kraliçe Meritneit'dir; büyük bir olasılıkla Kral Djet'in eşi, kralın halefi Den'in annesidir. Krallar gibi onun da biri Abidos'ta, diğeri Sakkara'da iki mezarı vardır, ancak kral unvanına sahip olmadığı için en güçlü olasılık, oğlu reşit olana kadar ülkenin yönetimini üstlenmiş olmasıdır. Eski Mısır'da hukuksal alanda bile kadın-erkek eşitliği kabul edilmişti, bunda komşu Afrika halklarının anaerkilliğinin bir etkisi olabilir.

Kral Den (y. 2880) kendisine çok yakışan Horus adının ("Kanatgeren") yanı sıra "Yukarı ve Aşağı Mısır kralı" unvanını taşıyan ilk kraldır. Yıllık levhalarında "Doğunun mağlup edilmesi"nden söz edilmesinin nedeni Sina yarımadasındaki Bedevi kabileleriyle yapılan savaşlardır. Kral, Abidos'taki mezarını diyorit anıttaşlarla donatır, zeminini kırmızı granitle kaplatır. O zamana kadar yalnızca kap yapımında kullanılan bu soylu ve sert malzemeyi binalarda da kullanmaya

başlayan Mısırlılar, Piramitler Dönemindeki mimarların çok işine yarayacak deneyimler kazanırlar. 2. Hanedanda çömlek tornasının icadından sonra çömleklerin biçim zenginliği giderek azalır. Arkaik Dönemde Mısırlıların işledikleri metaller yalnızca bakır ve altındır. Yani teknik olarak henüz, İÖ 4. binyılın başında başlayan bakır devrindedirler; bronz aletler ancak daha sonra, piramitleri inşa edenler tarafından kullanılmıştır.

Kültürel ve teknolojik gelişim daha o zamandan etkileyici bir düzeye ulaştıktan sonra, 1. Hanedanın (y. 2800'e kadar) son üç kralının dönemindeki siyasal kargaşalar nedeniyle kesintiye uğrar. Kralların isminin hem bir büyü aracı hem de siyasal bir silah olarak silinmesiyle ilk kez bu dönemde karşılaşırız. İsimlerin silinmesi, iktidardaki hanedanın değişimini hazırlayan çatışmaları yansıtır. Bu kralların isimlerinde o zamana kadar tercih edilen hayvanbiçimci öğe de artık kullanılmaz olur. Arkaik Dönemde önemli bir dinsel gelişme yaşandığını gösteren bu durum, "güçlerin insanbiçimcileştirilmesi" olarak ifade edilmiştir. Tarihöncesi inanışa göre tanrısal güçler hayvanlarda ya da fetişlerde barınır; Arkaik Dönemde insanlarda da tezahür eden tanrısal güçlerin sık sık hayvan başlı tasvir edilmesiyle, onların eski hayvan doğaları hiyeroglif tarzında ima edilmiştir. İnsanbiçimcileştirmeyle birlikte tanrılar birer kişi haline gelmiş, tanrı yazgılarının anlatımı, yani mitlerin oluşumu mümkün olabilmiştir.

2. Hanedanın (y. 2800) başında Abidos'ta ikinci mezar geleneğinden bir süreliğine vazgeçilir. Bu döneme ait olup ancak bir kısmı bulunan kral mezarları, Sakkara'daki ikametgâhın mezarlığının yeni bir bölümündedir. Bunun anlamı, Yukarı Mısır'daki merkezin ihmal edilmiş olmasıdır, ki bu birkaç kuşak sonra Yukarı Mısır'da devletin bir-

liğini tehdit eden bir tepkiye yol açar. Bundan önce Kral Nineçer neredeyse yarım yüzyıl (y. 2760-2715) hüküm sürer; bir kralın adının verildiği ilk *Sed* şenliği heykeli de ona aittir; saltanatının uzunluğu göz önünde bulundurulursa, Nineçer'in gerçekten de bir ya da daha fazla *Sed* şenliği kutladığı düşünülebilir. Bu yenilenme töreni en başından beri Mısır krallığı fikriyle ilgilidir. Kralın uzun saltanatı boyunca azalan büyülü yaratıcılık güçleri, şenlikteki törenlerde gerçekleştirilen ayinlerle yenilenir. "Eski" kralın heykeli gömülür ve gençleşmiş "yeni" kral yeniden tahta çıkar. Nineçer heykeli, kralı bu şenliklerde giyilen tören giysisi olan ve üzerine sıkı sıkıya oturan cübbe içinde gösterir. Eski Krallığa özgü büyük heykellerin ilki olan ünlü Zoser heykelinin öncüsü olan Nineçer heykeli boyut (yüksekliği yalnızca 13,5 cm'dir) ve sanatsal ifade bakımından henüz hayli mütevazıdır. Nineçer'in ölümünden sonra kraliyet kavramına tepki gösterilir ve devletin bütünlüğü geçici bir tehditle karşı karşıya kalır. Kendilerini şahin biçimindeki tanrı Horus'un bedenlenmesi olarak gören eski krallardan farklı olarak, Peribsen (y. 2715-2700) masal hayvanı Seth'in adını da adının önüne ekleyerek bu güçlü çöl tanrısının bedenlenmesi olduğunu duyurur. Abidos'ta bir kral mezarı yaptırarak 1. Hanedanın çoktandır vazgeçilmiş bu geleneğini yeniden canlandırır; Sakkara'da ona ait bir mezar şu ana kadar bulunamamışsa da, orada 4. Hanedana kadar uzanan bir ölüm kültü olduğu için Abidos'taki mezarın o ikinci mezarlardan biri olduğu düşünülebilir. Seth'in ve eski kült merkezi Abidos'un bu kadar öne çıkarılması, Peribsen'in iktidarının daha çok Yukarı Mısır'da güçlü olduğuna, Aşağı Mısır'da ise bir Horus kralının hüküm sürdüğüne işaret eder.

Çekişmelerle dolu karışık bir dönemden sonra devletin bütünlüğünü yeniden kuran Hasehemvi'nin iktidarı (y. 2690-2670) hanedanın

sonlarında başlar. Biblos'ta adının yazılı olduğu kaymaktaşı kap parçalarının bulunması, Eski Krallıktan bu yana Mısır'ın Suriye-Lübnan bölgesindeki nüfuz alanının merkezi olan bu liman kenti ile Mısır arasındaki ticaret ilişkilerinin bir kanıtıdır. Hasehemvi, Yukarı Mısır'da birçok bina yaptırmıştır; artık daha çok taş kullanılan bu binalar Piramitler Döneminin anıtsal mimarisinin temelinin atılmasına az çok katkıda bulunmuştur. Gerek kraliyetin gerek özel kişilerin yaptırdığı taş heykellerin niteliği ve işçiliği de Hasehemvi döneminde artar. Kralın, büyük bir olasılıkla tüm rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra hem Horus şahinini hem de Seth hayvanını ima eden "İki Güç" (*sehemvi*) adının önüne Horus-Seth unvanını aldığı görülür. Böylece kralın birbiriyle mücadele içindeki bu iki gücü kendi kişiliğinde birleştirdiği düşüncesi ilk kez görsel bir ifadeye kavuşur. Düşman güçlerin bu şekilde dengelenmesiyle güvence altına alınan devletin bütünlüğü ve dinsel temelleri, Mısır'ın yüksek kültürünün gelişmeye başladığı 3. Hanedana en değerli miras olarak aktarılabilecektir.

ESKİ KRALLIK

2. Hanedandan 3. Hanedan'a geçiş, Mısır tarihinde sık sık göreceğimiz üzere, eski hanedanın soyundan gelen, yani tanrısal kökeni olan ve yeni hanedanla bağı nedeniyle ona yasallık kazandıran bir kraliçeyle sağlanır. Eski Krallık da büyük bir olasılıkla Hasehemvi'nin kızlarından biri olan, Zoser'in annesi Kraliçe Nimaatap'la başlar; kocası, bu iki kral arasında hüküm süren Nebka (y. 2670-2654) olsa gerek.

Görünüşte bu iki hanedan arasında siyasal bir fark olmasa da biz 3. Hanedanla birlikte yepyeni bir dönem başlatmakta haklıyız. Firavunun mimari anlayışı tek bir kuşak içinde muazzam bir değişim geçirir; mütevazı binalardan anıtsal taş mimariye geçilir ve tuğla, ahşap ve hasırdan ibaret kraliyet ikametgâhı, Sakkara'daki Basamaklı Piramitin çevresini saran, kralın ölünce kullanacağı görkemli bir taş yapıya dönüşür; kraliyet atölyelerinde yapılan gerçek büyüklükteki ilk taş heykeller yontulur, alçak kabartma sanatı geliştirilir. Yeni Krallık döneminde bir ziyaretçinin duvara karaladığı yazıda, teknik olduğu kadar sanatsal olarak da bu mucizenin yaratıcısı olan Zoser (2654-2635, resim 2), "taşı açan kişi," yani bu yeni, "ölümsüz" malzemeyi kullanıma açan kişi olarak nitelenir. Demek ki Eski Mısırlılar bile Zoser'i yeni bir dönemin yaratıcısı olarak görmüşlerdir. Sehel adasındaki "Kıtlık Anıttaşı" ve daha başka anıtlar, Ptolemaios Dönemine kadar Zoser'in anısının büyük bir saygıyla korunduğunu gösterir; ayrıca bu anıttaş, Mısır'ın, Birinci ve İkinci Çağlayan arasındaki Aşağı Nübye bölgesine ilk kez onun döneminde egemen olduğunun da

bir kanıtıdır. Sina'nın bakır madenlerini işleten Mısırlılar elbette keşif seferlerinde bu bölgeden de defalarca geçmişlerdi. Biblos'ta bulunan ve o dönemin üslubunu yansıtan adak tableti parçaları, Mısır'ın, Suriye bölgesine ticaret ilişkilerinin ötesinde sanatsal ve dinsel etkilerde de bulunmaya başladığını gösterir.

Zoser'in, bereketli topraklardaki ikametgâhının yukarılarındaki Sakkara çöl platosunda, 1. Hanedanın kraliyet mezarlığının güneyinde yer alan 545 metre uzunluğunda, 280 metre genişliğindeki dikdörtgen bir alan, 10 metre yüksekliğinde, parlak beyaz kireçtaşından bir duvarla çevrilmiştir. Kralın, iki sunağın bulunduğu açık avlunun ucundaki yeraltı mezarının üzerinde altı basamaklı etkileyici bir piramit yükselir (resim 3). 60 metre yüksekliğindeki Basamaklı Piramit, yaradılış anında dünya düzeninin temeli olarak kaosun sularından yükselen "ilk-tepe"nin taştan bir benzeri, aynı zamanda bir mezar tümülüsünde muazzam bir gelişmedir. Dünyanın bu en eski piramidinin güneydoğusunda, küçük ibadet odalarıyla çevrili bir tören avlusu vardır. Ölü kral, ötedünyanın ebediyetinde sonu gelmeyen bir dizi yenilenme törenini (bkz. yukarıda, s. 19) bu avluda kutlayacaktır. Piramidin kuzey tarafındaki bir odanın duvarına yontulmuş olan ve şimdi Kahire Müzesi'nde bulunan gerçek büyüklükte, blokumsu, arkaik bir heykel, kralı tören giysileriyle göstermektedir; heykelin yüzü büyük hasar görmüşse de, Piramitler Döneminin neredeyse insanüstü eserlerini yaratan irade gücü hakkında bir fikir verir. Ölü kralın özgürce hareket eden ruhu yalnızca bir mezar, tapınak ve tören avlusuna değil, taştan yapılmış dev bir ikametgâha da sahip olur, ancak ikametgâhın büyük bir bölümü molozlarla doldurularak bina görüntüsü verilmiş iri taş bloklardan ibarettir. Tavan kirişleri ve yarı açık kapılar bile yeni malzemeden, taştan yapılmıştır, "yivli" sütunlar taşıyıcı de-

ğildir, o zamana değin ahşap ve sazlarla uygulanan mimarinin taşa dönüşmüş biçimidir.

Zoser'in mezar alanı, "İki Ülkenin Terazisi" olarak Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kesişme noktasındaki Memfis'in çok uzaklardan bile görülebilen yepyeni bir simgesidir. Ancak Memfis tıpkı Arkaik Dönemde olduğu gibi şimdi de krallığın sabit "başkenti" değildir; Eski Krallıkta kralların dünyasal ikametgâhlarının yeriyle birlikte ölüler kentinin yeri de sürekli değişir. Basamaklı Piramitin yakınında, 3. Hanedandan kalma sınırlı sayıda kaynağı yazıtları ve kabartmalarıyla zenginleştiren memur mezarları vardır. Mezarlara yaşamöyküsü yazma geleneği ölümden sonraki hesaplaşma olarak o dönemde başlamış, Geç Döneme kadar sürmüştür; sayısız memur yaşamöyküsü içinde en eskisi Metyen'in mezarında bulunmuştur. Hezire'nin mezarındaki ahşap tabletlerin (şimdi Kahire'deler) üzerindeki kabartmalar, Mısır kabartmalarında insan bedeninin tasviriyle ilgili biçim yasalarını yansıtır: bedenin çeşitli kısımlarının önden ya da yandan tipik görünüşüyle, doğal örneğin yalnızca en gerekli hatlarını taşıyan, estetik açıdan tatmin edici bir bütün oluşturulmuştur. 3. Hanedanın saray atölyelerinde özel kişilerin de çok sayıda heykeli yapılmıştır; bunlardan biri, beğenilirliğini son döneme kadar koruyan yazıcı heykelidir. Ne de olsa, bir memur her şeyden önce kralın "yazıcısı"dır ve bu işlevinin, yaşam enerjisinin (*Ka*) öldükten sonra da devam etmesini sağlayan mezar heykelinde de görülmesini ister.

Zoser'in memurlarından biri olan İmhotep o kadar büyük bir önem kazanmıştır ki, sonraki dönemlerde önce yazıcılık mesleğinin "azizi," sonra da şifa tanrısı olarak büyük saygı görmüştür; Yunanlılar onu Asklepios'la bir tutarlar. Adı ve unvanı bir Zoser heykelinin kaidesinde bulununca İmhotep tarihsel bir kişilik haline gelmiştir.

Yüksek unvanları onun kralın yakın bir akrabası olduğunu ve kral mezarının yapımını yönettiğini düşündürmektedir. Tarih ona büyük bir mimar, hekim ve bilge olarak saygı göstermekte, dünyanın en eski –ne yazık ki kayıp– bilgelik öğretisinin yazarı olduğuna inanılmaktadır. Unvanlarından biri de Heliopolis [Ayn Şems] Yüksek Rahibi'dir, ancak bu böylesi erken bir tarihte "Heliopolis Rahiplik Okulu"nun olduğu anlamına gelmez, çünkü o dönemde bağımsız bir rahiplik kurumu henüz yoktu; kendisine ait rahiplik işlevini gereğinde memurlarına kısa süreliğine devreden kral, en yüksek rahiplik makamlarına atama yapma hakkını Geç Döneme kadar elinde bulundurmuştur. Eski bir yaradılış mitine konu olan Heliopolis "Kutsal Dokuzlu"suna Zoser döneminde de tapınılıp tapınılmadığı bilinmiyor; kralın tasvir edildiği bir kabartma parçasında –şimdi Torino Müzesi'nde– birçok tanrı resmedilmiştir (yalnızca Geb ve Seth kesin olarak saptanabildi); bunlar İsis, Osiris ve diğer tanrılarla birlikte "Kutsal Dokuzlu"yu oluşturur. Zoser'in Horus adı, "Kurulun En Tanrısal Olanı" (*Netyerihet*), Mısırlıların henüz 3. Hanedanda tanrılarından gruplar ve topluluklar kurmaktan hoşlandıklarına, belki de kısa süre sonra "Kutsal Üçlü" ve "Kutsal Dokuzlu"yu oluşturduklarına işaret eder.

Zoser'in halefleri hakkında bildiğimiz –neredeyse– tek şey, başladıkları piramitleri bitiremedikleridir. Kral Sehemhet (y. 2630), Zoser'in mimarı İmhotep'in Sakkara'da yaptığı Basamaklı Piramitin güneybatısında benzer bir yapı kompleksine başlamıştı. Duvarla çevrili alan Zoser'inkinden çok daha küçüktür, ama daha büyük taş bloklar kullanıldığı için Giza'nın anıtsal mimarisine atılan bir adım niteliğindedir. Yapının ortasında yine basamaklı bir piramitin yükselmesi planlanmış, ama kral genç yaşta öldüğü için ancak yeraltındaki odalar

ve üst binanın 7 metrelik bir bölümü tamamlanmıştır.

Bu hanedanın son kralı Huni (y. 2625-2600), Sakkara'nın 50 kilometre güneyindeki Maidum'da bir piramit inşaatına başlar, ama kısa süren hükümdarlığı sırasında piramidi bitiremez (resim 4). Nil'in Elephantine adasında [Fil adası] bulunan bir yazıta göre, Huni adada bir kale kurarak Mısır'ın Birinci Çağlayan'daki güney sınırını iyice güvence altına almıştır. Ancak gerek düşünsel gerek teknik açıdan büyük gelişmelerin yaşandığı bu dönemin siyasal olayları hakkında bildiklerimiz neredeyse bundan ibarettir.

Büyük olasılıkla Huni'nin kızlarından biri, dolayısıyla da kraliyetin yasal mirasçısı olan Heteferes'le evli olan Snefru'yla birlikte (y. 2600-2571) yalnızca yeni bir hanedan başlamakla kalmaz, köklü bir değişim de başlar. 3. Hanedanın birkaç on yıl içinde gerçekleştirdiği muazzam başarıların daha da artması neredeyse imkânsız gibi görünse de yaratıcı dönem 4. Hanedanın ortalarına kadar sürer, daha sonra ilk duraklama dönemi başlar.

Snefru, Maidum'daki piramidin yapımına devam eder, ama sonra kendi piramit kompleksini tamamlamak için inşaatı yarım bırakır. Maidum'da ilk kez "gerçek" bir piramitin yapılması planlanmıştır, bu piramidin basamaklı çekirdeğinin etrafı, çok iyi cilalanmış en kaliteli kireçtaşından yapılmış eğimli bir dış duvarla kaplıdır. Snefru bu planı Maidum ile Sakkara arasında yer alan Dahşur'da iki kez uygulamıştır: bunlar, Prens Kanofer'in yönetiminde inşa edilen "Eğik Piramit" (resim 5) ve "Kızıl Piramit"tir. Eğer anıtın adındaki belirleyici etkene güvenecek olursak, üst ve alt kısmı farklı eğimde olduğu için kendine özgü "eğik" köşelere sahip "Eğik Piramit" de geometrik piramit olarak planlanmıştı; ama belki de eğimin açısı çok dik olduğu için bu açı tutturulamamıştı. Daha az eğimli olan soyut ve geometrik biçimin

ilk gerçek örneği "Kızıl Piramit"tir. 3. Hanedanın dikdörtgen, kapalı yapı komplekslerinin yerini, Maidum ve Dahşur'da piramitlerin doğu tarafında serbestçe sıralanmış kült yapıları almıştır. Çevre duvarı, piramidin kare temelinin etrafında ancak küçük bir açık alan bırakır. Ölüm ayinlerinin gerçekleştirildiği ve adakların sunulduğu ölüler tapınağı ile genellikle verimli topraklarla çölü ayıran sınırda bulunan vadi tapınağı arasındaki bağlantı, önceleri üstü açıkken, daha sonraki dönemlerde kapatılan bir geçitle sağlanır. Maidum ve Dahşur'daki ölüler tapınakları henüz son derece sadedir, bir sunak ve kralın unvanlarının sıralandığı iki anıttaştan oluşmaları nedeniyle Arkaik Dönemin kral mezarlarını anımsatırlar. Buna karşın Eğik Piramitin vadi tapınağı zengin heykel ve kabartmalarla süslüdür. Tapınağın nişlerinde kralın gerçek boyutlardan biraz daha büyük heykelleri durur, giriş salonunun duvarlarına, kralın çeşitli eyaletlerdeki mülklerini simgeleyen kadın figürleri oyulmuştur. Sütunların üzerinde, aralarında kuruluş ve yenilenme töreninden sahnelerin de bulunduğu çeşitli kült eylemleri, ayrıca kralın ilk kez bir tanrı tarafından kucaklandığını gösteren sahneler yer alır; Orta ve Yeni Krallıkta bu tasvirler tapınak ve mezarların değişmez süslemelerindendir.

Snefru'nun aynı anda inşa ettirdiği üç piramitten hangisine gömüldüğü hâlâ bilinmemekle birlikte, Dahşur'daki iki piramidin aynı kompleksin parçaları olarak planlandığı kesindir; aynı adı ("Snefru'nun Tezahürü") taşıyan bu iki piramit yalnızca "kuzey" ve "güney" yönlerinde olmalarıyla ayırt edilir.

Sonraki dönemin edebiyat eserlerinde Snefru "mükemmel," alçakgönüllü bir kral olarak tanımlanır, nazik tavırları oğlu Keops'un (Hufu) despot tarzıyla taban tabana zıttır. Bu olumlu imgenin nedeni, dönemin kraliyet dogması uyarınca onu "En Büyük Tanrı" ve "Dünya

Düzeninin Efendisi (*maat*)" olarak gören tebaasıyla olan ataerkil ilişkisi olabilir. Orta Krallıkta Dahşur ve Sina yarımadasında tanrı olarak saygı görmüş, bu kült Geç Dönemde yeniden canlanmıştır.

Snefru zamanında, çoğu prens olan üst düzey memurların genellikle tuğla olan mezarlarını Maidum ve Dahşur piramitlerinin hemen yanına yaptırmalarına izin verildi, böylece ötedünyada da soylu efendilerinin etrafında olabileceklerdi. Saray atölyelerinde onlara gerçek boyutlarda nefis mezar heykelleri yapıldı; bunlardan Rahotep ve eşi Nofret'in heykel grubunun (şimdi Kahire'de) rengi günümüze kadar korunmuştur. Günlük kullanım eşyasının bile ne kadar zevkli olduğu ve ne büyük bir beceriyle yapıldığı, Kraliçe Heteferes'in tesadüfen keşfedilen ve bugün Kahire Müzesi'nde özel bir odada sergilenen mezar hazinesinden anlaşılabilir.

Keops'un annesi olan bu kraliçenin adına, 4. Hanedan boyunca da sıkı ticaret ilişkilerinin sürdüğü Biblos'ta da rastlanmıştır. Yıllıklarda, Snefru'nun iktidar yıllarından birinde 40 gemi yükü iğne yapraklı ağaç kerestesi geldiğinden söz edilir; bu malzeme saraylar, mezar kompleksleri ve gemi yapımı için gereklidir. Yüz arşınlık gemiler yapıldığından sık sık söz edildiğine bakılırsa, bu dönemde Mısır ile Lübnan arasında yoğun bir deniz trafiği vardır; Mısır limanlarının Akdeniz kıyısında değil, ülkenin içlerine doğru, Nil'in doğu kollarında sıralandığı tahmin edilmektedir. Yıllıklarda da sözü edilen, Nübyeli ve Libyalılara karşı seferler genellikle ekonomik ve politik amaçlıdır ve savaş tutsakları ve hayvan bakımından zengin ganimet sağlar. Ülkeden ve komşu halklardan alınan vergilerle yönetilen kraliyet hazinesine önemli katkılarda bulunan bu seferler çok işe yarar, çünkü taşocaklarına düzenlenen büyük seferler ve devasa inşaatlar nedeniyle devlet giderleri daha önce hiç görülmedik bir biçimde kabarmaktadır.

Piramitler Döneminde ülke yönetimi de yeni görevler ve artan taleplerle karşı karşıya kalır. Yönetimsel işler çoğalınca, tek tek makamlar büyük birimlere dönüşür ve kraliyet sarayının ataerkil düzeni yerini bürokrasiye bırakır. Artık bu düzenin başında, uzayıp giden unvanlarıyla daha önceki makam sahiplerini de temsil eden bir "vezir" (*çati*) vardır; yalnızca devletin yönetimsel yapısını değil, hukuk sistemini ve ekonomiyi de denetleyen vezir, ülkenin düzgün yönetilmesi konusunda yalnızca krala karşı sorumludur. Vezirlik kurumunun 3. Hanedanın başlarında ortaya çıktığı tahmin edilse de önemli vezirler dizisi Snefru'nun oğulları Kanofer ve Nefermaat'la başlar. Devletin bu en büyük makamı uzun süre kraliyet üyelerinin tekelindedir, ancak diğer yönetimsel alanlarda prenslere pek rastlanmaz. "Eğik Piramit"in vadi tapınağında krala adaklar sunanların eyaletlere göre düzenlenmiş listesi, ülkenin eyaletlere bölünme sürecinin en azından Yukarı Mısır'da son haline kavuştuğunu gösterir; deltada birçok değişiklik yapıldıktan sonra 42 eyaletlik geleneksel sayıya ulaşılmıştır. Genellikle bu eyaletler, vergileri toplayıp ikametgâhın ambarlarına ileten bir kraliyet çiftliği tarafından yönetilir. Kralın atadığı yöneticiler sık sık bir bölgeden diğerine atanır. Kralın tam yetkili temsilcileri eyaletlere belirli görevler için gönderilir; bağımsız eyalet ve eyalet yöneticilerinden ancak Eski Krallığın sonlarına doğru söz edilebilir. Yine de son bulgulara göre henüz 4. Hanedan zamanında taşradaki memurlar uzak Teb kentinde bile önemli mezar kompleksleri yaptırmışlardır.

Ağabeyi genç yaşta ölünce, babası Snefru'nun yerini Keops (y. 2571-2548, resim 6) alır. Onun adını taşıyan Keops Piramidi (resim 7), dünyanın en büyük piramidi, antikçağın en görkemli binasıdır. Kra-

lın kuzen ya da yeğenlerinden Hemiun'un yönetiminde yapılan bu piramit, Giza çöl platosunda, Sakkara'daki Basamaklı Piramitin 14 kilometre kuzeyinde üç aşamada inşa edildi. 146 metre yüksekliğindeki bu dev yapıda her biri yaklaşık bir metrekare büyüklüğünde ve iki buçuk ton ağırlığında 2,3 milyon adet kireçtaşı bloku kullanıldı. Piramidin dışı Tura'dan gelen çok iyi cilalanmış birinci sınıf kireçtaşıyla kaplanmıştı. Üçüncü ve son inşaat aşamasında yapılan lahit odası her zamanki gibi yeraltında değil, piramit kütlesinin tam ortasındadır. Bugün tek tük kalıntılardan ibaret olan doğu tarafındaki ölüler tapınağı kabartmalarla süslüydü, mimarisi de Snefru'nun basit kült binalarından daha görkemliydi. Keops Piramidi'nin etrafında üç küçük piramit ve kayaya oyulmuş beş havuz vardır; bu havuzlar, ölü kralın göğün sularında kullanacağı ölüm sandallarını koymak için düşünülmüştü; memur mezarlarındaki yazıtlardan öğrendiğimize göre, sıradan ölüler de bu yolculuğa çıkıyordu. Kısa süre önce bu gemilerden biri bulundu; tüm parçaları birleştirilebilen 43 metre uzunluğundaki gemi, firavunun gemi ustalarının üstün becerisinin bir kanıtıdır.

Sonraki çağlarda, Keops'un görkemli yapılarının ancak köle ordularıyla inşa edilmiş olabileceği düşünüldü; Keops'un 23 yıllık saltanatı antik yazarların eserlerinde bile tiranlık ve baskı dönemi olarak geçer. Snefru zamanından kalma yıllıklardan, Mısır'a savaş tutsaklarının getirildiğini biliyoruz; yine de Eski Krallığın parlak döneminde köleliğin olduğu şimdiye kadar kanıtlanamamıştır. Savaş tutsaklarının bazı işlerde çalıştırıldığını varsaysak bile, bunların sayıları yeterli olmazdı. Gereken işgücü, sel nedeniyle tarım faaliyetlerine ara verildiği zamanlar, çoğunluğu çiftçi olan halk arasından kolayca sağlanabiliyordu; o dönemde taş bloklar taşocaklarındaki yükleme rampasından çöl platosunun kıyısına kadar kayıklarla taşınabiliyordu. İnsan gücü

ve yük hayvanlarının yanı sıra tuğla rampalar, tahta kızaklar ve ağaç silindirler gibi basit tekniklerle inşaat alanına taşınan taş bloklar hayranlık verici bir titizlikle yerlerine yerleştiriliyordu. Bunca zahmet bir kralın yüceltilmesine değil, devletin refahına hizmet ediyordu, ancak bu refah da yine krala bağlıydı; kralın, dünya düzenini ayakta tutan yaratıcı güçlerinin onun ölümünden sonra da korunması gerekiyordu. Dolayısıyla piramitlerin inşası, Eski Krallık döneminin Mısırlıları için dinsel bir kamu hizmetiydi; elbette bu Mısırlılar bizim bildiğimiz anlamda "özgür" değildi, kralla ve diğer tanrısal güçlerle bir bağlılık ve bağımlılık ilişkisi içindeydiler. "Piramitler Dönemi" diye tanımlanan 3. ve 4. Hanedan dönemi bu adı hak eder. Tüm güçlerin tek bir kült görevine odaklanmasını sağlayan devlet yapısı sıkı yönetimin ve sağlam düzenin simgesel ifadesini piramit biçiminde bulmuştur.

İnşaat sorumlusu Hemiun ve ekibine Keops Piramidi'nin batısında özel mezarlar tahsis edildi. Böylece Giza'da yapılmaya başlanan Batı Mezarlığı (resim 8) Eski Krallık süresince etkileyici bir mekâna dönüşerek taşın özel mezarlarda da yaygın olarak kullanılmasını sağladı. Taşocakları ve yeraltı zenginliklerinin tek sahibi olan kral lütfedince, emektar memurlar ve eşleri de taştan mezarlara kavuştular; üst kısımları bir sırayı anımsattığı için bu mezarlara "mastaba" (Arapça "sıra") denir. Yine kralın lütfuyla memurlara verilen mezar heykellerinin yerini geçici olarak "hazır kafalar" aldı; bunlar gerçek birer portre olmasalar da, insan bedeninin en önemli kısmını etkileyici bir biçimde tanımlayarak ötedünyanın ebediyetine taşımışlardır. Ölünün maddi varlığını sürdürebilmesi için "bin ekmek ve bira, bin sığır ve kümes hayvanı, bin merhem ve giysi" kuralıyla ifade edilen geleneksel ölü adaklarının hiç ihmal edilmemesi gerekiyordu. Kralın hem

kendi mezarının hem de memur mezarlarının ihtiyaçlarını karşılamak ve rahiplerin maaşlarını ödemek için kurduğu ölüler vakıfları bu kültün maddi temelini oluşturuyordu; mülkün devlete ait olması nedeniyle ölüler vakıfları da devlet malları ve bunlardan elde edilen gelirlerle yürütülüyordu, yani devletin malından özel çıkar sağlanıyordu.

Kuşkusuz Keops yalnızca Giza'da değil, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın başka yerlerinde de binalar yaptırmıştır; sonraki kaynaklar Dendera'da bulunan ilk Hathor tapınağını da ona atfederler. Eski Krallığa ait neredeyse bütün kült binaları yok olduğu ya da üzerlerine bina yapıldığı için bu mimari faaliyetlerin somut izlerinden yoksunuz, o dönemin tanrılar kültünün yeniden inşasında yalnızca rahip unvanlarından, kişi adlarından ve mezarlardan edinilmiş diğer tesadüfi bilgilerden yola çıkabiliyoruz. Heykel sanatından günümüze kalanlar, Giza sanatının tekyönlü bir anıtsallıktan ibaret olduğu imgesini biraz olsun düzeltir; Keops zamanındaki kraliyet heykelciliğinin tek örneği, Abidos kökenli minik bir fildişi figürdür, kralın Giza'daki ölüler tapınağını süsleyen kabartmaların da ancak pek azı korunmuştur. O döneme ait yıllıklar da eksik olduğu için siyasal tarih bizim için bir muammadır. Ancak son araştırmalara göre mimarlıkbilimsel birliğin ardında önemli dinsel ve siyasal değişimler, hatta iktidardaki hanedan içinde çatışmalar yaşanmış olması olasılığı yüksektir. Keops'un bir dizi yetenekli oğlu arasında özellikle Cedefhor öne çıkar. Kaynaklarda, Zoser'in mimarı İmhotep gibi ona da bir bilgelik öğretisi atfedilir, sonraki dönemlerden kalma bir kopyada bu öğretinin bir kısmı yer alır; Eski Krallığın sonlarında Giza'da tanrı olarak tapılan Cedefhor, iki bin yıl sonra bile, Geç Dönem yazıcıları arasında, saygınlığını korur. Sonraki dönemden kalma bir yazıtta Cedefḥor'un ve Keops'un diğer oğullarının adı "kartuş" (bkz. aşağıda) içine alınsa da Ce-

defhor kral olmamışa benzer. Keops ölünce oğlu Recedef (y. 2548-2540) tahta çıkar. Keops Piramidi'nin yanında yeni keşfedilen gemi havuzlarını kapatan bloklar üzerinde Recedef'in adı yazılıdır; dolayısıyla Keops Piramidi'nde tarihin en görkemli cenaze törenini kutlayan kişinin Recedef olduğu kesindir.

Keops'un mezar kompleksinin görkemi aşılmaz gibi görünse de Recedef cüretkâr bir iş yapmaya kalkıştı. Yaptıracağı piramidin yeri olarak Giza'nın 8 kilometre kuzeyindeki Abu Ravvaş'ın kayalık tepelerini seçti; 150 metre yükseklikteki bu yer Giza ve Sakkara platolarını (80 m) hayli geride bırakır. "Recedef gökkubbeye aittir" adını taşıyacak olan piramit mütevazı boyutlara sahipti, ama Nil vadisine tepeden bakacağı için ataların piramitlerinden kat kat üstün olacaktı. Ancak bu cüretkâr plan kralın erken ölümüyle yarım kaldı.

Snefru ve Keops'un piramit tapınağının temel planında ve süslemesinde yaptığı değişiklikler, 3. Hanedanın dikdörtgen, kapalı bina komplekslerinin upuzun bir "tören sahnesi"ne dönüşmesine neden olur, bu da kraliyet defin ritüelinde yaşanan dönüşüme işaret eder. Recedef zamanında dinde köklü değişimler yaşandığını gösteren başka izler de vardır. Recedef'in adı, 2. Hanedanda geçici bir süre önem kazanması dışında büyük bir rol oynamamış olan güneş tanrısının (Re ya da Ra) adını da içerir. Şimdi bu tanrı, gök ve kral tanrısı Horus dahil bütün tanrılardan daha önemli olmaya ve dünyayı hareket ettiren güç olarak, o zamana kadar yalnızca krala ait olan bir konuma yükselmeye başlar. Bunun birinci belirtisi, ilk kez Recedef'in taşıdığı "Ra'nın oğlu" unvanıdır. Güneş tanrısı halk ve devlet için zamanla o kadar önem kazanmıştı ki, kralın bu tanrıyla olan ilişkisinin tanımlanması gerekmişti. Kralın Horus'la ilişkisi onun bedenlenmesi olmasına, Ra ile ilişkisi ise oğul dogmasına dayanıyordu. Bu biçimlendir-

me, kralın tanrısallığının azalmasından çok mitolojik olarak daha eski bir tanrısal güce boyun eğdiği anlamına gelir. Bunun sonuçları ancak daha sonra, Morenz'in "aşkın tanrının ortaya çıkışı" olarak tanımladığı gelişmelerle birlikte görülecektir. Ancak burada, kralın ve insanların karşısında tek ve her şeye kadir bir tanrı olduğu düşünülmemeli; dindar Mısırlının bilincinde bir dizi önemli tanrı dünyanın işleyişinden daha çok sorumlu olmaya ve tanrısal kralların istenç gücü gölgede kalmaya başlar.

Recedef'in halefi, mezarları yine Abu Ravvaş'ın yüksek tepelerine yapılan oğullarından biri değil, kardeşi ya da üvey kardeşi Kefren'dir (Hafre) (y. 2540-2514). Selefi gibi onun adında da güneş tanrısı Ra'nın adı vardır, o da "Ra gibi sonsuza kadar yaşayan" sıfatını taşır; firavunlar bu sıfatı Roma Dönemine kadar kullanmışlardır. Eski Mısır'da kral unvanlarının gelişimi "Ra'nın oğlu" unvanıyla tamamlanır, ancak bu unvan eksiksiz beşli biçimiyle ancak 5. Hanedanın sonundan itibaren görülür. Nihai unvan Erken Dönemin Horus adıyla başlar ve kralın doğum adıyla son bulur, bu son isim de bir önceki isim gibi oval bir daire, "kartuş" içine yazılır.

Kefren de mezar kompleksini Giza'da, Keops Piramidi'nin hemen güneybatısına yaptırır. Kefren'in piramidi (resim 9) babasınınkinden biraz daha küçüktür, ama yeri daha yüksekte olduğu için daha büyük durur. Dev granit taşları sayesinde günümüz ziyaretçilerini de etkileyen vadi tapınağı ile ölüler tapınağı arasındaki bağlantı, 600 metre uzunluğundaki üstü kapalı bir geçitle sağlanır. Vadi tapınağının pırıl pırıl cilalanmış granitle kaplı duvar ve sütunlarının önünde, kaymaktaşı zemine oturtulmuş 23 diyorit heykel sıralanıyordu. Bu heykeller arasında en ünlü olanı, kraliyet dogmasının cüretkâr, ama başarılı bir

biçimde canlandırıldığı şahin tanrı Horus'tur, kanatlarıyla başını sardığı kralı hem korur hem de ona güç verir.

Benzer simgesel güçteki bir başka önemli eser Kefren zamanında yapılan Büyük Giza Sfenksi'dir. Kefren'in sanatçıları, üstü kapalı geçidin yanındaki piramitlerin çekirdeği için gereken taş bloklarının işlendiği taşocağından geriye kalan bir kayaya Sfenks şeklini vermişlerdi. Biçimini tarihöncesinin büyülü inançlarından alan, düşman güçleri savuşturan aslan bedeni ve başında kraliyet tören giysisinin örtüsüyle kral kendi piramitlerinin yılmaz bekçisidir. Rilke, binlerce yılın yıprattığı soylu kral başında "yıldızların terazisine konulan insan yüzü"nü görmüştü. Giza Sfenksi'ne Tanrı Hermakis ("Ufuktaki Horus") diye tapan Mısırlılar, Eski Krallık döneminde pençelerinin önüne bir kült tapınağı yapmışlardı. Aslan bedeni genellikle çöl kumlarıyla kaplandığı için şaşkınlık içindeki ziyaretçiler çoğu zaman kralın yalnızca başını görebiliyorlardı.

Kefren'in heykellerinde kullanılan diyorit Nübye'de Toşka civarında çıkarılıyordu; İkinci Çağlayan'daki Buhen kalesinde de o döneme ait kral mühürleri bulunmuştur. Birinci ve İkinci Çağlayan arasındaki Aşağı Nübye bölgesi bütün değerli taşocakları ve altın madenleriyle birlikte Mısırlıların elindeydi. 5. Hanedandan itibaren Mısır'da evlerde hizmetçilik yaptıkları bilinen, asker ve polis olarak da daima gözde olan Nübyeliler, bugün de ülkede vazgeçilmez bir konuma sahiptir.

Kefren'in oğlu Menkaure (y. 2510-2491, resim 10) tahta çıkmadan önce Recedef ile Kefren'in oğulları iktidar için kısa bir süre mücadele etmiş olabilir; ama elimizdeki kanıtlar varsayımların ötesine geçmemize yetmez. Giza ile Abusir arasındaki Zavyet el-Aryan'ın kuzeyinde yer alan, bazı yönlerden Abu Ravvaş'taki komplekse benzeyen bitme-

miş piramit bu geçiş dönemine ait olsa gerek, çünkü piramidin adı bilinmeyen mimarı, tıpkı Recedef ve Kefren gibi dev granit bloklar kullanmayı tercih etmiştir. Menkaure de piramitlerinin alt kısmını kireçtaşıyla değil, granitle kaplatmıştır. Yine de Giza'nın üçüncü ve son piramidi (resim 11) 66,5 metrelik boyuyla Keops ve Kefren piramitlerinin çok gerisindedir. Bunda mutlaka kral mezarının o zamana kadar her şeyin "üstünde" olan öneminin gözle görülür bir biçimde azalmasına ve firavunun "Ra'nın oğlu" unvanıyla sağlanan tanrısallığı ve kudretinin eskisi gibi olmamasına neden olan ekonomik, politik ve dinsel unsurlar etkili olmalıdır. Belki de ülkenin ekonomik ve yönetimsel olanaklarını hızla tüketmeden Keops Piramidi gibi dev bir yapının inşasının her iktidara nasip olamayacağı anlaşılmıştı. Bu nedenle kraliyet binaları ve memur mezarlarında dev ölçekli anıtsal mimariden çok kabartmaların zenginliğine ağırlık verilmiş, ayrıntılar önem kazanmıştır.

Kralın otoritesinin giderek zayıflaması tüm çabalara karşın engellenemez ve yüzyıllar sonra Eski Krallığın çökmesine neden olur. Bu gelişme Mısır dünya düzeninin eski merkezini yitirmesine yol açsa da halkın bireyselliğinin, memur ve rahiplerin özgüveninin artmasını sağlayarak "yurttaş" toplumunun ilk tohumlarını atar. Taşradaki en eski kaya mezarı olan Tihna el-Gebel'deki mezar, eyaletlerin daha Menkaure döneminde bile özerkliklerinin arttığının somut bir kanıtıdır. Kralın taşraya atadığı yüksek makam sahipleri, öldükleri zaman ikametgâha değil, uzaktaki merkezden daha fazla bağlılık duydukları görev bölgelerine gömülmeyi tercih ederler. Böylece yerel tanrıların koruması altına giren ve kral tarafından atanmak yerine, varolan makamın miras yoluyla değişimini yavaş yavaş kabul ettiren bir eyalet sistemi oluşur.

Şepseskaf (y. 2491-2487) Sakkara'nın güney mezarlığındaki mezarını piramit değil, tepesi yuvarlatılmış dev bir *mastaba* biçiminde yaptırarak 150 yıllık bir geleneğe son verir. Böylece Giza kraliyet mezarlığından da vazgeçmiş olur; 5. ve 6. Hanedan döneminde Giza mezarlığına, orada yatan kralların ölüm kültünü yerine getiren rahiplerden başkası gömülmek istemez. 5. Hanedanın ilk krallarını Şepseskaf'ın kızkardeşi Kentkaus dünyaya getirir, ancak bu kralların babalarının kim olduğunu hâlâ bilmiyoruz. Westcar Papirüsü'ndeki mucizevi hikâyeler gibi sonraki kaynaklara göre, babaları Ra'nın Sakhebu'su, yani güneş tanrısının bir biçimidir. Büyük bir olasılıkla 5. Hanedan öncesine dayanan bu eski mitos, Yeni Krallığın tapınaklarındaki resmedilmiş pek çok sahnede daha ayrıntılı bir biçimde anlatılır: güneş tanrısı kraliyet soyundan ölümlü bir kadından bir veliaht dölleyerek müstakbel krala çifte yasallık sağlar. Köklü değişimlerin yaşandığı bu dönemde güneş tanrısının yanı sıra bir diğer önemli tanrı figürü olan Osiris ilk kez görülür; Osiris'in "yükselişi" Ra'dan hemen sonra olsa gerek.

5. Hanedanın güneş tapınakları, tanrısal babanın ölümlü oğlundan, yani kraldan önce geldiğini mimari olarak da vurgular. Şimdiye kadar bu tapınakların yalnızca ikisi, Userkaf ve Neuserre'ye ait olanlar kazılıp gün ışığına çıkarılabilmiştir, diğerlerinin yalnızca adları ve rahipleri bilinir; kazılan bu iki tapınak gibi diğerlerinin de bugünkü Abusir köyünün kuzeyindeki Memfis nekropolünün eskiden kullanılmayan bir kısmında oldukları tahmin edilmektedir. Piramitler gibi bu tapınaklar da bir vadi tapınağı, geçit yolu ve kült tapınağından oluşur, ancak kült tapınağının ardında bir piramit değil, yüksek ve eğimli bir kaidenin üzerinde bir sütun, Neferirkare döneminden itiba-

ren de dev bir obelisk yükselir. Mısırlıların piramit, sfenks ve sütunun yanı sıra sanat tarihine bir diğer armağanları da obelisktir. Obeliskin en azından Orta Krallıktan bu yana altınla kaplı olan ucuna gündoğumunda güneşin ilk ışınları yansıyordu. Kült imgesi gökyüzünde sürekli olarak görünen bu tanrıya, açık bir sunakta, kurbanlar veriliyordu. Burada gerçekleştirilen kült faaliyetlerinden, tanrının "oğlu" olarak kral da payını alıyordu; her kralın kendine bir tapınak yaptırması ve bu tapınakların yapımı çoktan durdurulduğunda bile tapınaklardaki kült gereklerinin yerine getirilmesi ancak böyle açıklanabilir.

Kral mezarı piramit biçimini korur, ama önemini yitirmeye devam eder. Bu durum mezarların boyutlarından bile kendini gösterir: 5. Hanedanın ilk kralı Userkaf (y. 2487-2480), yalnızca 49 metre boyundaki piramidiyle Menkaure'nin bile gerisindedir. Kısmen daha uzun bir süre yönetimde kalan haleflerinin mezarları onunkinden daha büyük değildir. Mezarlara ait kült yerleri Giza mezarlığındakiler gibi anıtsal olmasa da, ayrıntılarda daha zengindir. Userkaf'ın ölüler tapınağı haleflerine örnek olmuştur. Siyah bazalt zemin üzerinde kırmızı granitten sütunlar yükselir (Sahure'den bu yana sütunların başlıkları bitki motiflidir), beyaz kalker duvarlar zengin kabartmalarla süslüdür, çok çeşitli taşlardan yontulmuş heykeller bu renkli ortamı daha da canlandırır. Userkaf'ın tapınağının avlusunda, Mısır'daki bildiğimiz en eski anıtsal heykellerden biri olan beş metre boyunda bir heykel yükseliyordu.

Userkaf mezar kompleksini Sakkara'daki Basamaklı Piramitin hemen yanı başına yaptırırken, kardeşi Sahure (y. 2480-2468) kraliyet mezarlığını Abusir'e, güneş tapınaklarının olduğu bölgeye taşır. Palermo Taşı yıllıklarına göre, Somali kıyısındaki efsanevi tütsü ülkesi

Punt'a yapılan ilk keşif seferini de o gerçekleştirmiştir. Sahure döneminde Mısır'ın kuzeydeki ticaret sınırları genişlemiştir. Ölüler tapınağındaki kabartmalarda, kralın hayvanat bahçesine Suriye'den ayı getiren bir ticaret filosunun ülkeye dönüşü görülür. Ticaret ilişkileri Suriye ve Küçük Asya ötesine, Ege'ye, hatta Girit'e kadar uzanıyor olsa gerek. Özel ticaret, devlet ticaretine oranla çok mütevazı boyutlardaydı, çünkü uzak mesafe taşımacılığı ancak kraliyet gemileri ya da kervanlarıyla mümkündü. 5. Hanedanın askeri girişimleriyle ilgili pek kayıt yoktur. Sahure'nin ölüler tapınağındaki Libya zaferi tasviri Mısır tarihinde sık sık taklit edilmiştir (II. Pepi, Taharka) ve kökeni belki de çok eski bir orijinale dayanmaktadır.

Güneş tapınağı ve mezar kompleksinin görece daha büyük olmasından sık sık söz edildiğine bakılırsa, 5. Hanedanın ilk yarısının en önemli hükümdarı Neferirkare (y. 2468-2449) olmalıdır. Şimdiye kadar yalnızca ölüler tapınağının kazısının tamamlanması, güneş tapınağının ise hâlâ kazılmayı beklemesi, üstelik Palermo Taşı yıllıklarının da onun döneminde kesintiye uğraması nedeniyle Neferirkare ve dönemi hakkında çok az bilgiye sahibiz. Ölüler tapınağında, çeşitli listelerin yanı sıra envanter listeleri de içeren, Cedkare (Asosi) ve Unas döneminden kalma bir papirüs arşivi bulunmuştur. Doğrudan vezirlik makamına bağlı "Yukarı Mısır Müfettişi" makamı da büyük olasılıkla ilk kez o dönemde oluşturulmuştur; bunun amacı, taşrada daha etkili bir denetim kurarak kralın otoritesini daha da güçlendirmekti. Ancak bu girişim uzun vadede başarılı olamadı; o dönemde bile Hermopolis civarındaki "Tavşan eyaleti"nde hüküm süren bir eyalet yöneticileri hanedanı vardır, bu hanedan Nil'in doğu kıyısındaki Şeyh Said kayalıklarında kendine ait bir aile mezarlığı kurmuştur.

İÖ 25. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp Neferirkare ve Neuserre

zamanında giderek somutlaşan bir dinsel gelişme, yüz yıl önceki güneş kültü gibi derin etkilere yol açar. Ötedünya inancının önplandaki tanrısı bu kez Osiris'tir. Bu tanrının doğası başından beri çok karmaşıktır; Seth tarafından öldürülüşü ve bitki örtüsünün her yıl yeniden canlanmasını simgeleyen dirilişiyle ilgili mitosta soylu ve doğal özellikler iç içe geçer. Diğer Mısır tanrılarının da ölümlü olmasına karşın, Osiris'in insanınkine çok benzeyen şiddet dolu ölümü onu ölüler tanrısı konumuna yücelterek inananların kalbinde sarsılmaz bir yer edinmesini sağlar. 5. Hanedan süresince Anubis'i gölgede bırakan, özel mezarlardaki ölü dualarında da giderek daha sık anılan Osiris, Memfis ve Abidos'ta yerel ölüm tanrılarıyla (Sokar, Kontamenti) bütünleşir. Osiris ölülerin hükümdarı olunca, onun tebaası konumuna düşen kralla aralarında ne tür bir ilişki olduğu sorunu ortaya çıkar. Bulunan çözüm, yine kralın insan yönünü vurgular. Kral ölürken tanrının mitsel yazgısını tekrarlar ve "Osiris NN" olarak ötedünyanın hükümdarı olur; ancak tanrının kimliğini ve rolünü üstlenebilmesi için mitosu güncelleştiren bir ritüelin gerçekleştirilmesi gerekir. Kral ritüel yoluyla tanrılaştırılır: Defin ayinleriyle Osiris, tahta çıkış ritüeliyle Horus olur. Bu ritüel çerçeve dışında insan görünümüne sahiptir. 5. Hanedanın ortasından itibaren memurlar, kralla aralarındaki yakın ilişkiyi daha fazla vurgular, kral da kendini onların refahından sorumlu hisseder. Kralın ve memurlarının tutum ve davranışlarına yepyeni bir etik sorumluluk hâkim olur, mezar yazıtlarında ölünün yaptığı olumlu işler vurgulanır: "Zayıfı, daha güçlü olanın elinden kurtardım... Açlara ekmek, çıplaklara giysi verdim, sandalı olmayanları karşı kıyıya geçirdim..." Böylece mezarların kutsallığını bozanlardan hesap soran bir ötedünya mahkemesi bu etik temelde geçerliliğini yitirerek, her ölüyü dünya düzenine (*maat*) katkısına göre değer-

lendiren bir ölüler mahkemesine dönüşür; dünyada düzenin sağlanması garantisi azaldığı oranda, dengeleyici bir unsur ölüler mahkemesi de olarak o kadar önem kazanır.

Neferirkare'nin ölümünü izleyen karanlık, belki de karmaşayla dolu yılların ardından Osiris inancının önemi giderek artsa da, güneşe tapmayı da sürdüren Neuserre'nin (y. 2443-2419) uzun ve verimli saltanatı başlar. Neuserre'nin güneş tapınağındaki "Dünya Odası"ndaki kabartmalarda, yılın mevsimlerinde doğanın renkli yaşamı, daha sonra Yeni Krallıktaki güneş ilahilerinde de olduğu gibi, güneş tanrısının doğa üzerindeki canlandırıcı etkisi tasvir edilmiştir. Ölülerin de paylaşması istenen yaşam sevinci bu dönemin özel mezarlarında, örneğin Neuserre zamanında Abusir'deki tapınaklarda rahip ve memur olarak görev yapan Ti'nin Sakkara'daki mezarında görülür. Doğaya sevgiyle yaklaşan kabartmalarda, bu soylu adamın malikânesindeki günlük yaşam, bir resim albümündeki gibi gözler önüne serilir. Bu mezarlarda, mezar sahibi ve aile üyelerinin sayıları giderek artan heykellerine ayrılmış bir oda, *serdâb* (Arapça "bodrum") vardır. Bugün Louvre'da sergilenen, canlı, parlak bir zekânın temsilcisi olan yazıcı heykeli ile Kahire Müzesi'ndeki "Şeyhü'l-beled" de bu döneme aittir. Mezarlar, sayıları artan kült odalarıyla aile mezarlıklarına dönüştüğü gibi heykelcilikte de aile gruplarının gözde olduğu görülür. Giza döneminin sade ve katı yaklaşımı yerini giderek zenginleşen sanatsal biçimlere bırakır, bu eğilim 6. Hanedanda tamamen yok olana kadar sürer.

Bir güneş tapınağı yaptıran son kral Menkauhor'dur (y. 2419-2411). Halefi Cedkare (y. 2411-2378) bu gelenekle birlikte Abusir kraliyet mezarlığını da bırakır. 5. Hanedanın son iki piramidi yine Sakkara'da, Zoser bölgesinin güneyindedir; ancak Abusir tapınaklarındaki kült bir süre daha yaşatılır. Bu yeni gelişimin nedeni, Osiris inancı-

nın öneminin artması olmalıdır; kral ölünce Osiris'e dönüştüğüne göre, ötedünyada bir güneş tapınağına sahip olmasının önemi kalmamıştır. Ancak şunu da vurgulamak gerekir, önem sırasının Ra'dan Osiris'e kayması, bir "din savaşı"nın ya da rakip "rahip okulları"nın iktidar mücadelesinin bir sonucu değildir. Böylesi bir yaklaşım durumu fazlasıyla basitleştirirdi. Tanrıya hizmet etmenin krala hizmet etmekten daha önemli hale gelmesiyle, memurluk kurumundan ayrı, bağımsız bir rahiplik kurumu gelişebilmiştir. Kralın atama yetkisi rahiplik kurumunun gücünü hayli sınırlar, zaten o dönemde bir "din politikası" ancak kral ve en yakın çevresi tarafından yürütülebilirdi. Mısır tanrıları gibi ilksel figürler, gerek rahiplerin gerek de kralların hesaba katmak zorunda oldukları bir halk dini içinde oluşup gelişir. Osiris inancının önem kazanmasıyla, güneş kültünde bir anlam taşımayan büyülü kavramlar saklı oldukları derinliklerden yeniden yüzeye çıkmışlardır. Çoktandır kullanılmayan eski unvanlar, sözde büyülü güçleri nedeniyle yeniden tercih edilir hale gelir, memurlar "kendilerini tılsımla donatır gibi payeyle donatırlar" (Helck). Dolayısıyla bürokratik düzen yalnızca merkeziyetçilik ortadan kalktığı için değil, en yüksek devlet makamlarında bile engellenemeyen bir unvan fazlalığı yaşanması nedeniyle çökmeye başlar; 6. Hanedanın başında gerçek vezirleri "unvan vezirleri"nden ayırt etmek giderek zorlaşır.

5. Hanedanın son hükümdarı Unas (y. 2378-2348) piramidinin yeraltı bölmelerinin duvarlarına kraliyet defin ritüelinin büyülü sözlerini yazdırmıştır. Kuşkusuz bu sözlerin çoğu selefinin defin töreninde de tekrarlanmıştır, hatta bazılarının kökeni daha eski hanedanlara dayanır; yine de bu metinleri kalıcı olmayan papirüs üzerine yazmak yerine taş üzerinde ebedileştirerek onların sihirli etkilerini artırma kararı, ritüelin tümüyle yenilendiğini düşündürtüyor. Unas'ın bu ka-

rarı vermesi bize, yalnızca Mısır'ın değil, tüm insanlığın en eski dinsel metinler toplamı olan Piramit Metinleri'ni kazandırır. Ancak yaklaşık 2350 yılındaki bir dinin yalnızca bu metinlere bakarak tasvirini yapmak yanlış olurdu. Sözler, dönemin düşünce biçimine uygun olarak, öncelikle büyülü etkilerine ve ritüel amaçlara göre derlenmiştir. Bu sözlerin ritüel amacı, ölüyü yaşayanların giderek şüpheli hale gelen bakımına muhtaç olmaktan kurtarmak, onu Osiris olarak tanrılaştırmak ve babası Ra'nın gökteki krallığına en kuvvetli büyülü güçlerle, hiçbir engelle karşılaşmadan yükselmesini sağlamaktır. Demek ki ötedünya hem gökte, Ra'da, hem de toprağın derinliklerinde, Osiris'tedir. Bu çelişkinin çözümü için Yeni Krallıkta bulunan basit bir çıkar yol, önce Piramit Metinleri'nde kendini belli eder: ölünün bedeni mezara ve yeraltı dünyasına, ruhsal güçleri[3] ise yıldızlar âlemine, gökyüzüne aittir. Ra ile Osiris arasındaki sorunlu ilişki de, belki de henüz İlk Ara Dönemde, benzer bir netlikte çözülmüştür: önceleri ölü kralın, daha sonra ölen her insanın Osiris'e dönüştüğü gibi, "ölen," yani akşamları yeraltı dünyasına inen güneş tanrısı da orada Osiris'e dönüşür. Tanrıların böyle "bağdaştırmacı" bir biçimde iç içe geçmesi Mısır teolojisinin temel unsurlarındandır.

Ölüm ve ötedünya etrafında dönen Piramit Metinleri'nde salt bu dünyaya ait tanrılardan pek söz edilmez. Memfis'in yaratıcı tanrısı Ptah'ın adı nadiren anılır, onu yaradılış öğretisinin merkezine oturtan "Memfis Teolojisi," Eski Krallıktan bile daha eski bir döneme aittir. Parlak bir geleceğe sahip olan tanrı Amon'dan da ilk kez Unas Piramidi'nde yüzeysel olarak söz edilir. Kralın lahit odasının yazılarla bezenmesinin hemen ardından memurların yeraltındaki mezar odaları-

---

[3] Batı dünyasındaki beden-ruh karşıtlığını bilmeyen Mısırlı, insan varlığının birçok unsurdan (beden, kalp, gölge, *Ba*, *Ka*) oluştuğuna inanıyordu.

nın da yazılarla donatılması ilginçtir; burada bir kez daha, yalnızca sözlü olarak ifade edilen ritüel metinlerinin yeterince etkili olup olmayacağı kuşkusu görülür.

Bu dönemin düşünce tarihinin Piramit Metinleri'nden sonraki en önemli ikinci kaynağı bilgelik edebiyatıdır. Bu metinler dünyayla, dünya olaylarının doğru değerlendirilmesiyle ilgilidir. Mısır bilgelik öğretilerinde o dönemde de daha sonrada ahlak yasaları bulunmaz, bunun yerine insanın belirli durumlarda üstündekilere, eşitlerine ve altındakilere karşı nasıl davranması gerektiğine ilişkin uygulamaya yönelik önerilere yer verilir. Hem pragmatik yaşam deneyimi, hem de etik ve sosyal sorumluluk duygusu içeren bu öneriler, kamusal yaşamda çok saygın yeri olan bir kişinin ağzından, onun oğluna ya da öğrencilerine sunulmaktadır; o dönemin öğretileri içinde en önemli olanı, Kral Cedkare'nin vezirlerinden Ptahhotep'e atfedilir.

Unas'ın palmiye başlıklı, kırmızı granitten sütunlarla süslü vadi tapınağı ile piramidinin önündeki tapınak arasındaki bağlantı neredeyse 700 metre uzunluğunda üstü kapalı bir geçitle sağlanıyordu, yolun iki yanındaki yüksek duvarlar, geleneksel ve oldukça sıradışı tasvirlerle bezeliydi. Av, tarım ve pazar sahnelerinin yanı sıra devasa sütun-monolitlerin teknik açıdan son derece etkileyici bir biçimde taşınmasını gösteren, üzerinde çok tartışılmış olan bir sahnede, Mısır'ı daha o zamandan "güzel yiyecek ve içeceklerin ülkesi" olarak gören aç Bedeviler büyük bir gerçekçilikle tasvir edilmiştir. Bir başka sahnede, yurtlarının Sina yarımadası ya da Filistin'in güneyi olduğunu tahmin ettiğimiz Asyalı Bedevilere karşı yapılan seferlere yer verilmiştir. 5. Hanedanın sonunda Mısırlıların yalnızca göçebe Bedevi kabilelerine değil, Filistin'in yerleşik kent kültürlerine de saldırdıklarının kanıtı, Deşâşa'da bir eyalet yöneticisinin mezarını süsleyen tasvirdir; tasvir-

de bir Asya kalesine hücum edilmektedir. Biblos ve Punt'a ticaret seferleri sürdürülür; Kral Cedkare zamanında Punt seferinden dönen bir kafilenin yanında getirdiği bir pigmenin görünüşü o dönem insanları üzerinde derin bir etki bırakır.

Unas Piramidi'nin etrafında çok sayıda prenses mezarı vardır, görünen o ki Unas ardında bir oğul bırakmamıştır. Unas'ın ölümünden sonra krallık tacı Teti'ye (y. 2348-2320) geçer; 6. Hanedanı kuran Teti, tahtını kralın kızı İput'la evlenmesine borçlu olmalıdır. Hanedan değişikliği nedeniyle belirgin bir farklılık yaşanmaz, Sakkara kraliyet mezarlığı olmayı sürdürür, kraliyet piramitlerinde odaların defin ritüelinin büyülü sözleriyle bezenmesine –bunların seçim ve sıralama anlamında her defasında farklı olsa da– Eski Krallığın sonuna kadar devam edilir. Teti'nin piramidinin etrafında önemli bir memur mezarlığı vardır; ziyaretçiler özellikle de Vezir Mereruka'nın 32 odalı, zengin kabartmalı aile mezarından etkilenseler de 5. Hanedanın sanatta ulaştığı mükemmellik bu mezarda görülmez. Taşrada eyalet yöneticilerinin gücü ve etkisi giderek artar; aralarından bazıları, örneğin Edfulu İsi ve daha sonraki meslektaşı Elephantineli Hekaib kendi bölgerinde öyle büyük bir önem kazanırlar ki, Orta Krallığın sonuna kadar tanrı olarak saygı görürler. Bu eyalet yöneticilerinin zamanla elde ettikleri iktidar, İsi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Kar'ın geçmesiyle bir kez daha onaylanır. Ancak Kral Teti'nin yerini kimin alacağı konusunda sorunlar yaşanmışa benzer: Userkare adında bir kral çok kısa bir süre hüküm sürer, işin içinde bir komplo olduğu ve kralın cinayete kurban gittiği yolunda belli belirsiz imalar vardır.

Teti'nin oğlu I. Pepi (y. 2316-2284) unvanını uzun saltanatı boyunca özellikle de yenilenme töreninde sık sık değiştirmiştir. 5. Hane-

danın ikinci yarısında olduğu gibi, 6. Hanedanın kralları da unvanlarına bir lakap (Teti, Pepi) eklemekten çekinmezler; özel kişilerin zaten uzun zamandan beri "resmi" adlarının yanında bir de lakapları vardır. Bu şekilde bayağılaşmasının yanı sıra, krallık kurumu yeni güçlere, yani tanrılara ve feodal efendilere de açıkça boyun eğer olmuştur. Kurban sunarken kendini tanrıların önünde diz çökerken tasvir ettiren (Brooklyn'deki heykel) ilk kral olan I. Pepi, Abidoslu ailesi devlette büyük etkinlik kazanan Yukarı Mısırlı eyalet yöneticisi Ku-i'nin iki kızıyla evlenir. Bu iki kraliçenin kardeşi olup daha sonra vezirliğe yükselen ve II. Pepi döneminden kalma bir tapınak heykeli bulunan Cau, soylu olmadığı halde bu makama atanan ilk kişidir. Güçlü feodal efendilerin sadakatine bağımlı hale gelen kraliyet, dengeli bir iç politika sürdürmek zorunda kalır.

Taşranın öneminin artması, I. Pepi'nin ülkenin eyaletlerinde pek çok imar faaliyetinde bulunmasından da bellidir; en önemli taşocakları halen kralın mülkiyetinde olduğu için eyalet yöneticileri henüz kendi başlarına bina yapamazlar, en azından bu nedenle krallıkla iyi geçinmek zorundadırlar. Kral, Tanrıça Bastet, Tanrıça Hathor ve bereket tanrısı ve doğu çölünün koruyucu tanrısı Min'e özellikle önem verir; bu tanrılar Arkaik Dönemden itibaren sarayda ve ülkede önemli bir rol oynamışlardır. I. Pepi'nin defin ritüelinde ve bir silindir mühürde, daha sonra savaş tanrısı olacak olan, Teb eyaletinin tanrılarından biriyle, Month'la da karşılaşırız; bunu, iki yüzyıl sonra siyasal liderliği ele alan bu bölgenin kültsel öneminin ilk işareti olarak görebiliriz. Kraliyet ikametgâhı I. Pepi döneminde önemini yitirmişe benzese de ölümsüz adını, "Memfis"i onun piramit kompleksinin kısaltılmış adından almıştır: "Ölümsüz ve mükemmel (dir Pepi)."

Bu dönemin savaşları, keşif seferi lideri Uni'nin Abidos'taki meza-

rında tasvir edilmiştir; bu savaşların hedefi "kum halkı," yani Sina bölgesindeki Bedevilerdi, ama Mısır birliklerinin düşmanı gafil avladığı bir deniz ve kara harekâtıyla Güney Filistin'deki kabileler de mağlup edildi. Uni'nin, Pepi'nin oğlu Merenre (y. 2284-2270) zamanında "Yukarı Mısır Müfettişi" olarak görev yaptığını görürüz; ancak bir süre sonra güçlü eyalet yöneticileri bu unvanı da kendi unvan dizilerine ekleyince denetleme görevi işlevini yitirir. Yeni görevinde Uni, doğu çölüne ve Nübye'ye yapılan tüm keşif seferlerinden sorumludur. Genç kralın Birinci Çağlayan'da teftiş gezisindeyken Nübyeli şeflerin sunduğu vergileri kabul edişi kaya yazıtlarında ebedileştirilmiştir. Merenre zamanında eyalet valisi olan Elephantineli Harkuf düzenlediği üç keşif seferiyle batı çölünün kervan yolları üzerinden Nübye bölgesinin içerlerine, Üçüncü Çağlayan yakınlarına kadar ilerler. Belki de bu ilerleme, bizim C Grubu dediğimiz kültürün öne çıkması anlamına gelen büyükçe bir devletin Nübye'de kurulmasıyla ilintilidir.

Merenre genç yaşta ölünce üvey kardeşi II. Pepi (y. 2270-2205, resim 12) tahta çıkar. II. Pepi'nin inanılmaz uzunluktaki saltanatının tam 94 yıl sürdüğünü söyleyen Manetho'yu (bkz. s. 49), Yeni Krallıktan kalma Torino Kral Papirüsü de doğrular; ayrıca iktidarı boyunca tutulmuş kayıtlar ve birbirini izleyen eyalet yöneticiliği kuşakları da çok uzun bir saltanata işaret eder. Tahta henüz çocuk yaşta çıktığı kesindir. Bir çocuğun firavun tahtına çıkması, çok uzun zamandan beri görülmemiş bir şeydir, bu nedenle kraliyet ressamları II. Pepi'yi çocuk kral olarak tasvir etmekten hoşlanırlar. Burada elbette çocuk yaşta hükümdar olan Horus'la ilgili mitsel örnek akla gelir. Kralın, keşif seferlerinin deneyimli lideri Harkuf'un Nübye'den getireceğini bildir-

diği, dans eden bir cücenin sağlığıyla ilgilenmesinde çocuksu bir sevinç ve merak vardır.

Bu uzun saltanatın doksan yılı Eski Krallığın çöküşüne bir hazırlık niteliğindedir. Bu çöküş dış etkilerden kaynaklanmaz. Her ne kadar Mısır keşif heyetlerine saldırıların arttığı görülse de Ön Asya ve Nübye kaynaklı ciddi bir tehlike yoktur. Biblos ve Punt gibi uzak yerlere yapılan keşif seferleri artık rutinleşmiştir; Kunumhotep gibi bir memur bile böylesi onbir sefere katılmıştır. Ancak siyasetin uzun bir süre kralın annesi ve onun eyalet yöneticilerinden oluşan ailesi tarafından belirlenmesi, krallığı ve merkezi yönetimi biraz daha zayıflatmış olmalıdır. Yeni Krallığa ait bir halk masalında, kralın yetişkinliğinde bile güçlü bir kişilik olmadığı, anormal eğilimleri nedeniyle tehlikeli durumlara düştüğü anlatılır. Ancak asıl etken arkaik ve ataerkil yönetimsel yapının dönemin taleplerine artık yanıt verememesi, yeni koşullara ayak uyduramamasıdır.

Krallığın giderek zayıflamasıyla, devletin, Eski Krallığın parlak dönemlerini ve şaşırtıcı başarılarını mümkün kılan mükemmel örgütsel yapısı da ayakta duramayacak hale gelir. Krallığın vergi ve diğer görevlerden muaf tuttuğu kült vakıflarının sayısının hiç durmadan artması devletin ekonomisini zayıflatmış, vergi mükellefleri ve kraliyet hazinesinin üzerindeki yük giderek artmıştı. Zayıf bir merkezi yönetim, devletin yönlendirdiği ticarette gereken istikrarı sağlayamadığı gibi anlamlı bir planlamadan da yoksundu. Bunun sonucunda ekonomik sıkıntı ve kriz, açlık ve hayatta kalma mücadelesi yaşanılması kaçınılmazdı. Yaşamöyküsel yazıtların ana teması ekonomik sıkıntılar ve bunların ancak nadiren aşılmasıdır. O dönemde başlayan "çöküş edebiyatı"nda açlık ve kıtlık sonucunda tüm ilişkilerin çözülmesi güçlü ifadelerle anlatılır. Arkaik Dönemde kurulan dünya düzeni

alt üst olur, kaosa sürüklenen ülke mitsel olarak yaradılış öncesi duruma döner. Bu korkunç durumla, yok edildiği sanılan kaosun ve yıkıcı güçlerin geri dönmesiyle baş etme çabası, Mısır'da daha önce görülmemiş bir edebiyatın doğmasına neden olur. Merkezi bir ikametgâhın (resim 13) desteğinden yoksun kalan güzel sanatlar taşra düzeyine gerilerken, ülkenin entelektüel seçkinleri ellerine yazı kamışını alarak çöküşü acımasızca tasvir eder, bütün bunlardan artık yalnızca "Tanrı" dedikleri, dünyanın yaratıcısını sorumlu tutarlar. İlahi çoban o zamana kadar gayet iyi güttüğü insan sürüsünü ortada bırakmıştır; ötedünyada mutlu bir yaşam sürme tesellisi bile inandırıcılığını yitirmiştir. Yazarlar teselliyi sözcüklerde, ölüm metinleri ve yaşamöykülerinin resmi dilinden uzak yeni ifadelerde bulurlar. 11 ve 12. Hanedanın düzeni yeniden sağlamasından sonra da devam eden çöküş edebiyatı, Yeni Krallıktaki okullarda bile okutulur. Sonraki eserlerde, örneğin Neferti ve Khakheperreseneb'in "Kehanetler"inde, çöküş tasvirine, kaosu ortadan kaldıracak bir kurtarıcının geleceği ifadesi eklenir. Fikir çatışmalarının izlerine, İÖ 21. yüzyılda Piramit Metinleri'nin yerini alan Tabut Metinleri'nde de rastlarız. Kısmen eski büyülü sözlere de yer veren bu metinlerin büyük bir bölümü yeni ifadelerden oluşur; ötedünyaya yolculuğunda ölüye eşlik eden bu sözlerin amacı onu gerekli büyü gücüyle donatmaktır, çünkü bu ötedünya, Piramit Metinleri'nde olduğundan çok daha büyük tehlikelerle doludur. Artık piramitler olmadığı için metinler ahşap tabutlara yazılır. Kraliyetin defin ritüellerini eyalet yöneticileri ve memurlar da uygulamaya başlar ve zamanla herkes öldüğünde "Osiris NN," yani tanrısal olmayı talep eder.

Merkezi yönetim, ekonomi ve toplumsal düzen çökünce yerel güç sahipleri kendilerine ve tebaalarına yiyecek bulmak için başlarının ça-

resine bakar. Bunun en yaygın yolu komşu bölgelere talan seferleri düzenlemek ve köylülerden zorla yiyecek toplamaktır; sonunda köylüler de silahlanıp çete kurarlar. Böylece ülkede genel bir güvensiz ortam oluşur. Eyalet yöneticilerinin surlarla çevrili ikametgâhlarında, yaşam amacı özel mülk edinmek ve bunu geliştirmek olan bir kent burjuvazisi oluşur. "Küçük" için kullanılan aşağılayıcı *nedjes* kavramı bu "burjuva"yı tanımlayan olumlu bir ifadeye dönüşür. Kentler ancak o zaman siyasal merkezler haline gelir, yeni iktidar sahiplerinin özel ilgi alanı artık onlardır.

II. Pepi ölünce (y. 2205) yerini oğlu Antiemsaf II. Merenre alır. Hayli yaşlı olan II. Merenre yalnızca 13 ay tahtta kalır ve sonra en az yarım düzine hükümdar benzer bir hızla birbirinin yerini alır. Bu hükümdarlar hâlâ Memfis'te oturmakta ve sözde tüm ülkeyi yönetmektedir, ancak ellerindeki gerçek güç giderek azalır. Torino Kral Papirüsü, Herodotos ve Manetho 6. Hanedanın sonunda "Nitokris" adında bir kraliçenin hüküm sürdüğü konusunda hemfikirdir; dönemin kaynaklarında adı geçmeyen bu kraliçe belki de varlığını kraliyet listelerinin kopyası çıkarılırken yapılan bir hataya borçludur. II. Merenre'den sonra tahta çıkan kişi II. Pepi'nin ailesinden biri olmalıdır, ardından da 7. Hanedan başlar. Bu hanedanın kralları o kadar hızlı değişir ki, Manetho'ya göre 70 kral yalnızca birer gün tahtta kalmıştır; Torino Kral Papirüsü'nde altısının adı bile anılmaz. 8. Hanedanın dört ya da beş kralının toplam saltanat süresi yalnızca on yıldır; bu krallar, kısa ömürlü kraliyet ailesiyle evlilik yoluyla akraba olan Koptoslu eyalet yöneticileri soyundan bir kişiyi "Yukarı Mısır Müfettişi" olarak atamaya devam ederler. Sakkara'da mütevazı piramitler inşa ettiren, Koptos'taki Min tapınağı için koruyucu genelgeler çıka-

ran 8. Hanedan kralları ülkenin tamamına hükmederler. Ancak 8. Hanedanın sonuna gelindiğinde ülkenin birliği nihai bir biçimde bozulur ve Memfis kraliyet ikametgâhı işlevini yitirir. Kral listeleri 8. Hanedanı Neferirkare adında bir kralla sona erdirdikten sonra çok önemli bir çığır açılır: Eski Krallık sona erer, "İlk Ara Dönem" başlar!

Yaklaşık 2160'ta Memfis'te neler olup bittiği konusunda maalesef ancak tahmin yürütebiliriz. Başkent çok geçmeden eyalet yöneticisi bir ailenin eline düşer; Fayyum'un güneyindeki Herakleopolis'te yaşayan bu aile, krallık makamını çekinmeden devralır. Eski Mısır krallarının hanedanlara göre sınıflandığı listenin kaynağı olan Ptolemaios rahibi Manetho (y. 280) bu aileyi 9. ve 10. Hanedan (y. 2160-1980) olarak sayar. Başlangıçta bu kralların etkinlik alanının güneyde nerelere kadar uzandığını bilmiyoruz. 8. Hanedanla sıkı bağları olan Koptos, Yukarı Mısır'ın dördüncü eyaleti olan Teb'de oluşan ikinci güç merkezine katılmış olabilir. Kökeninin Mentuhotep diye bir "tanrı babası"na uzandığı tahmin edilen bu yerel hanedanla Elephantine eyalet yöneticileri arasında yakın akrabalık ilişkileri olmalıdır. Teb hükümdarlarının heykelleri Nil'in Elephantine adasındaki Hekaib tapınağına konur; ülkenin birleşmesini amaçlayan savaşta Teb ordusunun en büyük gücünü oluşturan gözde Nübyeli kiralık askerlerin Teb ordusunda yer almalarının nedeni, Teblilerin güneyle başından beri böyle bir ilişki içinde olmaları olabilir. İÖ 22. yüzyılın son on yirmi yılında, Teb'i Elephantine'den ayıran Hierankopolis ve Edfu eyaletleri "soylu yöneticisi" Anktifi'nin henüz bağımsız hareket ettiğini görürüz. Moalla'daki mezarının yazıtları, o dönemin "yüksek" politikasının nasıl dar bir çerçevede hareket ettiğine ilişkin bir fikir verir: bitmek bil-

meyen ekonomik sıkıntıların giderilmesi, ekinler için gerekli tohumların sağlanması ve tebaanın en temel ihtiyaçlarının karşılanması en önemli kaygılardır. Bu dar alanda soylu "İyi Çoban" rolüne soyunan Anktifi, tebaasına gösterdiği ilgi ve şefkat dolayısıyla kendini tanrılarla karşılaştırmaktan çekinmez. Bu koşullar altında Mısır'ın bir dış politikası olması düşünülemezdi; Biblos ve Punt seferleri durur, kendi haline bırakılan Nübye "C Grubu" denen yeni bir sosyal tabakanın etkisi altına girer.

Teb hükümdar ailesi kraliyet unvanını Herakleopolis eyalet yöneticileriyle hemen hemen aynı zamanda alır, ama onların unvanı kısaltılmış biçimdedir. 11. Hanedanın ilk "kralı" I. İnyotef (Antef), Horus adı Sehertaui ("İki ülkeyi de yatıştıran") ile tüm ülke üzerinde hak iddia etmeye kalkışsa da, küçük Teb krallığının yazgısını yarım yüzyıl boyunca elinde tutan kardeşi II. İnyotef'e bile Teb eyaletinden başka kimseye boyun eğmemiş olmalıdır. II. İnyotef, Birinci Çağlayan'a kadar uzanan güney eyaletlerini ancak Anktifi ölünce tek elde toplayabildi. Bu iki küçük krallık arasındaki ilk savaşların merkezinde kuzeydeki 8. eyalet (Tinit) vardır, nitekim II. İnyotef zamanında bu eyalet birçok kez el değiştirir. Yukarı Mısır'daki Osiris kült merkezi olarak giderek önem kazanan Abidos da bu eyalettedir.

Abidos'a yapılan bir saldırıya misilleme olarak kuzeydeki "Yılan eyaleti"ne ilerleyen II. İnyotef, Siut (13. eyalet, bugün Asyut) eyalet yöneticisinin bölgesinde bozguna uğrar; buradaki halk kuzey krallığına sonuna kadar sadık kalır. İlk savaşlardan sonra Herakleopolis ve Teb'deki iktidar sahipleri arasında görece dostane ilişkiler kurulur; bu iki krallık uzun savaşlarla yıpranmayı göze alamayacak kadar kendi iç sorunlarıyla meşguldür. Asyalı Bedevilerin saldırısından korkan Herakleopolisliler, Minia'dan doğu deltaya kadar uzanan bir savunma

hattı kurmaya çalışır, Biblos'la deniz ticaretine bile yeniden başlarlar.

Bu dönemin edebiyatının zenginliği, Eski Krallığın geleneklerine daha bağlı olan kuzeydeki krallıkla sınırlıdır. 10. Hanedanın krallarından birinin oğlu Merikare için yazdığı düşünülen bilgelik öğretisi, gerçekte oğulun yaptığı bir tür "hükümet açıklaması"dır; bu öğreti, siyasal amaçları edebi bir biçimle sunan, özellikle de 12. Hanedanda doruk noktasına ulaşan yeni bir edebiyat türünün temelini atar. "Merikare İçin Öğreti," dünyada eksik olan adaleti, en azından ötedünyada garanti eden bir ölüler mahkemesinin giderek önem kazandığının bir kanıtı olması bakımından da önemlidir. Acıklı öyküsü yine kuzey krallığında geçen "Güzel Konuşan Çiftçi"nin yakınmaları, dünyayı yöneten güçlere ve onların *maat*'la olan içsel bağlarına duyulan kuşkuyla doludur.

Canlılığı kuzey krallığının kültürel inceliğine sonunda galip gelen güney krallığını kısa süreliğine yöneten III. İnyotef'in saltanatı (2016-2008) genelde sakin geçer. Memurlarından birinin taşıdığı Amenemhet, yani "Amon en önde" adı, daha sonra 12. Hanedanın dört kralının da adı olacaktır. Kökeni ve özgün doğası artık tam olarak bilinmeyen Amon, Teb eyaletinin, dolayısıyla da güney krallığının Month'la birlikte en önemli tanrısı haline gelmiştir. Amon diğer tanrıların özelliklerini de alır, örneğin komşu Koptos'un tanrısı Min'in bereketlilik yönüne, ama özellikle de güneş tanrısının yaratıcı rolüne sahiptir; nitekim Ra'yla birleşen Amon dünyayı yöneten Amon-Ra olacaktır.

III. İnyotef'in oğlu I. Mentuhotep'in (2008-1957) saltanatının barış dolu ilk yıllarından sonra, Merikare'nin hüküm sürdüğü kuzey krallığıyla bir ölüm kalım savaşına girilir. Görünüşe bakılırsa bunun nedeni, kuzey krallığının uzun zamandan beri Teb'in elinde olan Tinit eyaletini işgal etmeye çalışmasıdır. Saldırıyı savuşturan güney krallı-

ğı misilleme olarak Siut'u alır; oysa henüz birkaç yıl önce Kral Merikare yeni eyalet yöneticisi II. Keti'nin oraya atanması törenine bizzat katılmıştır. Merikare, Siut'un el değiştirmesiyle birlikte en güçlü vasalını kaybeder, kuzeydeki komşu eyaletlerin (Tavşan eyaleti, Antilop eyaleti) yöneticileri diplomatik yeteneklerini kullanarak kendi bölgelerini bu çekişmelerden uzak tutmaya çalışırlar. Böylece Tebliler kayda değer bir dirençle karşılaşmadan Hermopolis üzerinden Herakleopolis önlerine kadar ilerlemeyi başarırlar. Merikare'nin adı kayıtlara geçmemiş halefi başkentten ve tacından olur. Memurlarının bir kısmı tutsak edilir, bir kısmı da kuzey krallığının sanatçı ve zanaatçılarıyla birlikte galip krallığın hizmetine alınır. Bazıları da Ön Asya'ya kaçmış olmalıdır, nitekim "Sinuhe'nin Öyküsü"nde Mısır göçmenlerinden söz edilir. İS 1923 yılında keşfedilen, 60 Teb askerinin gömülü olduğu bir toplu mezar, ülkenin yeniden birleşmesinden önce yaşanan savaşların şiddetine tanıklık etmektedir. Herakleopolis düştükten sonra Memfis bölgesi ve delta büyük bir mücadele olmadan Teblilerin eline geçer. Böylece Mısır, yüz yıllık bir parçalanmışlıktan sonra yaklaşık 1980 yılında yeniden tek elde birleşmiş olur.

ORTA KRALLIK

Kraliyet adı Nebhepetre olan I. Mentuhotep, Menes'ten sonra ülkeyi birleştiren ikinci kişi olarak –üçüncüsü Ahmose'dir– dünyanın belleğinde yaşamayı sürdürür. I. Mentuhotep ülkenin iki yarısını birleştirmesi nedeniyle Horus adını ikinci kez değiştirir ve 51 yıllık iktidarının geri kalanında kendine Horus Sema-taui, "İki Ülke'yi birleştiren" der. Ülkenin kuzeyi ile yeni merkez Teb arasında daha sıkı ilişkiler kurmak isteyen kral, bir "Aşağı Mısır Müfettişi" atar. Sınırların güvenliği sağlanır, Mısır gemileri değerli kereste getirmek için Biblos'a yeniden sefer yapmaya başlar. Kraliyetin imar faaliyetleri en azından Yukarı Mısır'da yeniden canlanır ve Deir el-Bahri vadisinde inşa edilen bir çifte mezar kompleksiyle doruğa ulaşır (resim 14). Piramit mezarların mimari unsurlarını Yukarı Mısır'a özgü kaya mezarlarınınkilerle kaynaştırarak ülkenin başarıyla birleşmesini gözler önüne seren etkileyici mezar kompleksi, "Nebhepetre'nin yerleri uludur" adını taşır. Asıl mezar kayaya oyulmuştur, mütevazı piramit ise kral heykelinin ritüelle gömüldüğü sütunlu avlunun ortasında yükselir. Kralın kumtaşından yontulmuş heykelleri henüz kaba saba ve tek parça olsa da güçlü bir ifadeye sahiptir; ölüler tapınağının kabartmaları, özellikle de ülkenin yeniden birleşmesinden önceki acemice örneklerle karşılaştırıldığında, yepyeni bir ustalık ve inceliğe kavuşmuştur. I. Mentuhotep'in üst düzey memurlar için Deir el-Bahri'deki kral mezarının yakınlarına yaptırdığı kaya mezarları geniş ve süslü görünümleriyle daha sonraki memur mezarlarından ayrılırlar.

I. Mentuhotep, uzun saltanatının sonunda oğlu II. Mentuhotep'e

(1957-1945) siyasal ve ekonomik istikrara sahip bir devlet, becerikli memurlar ve yetenekli sanatçılar bırakmayı başarır. Yeni kral babasının büyük imar programını devam ettirir, hatta deltayı da kapsayacak şekilde genişletir; yeniden önem kazanan tanrıların kült gereksinimlerinin ülkenin her yerinde karşılanması gerekmektedir. Hükümdarlığının sekizinci yılında (1950) memurlarından biri, Henenu, tütsüler diyarı Punt'a uzun bir aradan sonraki ilk seferi düzenler. O dönemin üst düzey memurlarından biri olan müsteşar Meketre'nin mezarında zengin bir maket hazinesi bulundu; eyalet yöneticileri ve İlk Ara Dönemin diğer yüksek makam sahiplerinin mezarlarına ötedünyaya götürmeleri için maketler konması sevilen geleneklerdendi. Bakan Meketre'nin evinin, bahçesinin, atölyelerinin, sandallarının ve hayvan sürülerinin aslına tıpatıp uyan ahşap maketleri yapılmış, efendilerine ölüler diyarında da hizmet edecek hizmetkârların maketleri de unutulmamıştı. Eski Krallık mezarlarında kabartmalara hapsedilen Taşra dünyasının zenginliği burada heykele aktarılmıştır. Bu tür günlük yaşam sahnelerinin edebiyattaki karşılığı, II. Mentuhotep zamanında yaşamış, küçük bir çiftliğe sahip ölüm rahibi Hekanakte'nin kısa bir süre önce yayımlanan mektuplarıdır.

11. Hanedanın son kralı III. Mentuhotep (1945-1938), meşru bir kral olmadığı için sonraki kral listelerine alınmaz. Ancak o da tahta çıkar çıkmaz büyük imar projelerine girişir; en büyük memuru Vezir Amenemhet'i, emrine koca bir ordu vererek Hammamat vadisindeki taşocağına gönderir; vezirin görevi, planlanmakta olan kral mezarı kompleksi için bir lahit yaptırmaktır. Vezir Amenemhet ile 12. Hanedanın kurucusu Amenemhet aynı kişi olmalıdır, ama taht ve hanedan değişimi konusunda güvenilir bilgilere sahip değiliz. Hanedan değişimi "Neferti'nin Kehanetleri"nde, artık kalıplaşmış bir senaryoya göre an-

K

KIZILDENİZ

Assuan

BİRİNCİ ÇAĞLAYAN

AŞAĞI NÜBYE
(VAVAT)

Kuban

Allaki vadisi

Aniba

Toşka

Abu Simbel

Buhen

Mirgissa

İKİNCİ ÇAĞLAYAN

Semna

Kumma

YUKARI NÜBYE
(KUŞ)

Sai

Sedeinga

Soleb

ÜÇÜNCÜ
ÇAĞLAYAN

Kerma

Kava

Nil nehri

Gebel Barkal

DÖRDÜNCÜ
ÇAĞLAYAN

Napata

BEŞİNCİ ÇAĞLAYAN

Atbara nehri

Meroe

0 50 100 200 Mi.
0 100 200 300 Km.

Aksum

PUNT

Nübye

latılır: ülkede kargaşa ve sıkıntı yaşanır, "Nübyeli bir kadının oğlu" olan yeni kral Ameni (takma adı) bir kurtarıcı gibi ülkede düzeni sağlar. Gerçekte hanedan değişiminde kan dökülmediğine, belki de ortak bir yönetimle geçişe hazırlık yapıldığını düşünmemizi sağlayan bazı nedenler vardır.

Yeni kral ve hanedan kurucusu I. Amenemhet (1938-1909, resim 15) büyük bir olasılıkla "tanrının babası" Senusret ile Elephantine eyalet yöneticileri ailesinden bir kadının oğludur. Şanlı 12. Hanedanın diğer kralları da onun ya da babasının adını taşır. Unvanının ilk üç adı için "Doğumların (yani yaradılışın) tekrarlayıcısı" ifadesini seçen I. Amenemhet, iktidarıyla yepyeni bir dönemin başladığını duyurmakta haklıdır. Mütevazı koşullarda işe başlayan 11. Hanedanın düzenli, istikrarlı bir devlet yapısını yeniden kurmayı başarmasının ardından 12. Hanedanla Mısır'ın ikinci parlak dönemi başlar.

12. Hanedan'ın ilk zamanlarında, ikametgâh her yere uzak Teb'den ülkenin eski merkezine taşınır. Doğrudan Memfis'te olmasa bile, Memfis'in 30 kilometre güneyinde, bugünkü el-Lişt köyünün olduğu yerde yeni bir başkent kurulur ve adına "İki Ülke'ye sahip olan Amenemhet" denir. Kentin biraz ötesinde yükselen, Piramitler Döneminin taştan tanıkları yeni ikametgâha örnek olur, eski biçimlerin içi yeni anlamlarla doldurulur. I. Amenemhet geleneksel kral mezarı biçimine dönüş yaparak ikametgâhının yakınlarına bir piramit yaptırır; yivli sütunlarla süslü bir ölüler tapınağı piramidin önünde yükselir, tapınağın kabartmalarında kralların yenilenme töreni de tasvir edilmiştir. Piramidin yakınında Eski Krallığın *mastaba* biçimine yeniden hayat veren, yine kabartmalarla süslü üst düzey memur mezarları vardır. Orta Krallığın piramitleri Eski Krallığınkilerden teknik olarak daha

mütevazı ve dayanıksızdır; eğer mümkünse kaya bir zemine oturan, araları kum ve molozla doldurulmuş taş duvarlardan oluşan bir iskeletin etrafı, ev ve sur yapımında da kullanılan Nil çamurundan tuğlalardan örülmüş çok sayıda tabakayla kaplıdır. Tuğla tabakalar, yazıtlarla bezeli bir başlıkla taçlanan taştan bir kaplamayla örtülmüşse de, bugün bu dış kaplamadan geriye hiçbir şey kalmamıştır; dayanıksız Nil çamuru bunca zamandan beri korunmasını kuru iklime borçludur.

Teb, Amon kültünün merkezi olmayı sürdürse de 12. Hanedanda siyasal önemini yitirir. Artık çok az saray mensubu ve memur mezarını Nil'in batı yakasındaki Teb ölüler kentine yaptırır. Ancak doğu yakasında, bugünkü Karnak köyünün olduğu yerde, canla başla bir Amon tapınağı inşa edilir; I. Amenemhet tapınağa çeşitli heykeller ve granit bir sunak bağışlar. Kralın bu ilgisinden Memfis de payını alır; Memfis'in Eski Krallıkta pek popüler olmayan yaratıcı tanrısı Ptah'ın etkisi tüm ülkede artar, bunun bir kanıtı da Abidos'taki anıttaşlardır. Daha şimdiden lider bir tanrı üçlüsü oluşturan Amon, Ra ve Ptah Yeni Krallıkta bugün Leiden'da korunan "Amon İlahileri"nde 'kutsal üçlü' olarak yüceltilmiştir. Ötedünya inancının merkezindeki Osiris ise özel konumunu korur.

Ülke birleşince eyalet yöneticilerinin gücü azalmamamıştır, hatta yalnızca kralın tekelinde olan yeni bir ayrıcalık daha elde ederler: tarihlemeyi kendi iktidar yıllarına göre yapabileceklerdir. Böylece feodalizm, burjuvazi ve özel mülkiyet İlk Ara Dönemden sonra da varlığını sürdürür. I. Amenemhet kendisine bağlı olan eyalet yöneticilerinin ailelerinin makam ve mallarına dokunmaz, ancak diğer eyaletlere yeni "hanedanlar" atar. 12. Hanedanın ilk kralları arasında özellikle Hermopolis ve Elephantine prensleri öne çıkar; birinciler Hatnub'un

gözde kaymaktaşı ocaklarından, ikinciler ise Nübye bölgesi ve ürünlerinden sorumludurlar.

İkinci Çağlayan'daki Buhen kalesinin yapımına henüz I. Amenemhet zamanında başlanmış olmalıdır; kalenin insanda şaşkınlık uyandıran surları 1950'lerde kazılıp ortaya çıkarılmıştır. 9 metre yüksekliğinde, 5 metre kalınlığındaki surlar karmaşık bir mazgal sistemi sayesinde mükemmel bir "ateş gücü"ne sahipti; kalenin etrafındaki geniş hendek savunmayı kolaylaştırıyordu. Buhen kalesinin Orta Krallığa ait tabakasında Mısır'ın en eski at iskeletinin bulunduğu sanılmışsa da bugün bu buluntu Yeni Krallığın başlarına tarihlenmektedir. Görkemli Buhen kalesi Mısır'ın bilinçli bir sömürge politikası yürütmeye başladığının ilk işaretidir. Eski Krallıkta Vavat'a (Aşağı Nübye) seferler Mısır topraklarındaki üslerden yapılırken, şimdi bölgedeki üslerle sürekli kontrol altında tutulan taşocaklarına ve altın madenlerine rahatça ulaşılmaktadır. Bölgelerini işgal eden Mısırlılara karşı Nübyelilerin bir direnişte bulunmaları ender rastlanır bir olaydır; kralın iktidarının sondan bir önceki yılında Korosko yakınlarına dikilen bir yazıt, Vavat'a düzenlenen askeri bir seferin anısını canlı tutar.

I. Amenemhet kuzeydeki Asya ve Libya sınırlarının güvenliğini sağlamaya çalışır. Deltanın doğu sınırında, "Hükümdar Surları" diye bilinen surları inşa ettirir; istihkâm yapılarından oluşan bu sistemle, Sina yarımadasına giden az sayıdaki geçidin güvenliğini sağlayarak Asyalı Bedevi akınlarını kontrol altına alır; bundan sonra onlar "hayvanlarını sulamak istediklerinde su için ricada bulunmak zorundadır" (Neferti). Bakır ve turkuaz yataklarının bulunduğu Sina bölgesi de kontrol altına alınır, ancak Nübye'deki gibi kapsamlı bir sömürge politikası Asya bölgesi için planlanmamıştır, zaten Suriye'yle ticaret genellikle deniz yolları üzerinden yapılıyordu. Kuzeybatı sınırını savaş-

çı Libya kabilelerine karşı korumak zordu; buraya deltadaki gibi bir kale sistemi kurulamadığı için deltanın batı ucunun güvenliğinin sık sık yapılan askeri seferlerle sağlanması gerekiyordu. "Sinuhe'nin Öyküsü"nde anlatıldığı gibi, kral öldüğünde, tahtın varisi ve kral naibi olan Senusret, Natrun vadisi yakınlarında böyle bir seferdeydi; bu seferin bir amacı da yaşlı kralın yenilenme töreni için gereken değerli sığır sürüleri bulmaktı.

1971'de oğlu Senusret'i kral naipliğine getiren I. Amenemhet, devleti dokuz yıldan fazla bir süredir oğluyla birlikte yönetiyordu. Veliahtın kral henüz hayattayken yönetime ortak edildiği bu sistem 12. Hanedanın diğer kralları tarafından da uygulandı; bu sistem kraliyet soyuna süreklilik, hanedana da çok sayıda önemli hükümdar sağladı. Ancak bir harem komplosu kralın planlarını tehlikeye sokar. Kral naibi Libya seferindeyken tahta bir başka prensi çıkarmak isteyen komplocular yaşlı kralı ortadan kaldırmaya kalkışırlar. Kralı çok güçsüz bir anında yakalamak isteyen komplocuların bunun için seçtiği zaman, yaşlı kralın yeni bir iktidar döneminden önce gücünü toplamasını sağlayacak olan yenilenme töreninden (*Sed* şenliği) hemen önceki günlerdir. Gece vakti krala yapılan suikast başarılı olmuştur, ama tahtın yasal varisinin duruma hızla el koyması komplocuların planlarını bozar.

Taht değişimi sırasında neler olup bittiği konusunda bazı soruları yanıtsız bıraksa da alışılmadık ölçüde ayrıntılı bilgi veren iki önemli edebiyat eseri vardır. Birincisi, kısaca "Sinuhe" denen bir macera öyküsü olup Sinuhe adındaki bir harem memurunun ağzından anlatılan bir özyaşamöyküsüdür; bu öykünün tarihsel bir kişiliğin yaşamöyküsünden çok iktidardaki hanedanın emriyle yazılan siyasal bir metin

olduğuna ilişkin birçok kanıt vardır. Kralın, günü gününe belirtilen ölümüyle başlayan öyküde, veliahtın ve öykünün kahramanının olayı öğrenir öğrenmez gösterdikleri hızlı tepkiler anlatılır: veliaht hükümeti devralmak için ikametgâha koşarken, öykünün kahramanı bundan sonraki çatışmalardan çekinerek gizlice ordudan ayrılır, karmaşık kaçış güzergâhı Filistin'deki bir Bedevi kabilesinde son bulur. Orada saygın bir Bedevi şeyhi olarak uzun yıllar geçirir, bir aile kurar ve birçok macera yaşar. İÖ 20. yüzyıl Filistin'indeki yaşam koşullarının betimlenmesi gerçek bir tanıklığa dayanmaktan çok o dönem Mısır'ının Asya ve halkıyla ilgili düşüncelerini yansıtır. Yine de öykünün canlı anlatımından kaynaklanan çekiciliği Yeni Krallıkta bile fark edilmiştir; Mısır edebiyatında, günümüze bu kadar çok kopyası ulaşan bir başka esere az rastlanır. Ancak eserin düşünsel ve siyasal özü sonuç bölümündedir: yeni kral genel af ilan eder, sürgündeki Sinuhe de kraliyet sarayına geri döner.

Diğer edebi-siyasal eser, yazıcı Keti'nin I. Senusret için kaleme aldığı bir "öğreti"dir; Yeni Krallıktaki yazıcı okullarında okutulan standart metinlerden biri olup yazıcılık mesleğini öven "Meslekler Hicvi" adındaki tanınmış eser de bu yazarın kaleminden çıkmadır. En önemli eseri olan "Kral Amenemhet'in Öğretisi," öldürülen kralın oğluna "gerçeğin bulunması" için seslendiği kurgusal bir eserdir. Aslında I. Senusret'in "hükümet açıklaması" olan bu eser, krallık ve krallığın dünyadaki rolüyle ilgili tasarımlardaki değişimleri ayrıntılarıyla gözler önüne serer. Bu rol hâlâ tanrısaldır, ama sorumluluk kralın insan kişiliğine yüklenmiştir. Daha sonra vezirlik makamı için söylenen şey şimdi krallık için geçerlidir: "Tatlı değil, acı." Eski Krallığın sonunda başarısızlığa uğramasından bu yana kraliyet kurumu halkın doğal güvenine sahip değildir. Ataerkil toplum dönemi geride kalmış-

tır, kraldan şüpheci ve uyanık olması, kendini kanıtlaması beklenmektedir. Kendi başına insanüstü başarılar sergileyerek kral olmasını haklılaştırmak zorundadır. Bu ona "Senusret" efsanesinde yaşamayı sürdüren, Orta Krallığın krallarına özgü bir kahramanlık havası verir. Bu zayıf dünya düzeninin yeniden kaosa dönmesini engellemek insanüstü bir çaba, güç ve içgörü gerektirir; kral sorumluluk ve kararlarında yalnız olmasıyla da insanüstüdür. "Kral Amenemhet'in Öğretisi," 12. Hanedanın kraliyet heykeltıraşlarının taşı yontarak ifade ettikleri şeyin edebiyattaki karşılığıdır: Krallık, yücelmiş, olgunlaşmış, birçok sınavdan geçmiş, uçurumların bilincine varmış bir insanın durumunda olduğu gibi betimlenir.

Babası gibi I. Senusret (1919-1875, resim 16) de el-Lişt'e yerleşir. Yurduna geri dönen Sinuhe'yi orada karşılar, ülkeyi tek başına yönetirken mezarını (resim 17) oraya yaptırır; mezarın kült binalarında Eski Krallığı, özellikle de II. Pepi'yi örnek alır. Geçidin iki yanında sıralanan, gerçek büyüklükteki Osiris sütunları yeni bir uygulamadır; ancak duvarlar Unas geçidi örneğine göre süslenmiştir, Nübye'nin verdiği verginin bir parçası olan zürafalar bile ilk önce Unas'ta görülür. Ölüler tapınağını süsleyen kabartmalardaki yabancı halklar arasında bir Punt sakini de vardır, ama bu da Eski Krallıktan alınmış olabilir. I. Senusret'in sanatçılarının yarattığı heykeller ve kabartmalar, İlk Ara Dönemin açtığı derin yarayı unuttursalar da ketum ve mesafeli olmalarıyla yepyeni bir duyarlılık sergilerler.

Orta Krallıkta tanrılar kültünün eski dönemlere göre daha yaygın olmasının tek nedeni, tapınakların tesadüfen daha iyi korunmuş olması değildir. İlk Ara Dönemin kargaşasında ortaya çıkan kuşkulara inat, dünyanın keşmekeşinden uzak olan tanrılar dünyasının huzuruna sığınılmıştır. Dünyasal kurumlar başarısız olduğunda tanrılar insana

teselli ve huzur verir, kral bile tanrıların "istekleri" doğrultusunda hareket ettiğini vurgulamayı gerekli görür. Ülkedeki tüm önemli tanrı kültlerine aynı özeni gösteren I. Senusret'i imar konusunda ancak 18. Hanedanın büyük kralları gölgede bırakır. I. Senusret kral naibi olduğu dönemde bile Karnak ve Heliopolis'te önemli binalar yaptırır. Karnak'taki Amon barkası için yapılan zarif bir konaklama odasının – başka yerde kullanılan parçalar bir araya getirilerek restore edilmiştir– kabartmalarının inceliği daha sonra yaşanan Ramsesler Dönemindeki kaba kitle üretiminden çok farklıdır. Güneş tanrısının kült merkezi Heliopolis'teki büyük tapınak tepeden tırnağa yenilenir ve *Sed* şenliği (bkz. s. 19) için iki granit obeliskle süslenir. I. Senusret'in yenilenme töreninin bir parçası olan kült draması "Dramatik Ramesseum Papirüsü"nde korunmaktadır. Fayyum'da (bkz. s. 67) Abgig'deki granit sütun, bu verimli topraklara ilgi duyulmaya başlandığının bir kanıtıdır. Adeta o dönemin "Mekke"si olan Abidos da kralın coşkun inşa faaliyetlerinden payını alır; 11. Hanedandan itibaren kayıtlarda belirtildiğine göre Abidos'ta her yıl Osiris'in büyük "mysteria"ları kutlanır; dramatik kült oyunu biçimindeki bu mysteria'larda tanrının ölüm ve diriliş mitosu canlandırılır. Bu yerin kutsallığından payını almak isteyen Mısırlı, tören yoluna bir anı anıttaşı dikerek sonsuza kadar orada olmayı sağlamaya çalışmış, Orta Krallık süresince Abidos'a bu türden binlerce anıttaş dikilmiştir. Tapınaklara kral ve memur heykelleri konulması da yaygın bir gelenekti ve benzer bir amaca hizmet ediyordu. Orta Krallığın özel kişi heykellerinin çoğu mezarlarda değil, yerin kutsallığının yanı sıra kült sunularından da pay sahibi olmaları için kondukları tapınaklarda bulunmuştur.

I. Senusret etkin dış politikasını Mısır'ın güney sınırında başarıyla sürdürür ve Nübye'nin tamamını kolonileştirir. Burada öncelikle

Elephantineli Sarenput, Antilop eyaletinden Ameni ve Siutlu Hapcefay gibi Orta Mısır prensleri kraliyet görevlisi olarak faaliyet gösterir; Hapcefay'ın ölü rahipleriyle yaptığı anlaşmalar çok eski ve önemli hukuksal kaynaklardır. El-Allaki vadisinin altın madenlerine giden yolların güvenliği Kuban ve Aniba'da kurulan güçlü kalelerle sağlanır. Mısır'ın etkinliği kral anıttaşlarının bulunduğu İkinci Çağlayan'daki Buhen'den daha aşağılara, Üçüncü Çağlayan'ın güneyindeki ticaret merkezi Kerma'ya ve metinlerde ilk kez bu dönemde adı geçen Kuş bölgesine (Yukarı Nübye) kadar uzanır. Mısır'ın yayılmasına karşı çıkan ya da Nübye ve Asya'daki kervan yollarını tehdit eden kabile şefleri "Lanetleme Metinleri"nde büyüyle yok edilirler: adlarının yazılı olduğu heykelcik ya da kaplar ritüelle yere fırlatılıp kırılır. Siyaset araçları edebi propagandadan büyüye kadar uzanmaktadır. Nübye'de Mısır saltanatının kurucusu olan I. Senusret, Nübye'deki Mısır bölgelerinde tanrı gibi saygı görür; Yeni Krallık zamanında, ikametgâhının bulunduğu el-Lişt bölgesinde onun adını taşıyan bir kült bile kurulmuştur.

Nil vadisinin iki yakasındaki güvenli çöl bölgelerinde altın madenlerine, taşocaklarına ve uzak vahalara keşif seferleri düzenlenir. Kafilelerin rehber ve yazıcıları bu seferlerinin kapsamı, amacı ve gidişatı hakkında genellikle ayrıntılı raporlar tutarlar (resim 18). Örneğin I. Senusret'in saltanatının otuzsekizinci yılında (1882) kraliyet temsilcisi Ameni'nin kralın binalarına 60 sfenks ve 150 heykel temin etmek için 17.000 kişilik bir keşif ordusunun başında doğu çölüne gönderildiğini öğreniyoruz. Issız bir çölün ortasında böylesine büyük bir ordunun ihtiyaçlarını karşılamak çok zordu, ama Mısır memurlarının düzenleme yeteneği sayesinde bu sorun mükemmel bir biçimde çözülüyordu; sözü edilen yazıtta, keşif seferine katılanlara rütbe dere-

celerine göre verilen tayının miktarı bile belirtilir. O dönemde deve henüz bilinmediği için yük hayvanı olarak eşek kullanılıyordu; II. Amenemhet zamanında Toşka'daki diyorit ocaklarına yapılan bir seferde binden fazla eşek kullanılmıştı. Ancak normalde çok daha küçük boyutlarda olan bu seferlerde adam sayısı 1000'i pek geçmiyordu.

I. Senusret, ölümünden üç yıl önce oğlu II. Amenemhet'i (1877-1843, resim 19) kral naipliğine getirdiği için tahta kimin geçeceği konusunda bir sorun yaşanmadı, bu kez bir komplo da düzenlenmemişti. Henüz prensken, Antilop eyaletinden adaşı Ameni ile birlikte Nübye'ye yapılan bir sefere katılan II. Amenemhet, kral olunca askeri bir saldırganlık sergilemez. Ancak memurlarından birine "Vavat Kaleleri"ni denetletmesi, eldeki sınırları korumakta kararlı olduğunu gösterir. Mısır'da onun ve halefinin hükümdarlığı sırasında yarım yüzyıl süren barış dönemi Mısır'ın dış politikadaki pasifliğinden değil, I. Senusret'in Nübye ve Asya'da elde ettiği konumun sağlamlığından kaynaklanır.

Bu dönemde ticaret ve ulaşım iyice gelişir, özellikle II. Amenemhet zamanında dünya ticaretinin sınırlarının genişlemesine ilişkin etkileyici örnekler vardır. Afrika'nın iç bölgelerinin ürünleri, Somali kıyısındaki tütsü diyarı Punt üzerinden düzenli bir biçimde ithal edilir. Ancak Mısır'ın Asya'yla ilişkisi her iki taraf için de çok daha önemlidir. Ünlü "Tod Hazinesi" o dönemde Suriye'den gönderilen mallardan oluşur. Tod'taki (Teb civarı) Month tapınağının temelinde bulunan dört bakır sandık, kısmen işlenmiş kısmen de hammadde olarak ithal edilen değerli metaller ve yarı değerli taşlar içeriyordu; Mısır'ın özellikle gümüş ve lapis lazuli satın almak için Asya'yla ticaret yapması gerekiyordu. Girit ve Babil sanat eserlerinin yanı sıra, Ur'un 3. Hanedanına (2050-1950) ait silindir mühürler de "Tod Hazi-

nesi"yle birlikte Mısır'a ulaştı. Öte yandan Biblos, Ugarit, Küçük Asya ve Girit'te Orta Krallıktan kalma Mısır eserlerine rastlanmış, 12. Hanedanın sonlarına ait evlerde ve mezarlarda Minos seramikleri (Kamares çömlekleri) bulunmuştur. Ticaretin sanata ilham verebileceğinin bir kanıtı da Mısırlı sanatçıların Girit süslemelerini (sarmal eğriler, kılçık deseni) benimsemeleridir. Ayrıca Eski Krallıktan farklı olarak bu dönemde canlı bir köle ticareti olduğunu varsayabiliriz, çünkü Mısır'da Asyalı köle sayısının giderek artması yalnızca savaşlarla açıklanamaz.

II. Amenemhet mezar kompleksini Dahşur'daki Snefru Piramidi'nin doğusuna, yani eski metropol Memfis'in hemen yanı başına yaptırır; büyük olasılıkla el-Lişt'teki ikametgâhtan da geçici olarak vazgeçmiştir. Ölümünden sonra yerini, zaten yıllardan beri kral naibi olan oğlu II. Senusret (1845-1837) alır. Onun zamanında Nübye dışındaki bir başka bölge daha ilgi odağı haline gelir, bu bölge Mısır'ın merkezindeki Fayyum'dur. Mısır'ın en büyük vahası olan Fayyum, Libya Çölü'nün bir çöküntüsünde yer alır; o zamanlar Libya çölünün büyük bir bölümü, antikçağ yazarlarının Moiris gölü dedikleri dev bir gölle kaplıdır. Bugün Birket Karun diye anılan bu kapalı göl, eski alanının çok küçük bir kısmını kaplamaktadır; göl şimdi deniz seviyesinden 44 metre aşağıdadır. Nil vadisinden gelip bu göle dökülen bir ırmak (Bahir Yusuf), sel döneminde gölü büyük su kütleleriyle doldurur; II. Senusret ve halefinin inşa ettirdiği barajlar ve kanallarla kontrol altına alınan bu sel sularıyla düzenli bir sulama yapılabilmiştir. Görünüşe bakılırsa gölün bir kısmı bentlerle kurutularak tarımda kullanılmıştır. Böylece önemsiz bir bataklık ve göl alanı 12. Hanedan zamanında Mısır'ın en verimli bölgelerinden biri haline gelmiştir. Bu bölgenin baştanrısı, (Yunanlıların Suchos dediği) timsah başlı Sobek,

daha 12. Hanedanın başlarında bile en gözde tanrılardan biridir; bölgede Sobek için bir dizi yeni kült alanı kurulur. II. Senusret piramit mezarını Bahir Yusuf'un Libya Çölü kıyısındaki dağları delip geçtiği yere, bugünkü el-Lahun köyü civarına yaptırır. Piramidin çevresine memurlar, rahipler ve zanaatkârlar için bir yerleşim yeri kurulur; kazılarda gün ışığına çıkarılan kalıntılar, Eski Mısır'dan günümüze kalan az sayıdaki kent kalıntısından biridir. Orada bulunan Kahun Papirüsleri dönemin dinsel ve ekonomik yaşamı hakkında önemli bilgiler içerir, ancak metinlerin çok küçük bir bölümü yayımlanıp değerlendirilebilmiştir; Orta Krallığın kronolojisini yılı yılına takip edebilmemizi bu papirüs parçalarından birinde yer alan "Sothis tarihi"ne (Sirius yıldızının güneşten önce doğduğu gün) borçluyuz. Yan yana evlerden oluşan bu yerleşim yerinde yüzden fazla konut vardı, zanaatkârlar ve alt düzey rahiplerin oturduğu evler bile 4 ila 6 odalı, 95 ila 169 metrekare genişliğindeydi, yani büyük bir ailenin bile rahatça yaşayabileceği boyutlardaydı.

Kuzey ve güney sınırlarındaki görkemli kalelerle korunan Mısır'da II. Senusret'in saltanatı barış içinde geçer. İç politikada eyalet yöneticileri giderek daha güçlenir. Hermopolis'teki başkentiyle "Tavşan eyaleti"nin efendisi II. Thothotep, yönetim bölgesinde yer alan Hatnub'un kaymaktaşı ocaklarında kendisinin dev bir heykelini yaptırır ve bu heykelin taşocaklarından ikametgâhına taşınmasını kaya mezarının duvarlarına yaptırdığı tasvirlerle ölümsüzleştirir (resim 20). II. Thothotep'in dev heykeli kayıptır, ama onun bir başka heykeline ait parçaların bu dönemden kalma başka heykellerle birlikte Filistin'deki Megiddo'da bulunması, eyalet yöneticilerinin kendi bölgeleri dışında da etkin olduklarını gösterir. Dönemin bir başka eyalet yöneticisinin, Antilop eyaleti prensi II. Kunumhotep'in Beni Hassan dağın-

daki mezarını, tüccar Bedevi şeyhi Abişar'ın silahla yüklü eşek kervanını gösteren ünlü Sami tasviri süsler.

İÖ 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ın ötedünya inancı önemli bir değişime uğramıştır: göksel ölüler dünyası arkaplana itilirken, yeraltı ölüler dünyası gözle görülür bir önem kazanır. II. Senusret, piramitlerin o zamana kadar kuzeye, hiç batmayan Kutupyıldızına bakan girişlerinin yerini değiştirir ve yeraltındaki geçitlerin düz eksenini bozarak, onları Osiris'in krallığındaki ölüler ülkesine giden yolları yansıtan daha dolambaçlı koridorlar haline getirir. Yeraltı dünyasının derinliklerinde gerçekleşeceği umulan yenilenmenin simgesi scarabaeus en yaygın tılsım olur; o dönemde sık sık görülen kare blok biçimindeki heykeller, yeraltındaki ötedünyada gerçekleşmesi arzulanan dirilişin bir simgesi olmalıdır.

II. Senusret, saltanatının yirminci yılında, 12. Hanedanın istikrarlı koşulları için fazla kısa bir iktidardan sonra ölür. Ölmeden kısa bir süre önce iktidarı paylaştığı III. Senusret (1837-1818, resim 21) tahta çıkar ve iki kuşak süren huzur dönemini sona erdirip iç ve dış politikada hareketlenmelerin yaşanacağı bir dönem başlatır. II. Thothotep'in dev heykelinden ya da kendilerine ait bir tarihleme sisteminin olmasından da anlaşılacağı üzere, kralınkinden aşağı kalmayan ayrıcalıklara sahip eyalet yöneticilerinin başına buyrukluğu yeni kralın otoriter iradesi karşısında çözülür. III. Senusret eyalet yöneticiliklerine ve onların kaya mezarları geleneğine birkaç istisna dışında son verir; Elephantine, Tavşan ve Antilop eyaletlerindeki güçlü "hanedanlar" babadan oğula geçen iktidarlarını yitirir ve Mısır tarihinden silinirler. Bundan sonra eyaletler ikametgâhtaki üç özel birimle merkezi olarak yönetilir. Bu köklü reformu gerçekleştirmek için ne tür direnişlerin

üstesinden gelmek zorunda kalındığını ancak tahmin edebiliriz. Ancak bu reformları tutarlılık ve başarıyla sonuçlandırmak için III. Senusret gibi güçlü bir kişilik gerekiyordu. Reformun başarısı krallığın güç kazanmasından anlaşıldığı gibi, orta ve alt düzey memurların daha çok öne çıkmasından da bellidir.

III. Senusret, çağdaşları ve sonraki kuşakların gözünde Mısır'ın en önemli hükümdarlarından biri olmasını Mısır'ın dünyadaki saygınlığını doruk noktasına çıkaran hareketli dış politikasına borçludur. Nübye'de Mısır'ın İkinci Çağlayan'daki konumunu güçlendiren III. Senusret, 50 kilometre daha güneye inerek bu bölgeyi kalelerle güvenli hale getirdi. Nübye'deki sınır kaleleri için yapılan ikmal faaliyetinin daha hızlı ve iyi yapılması amacıyla, 1830'da Birinci Çağlayan'ın granit bariyerini kırdırarak, 8 metrelik derinliğiyle büyükçe ikmal gemilerine de geçit veren bir kanal yaptırdı. İkinci Çağlayan'daki kalelere, çağlayanların güneyindeki Mirgissa'nın yanı sıra, önemli çifte kale Semna-Kumma da eklendi. Mısır'ın güneydeki yeni sınırı, kralın saltanatının sekizinci (1830) ve onaltıncı yılında (1822) dikilen sınır anıttaşlarıyla ilan edildi. Sıkı bir sınır kontrolünden geçmeden herhangi bir Nübyeli bu sınırı ne ırmak ne de kara yoluyla aşabilecekti; kral güney sınırını korumaları için haleflerine bir "kutsama ve lanet" kuralı da bıraktı. Sınırı korumayı başaran krallar kutsanmalı, bunda başarısız olanlar ise lanetlenmeliydi. İktidarının onaltıncı yılında, ülkenin ebedi bekçisi olmasını sağlamak amacıyla Semna'ya kralın bir heykeli dikildi, Nil'in Semna yakınlarındaki adası Uronarti'ye bir kale daha yapıldı. Yeni kaledeki bir yazıtta, saltanatının ondokuzuncu yılda (1819) Kuş diyarına düzenlenen bir seferin suyun düşük seviyesi nedeniyle yarıda kesildiği yazılıdır. Nübye'de III. Senusret'e 18. Hanedanın sonuna kadar tanrı olarak tapılır, III. Tuthmosis, Semna'da ona

bir tapınak yaptırır.

III. Senusret, krallığın öbür ucundaki Filistin'de de seleflerinden daha etkin oldu. Güney Filistin'deki ticaret yollarının güvenliğini askeri üslerle sağladı; hatta küçük bir Mısır birliği Samiriye civarındaki Sihem kentine bile ulaştı. Kudüs'ün de adının geçtiği yeni bir "Lanetleme Metinleri" (bkz. s. 65) dizisi, Mısırlıların bu bölgedeki coğrafi ufuklarının ne kadar geniş olduğunu gösterir. Daha kuzeydeki Suriye-Lübnan bölgesindeki Biblos, Mısır etkisinin yayıldığı merkez olmayı sürdürür; Mısır'ın yönetim memuru olduğunu belirten bir unvan taşıyan Biblos hükümdarı, diğer Asya kent ve kabilelerinin "şefleri"nden daha üstün bir konumdadır. Biblos'ta Mısır yazısı ve takvimi kullanılır, Mısır tanrılarına tapılır; Bibloslu hükümdarların adlarına scarabaeusların üzerinde bile rastlanır.

III. Senusret'in selefi ve halefiyle boy ölçüşemeyeceği tek alan imardır. Deltanın doğusunda, daha sonraları Hiksos ve Ramseslerin ikametgâhlarının kurulacağı yerin yakınlarında bulunan Kantir civarındaki I. Amenemhet tapınağını genişletir. Karnak civarındaki Medamud'da savaş tanrısı Month için bir tapınak yaptırır. Büyükbabası II. Amenemhet gibi kendi piramidi için Dahşur'daki Snefru piramitlerine yakın bir yer seçer. Döneminin sanatı özellikle zengin yüz ifadelerine sahip kraliyet heykelleri bakımından önemlidir; yaşlılığın izlerini taşıyan yüzlerin ilk kez görüldüğü bu heykeller, daha önceki zamandışı-yüce tanrı rolünü yansıtan yaklaşımdan farklı olarak kraliyete son derece insansal, bireysel hatlar kazandırırlar. Bu yeni yaklaşımın, ötedünya inancında yaşanan derin değişimle aşağı yukarı aynı zamanda ortaya çıkması bir rastlantı olmamalıdır; hızlı bir biçimde stereotip hale gelen bu üslup anlayışı 12. Hanedandan sonra da devam eder.

III. Senusret'in oğlu ve kral naibi III. Amenemhet (1818-1773, re-

sim 22) *babası kadar önemlidir.* Yeni kral iç ve dış politikada *elde edilenleri korur.* III. *Senusret'in çizdiği güney sınırı çifte kale Semna-Kumma'yla dikkatli bir biçimde denetlenir;* "Semna *Kayıtları*" denen belgelerdeki sınır denetimi günlük raporlarında giriş çıkışların bile kaydı tutulmuştur. Güney bölgelerindeki Mısır etkisi Üçüncü Çağlayan'ı aşarak ticaret kenti Kerma'ya uzanır. Güney Filistin'deki üsler sayesinde Sina'daki bakır ve turkuaz ocaklarında rahatça çalışılmıştır; burada III. Amenemhet'in memurlarına ait pek çok yazıt bulunmuştur. Seferin lideri Horverre, yazın yakıcı sıcağında dolaştığı ıssız kaya vadilerinde tek bir adamını bile kaybetmediğini canlı bir biçimde anlatır.

III. Senusret, Fayyum'daki faaliyetlerini başka acil işler nedeniyle yarıda kesmek zorunda kalmıştı. III. Amenemhet büyükbabasının sömürgeleştirme sürecine kaldığı yerden devam ederek kapsamlı bir imar programı uygular. Kral, bugünkü Medine el-Fayyum'un bulunduğu Şedet'te (Krokodilopolis), yeni eyaletin baştanrısı Sobek'e granit sütunlardan oluşan büyük bir kült salonu, gölden kazanılan yeni topraklara bereket getiren yılan tanrıça Renenutet'e ise Medine Mâdi'de küçük bir tapınak yaptırır. Gölün yeni kıyısında, başkent yakınlarındaki Biahmu'da yükselen iki dev sütun kralın oradaki devamlılığını temsil eder. Havara'daki piramidin güneyindeki çöküntünün kuzeydoğu ucunda defalarca alt üst edilmiş moloz yığınlarının altında kralın ölüler tapınağının kalıntıları vardır; çok sayıda avlu, salon ve odadan oluşan bu görkemli tapınak, Herodotos (II:148) ve diğer antikçağ yazarlarınca "labirent" olarak tanımlanmıştır. Biraz ötede, küçük bir tuğla piramidin altında, kralın kızlarından Nofruptah'ın zengin mezarı bulunmuştur. Dolayısıyla III. Amenemhet'in Dahşur'daki "Siyah Piramit"e değil, Yunan-Roma Döneminde bile gölün koruyucu tanrısı

olarak saygı gördüğü Fayyum'a gömülmüş olması olasılığı yüksektir.

12. Hanedanın son büyük başarısı Fayyum'un imarıdır. Altı kuşaktan beri becerikli ve önemli hükümdarlar çıkaran bu kahramanlar soyu, III. Amenemhet'in ölümünden sonra yaratıcı gücünü yitirir. Güçlü selefleriyle karşılaştırıldığında IV. Amenemhet (1773-1763) silik bir karakterdir, ancak bu izlenimde iktidarının çok kısa sürmesinin de rolü olmalıdır. Gerileme dönemi başlasa da krallığın varolan durumu tümüyle korunur. İkinci Çağlayan'daki güney sınırında Nil'in su seviyesi yılı yılına kaydedilmeye devam edilir; kuzeyde, Beyrut'ta kralın diyorit bir sfenksi yapılır, Sina'nın turkuaz ve bakır madenleri aynı hızla işlenir. Bu şanlı hanedanın son kralının nereye gömüldüğü henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Görünüşe bakılırsa IV. Amenemhet'in erkek varisi yoktur, nitekim ölümünden sonra kızkardeşi Sobeknofru (1763-1759, resim 23) kral unvanıyla ülkeyi dört yıl boyunca yönetir. 6. Hanedanın sonlarında tahta çıktığı söylenen, ancak tarih kayıtlarına geçmeyen "Nitokris"in aksine Sobeknofru kısa saltanatında deltadan İkinci Çağlayan'a kadar birçok somut iz bırakmıştır.

Firavun tahtındaki bu ilk kadınla, Mısır'ı siyasal ve ekonomik olarak daha önce hiç görülmemiş bir düzeye çıkaran bir hanedan sona erer. Entelektüel açıdan çoğu kez Eski Krallıkta ve fırtınalı İlk Ara Dönemde atılan temellerden beslenen Orta Krallığın kendi başarılarının da yabana atılmaması gerekir. Güzel sanatlar, insanın, özellikle de hükümdarın yepyeni, karmaşık imgesini mükemmel bir biçimde ifade eder. İlk Ara Dönemin gelişmiş edebiyatının yankıları uzun bir süre daha devam etmiş, "Sinuhe" (yukarıda, s. 61) ya da o dönemin okullarında öğretilen bilgilerin derlendiği "Kemit" gibi bir dizi klasik eser yazılmıştır; hiç kuşkusuz son derece zengin olan halk öyküle-

ri ve masalların çok küçük bir bölümü günümüze ulaşmıştır ("Gemi Kazazedelerinin Masalı," Westcar Papirüsü). Tanrı ve krallara ilişkin ustaca yapılmış ilahiler, Yeni Krallıktaki büyük ilahilerin temelini atmıştır. Orta Krallığın teoloji ve felsefesi henüz tam olarak incelenmemiştir, ama kargaşa döneminde yaşanan tartışmalar ve kuşkular birçok sorunun yeniden gözden geçirilmesini ve yeni tanımların yapılmasını sağlamış olmalıdır. Tıp ve matematikte önemli başarılar elde eden Mısır bilimi, şimdi bizim için Eski Krallıkta olduğundan daha somuttur. Piramit yapımında ve arazi ölçümünde yararlanılan matematik daima uygulamaya yönelik amaçlar için kullanılmış, bilinen kurallar kuramsal kanıtlarla desteklenmeye çalışılmamıştır. Mısır astronomisi de takvimin uygulamadaki talepleriyle sınırlı kalmış, astrolojik kurgulamalara girilmemiştir. Daha Eski Krallık döneminde bile tıpta uzmanlık dalları oluşmuş ve bunların kendi terminolojileri gelişmiştir. Cerrahiyle ilgili Edwin Smith Papirüsü mükemmel teşhisler içerir ve kalbi dolaşım sisteminin merkezi olarak tanımlar; yine de Mısırlı hekim tedavide büyüye başvurmayı tercih eder. II. Senusret'in piramit kentinde bulunan bir papirüs parçası, hayvan hastalıklarının da teşhis edilip incelendiğinin bir kanıtıdır. Dinsel edebiyat alanında özellikle "İki Yol Kitabı" anılabilir; ötedünyanın ilk kez şemalar eşliğinde ayrıntılı bir betimlemesinin yapıldığı bu kitap, Yeni Krallığın Ötedünya Kitapları'nın öncüsüdür.

Khutauire Ugaf'ın 1759'da kurduğu 13. Hanedan, Eski Krallığın II. Pepi'nin ölümünden sonraki son dönemine ayrıntılara varana kadar benzeyen bir görünüm sunar: hızla değişen hükümdarlar, bunların siyasal istikrarı imkânsız kılan, ender olarak iki ya da dört yılı geçen kısa iktidarları, merkezi gücün zayıflaması, sınırlarda güvenliğin sağ-

lanamaması ve kültür düzeyinin düşmesi. 13. Hanedanın kısa ömürlü krallarının çoğu, sonraki kral listelerinden öğrendiğimiz isimlerden öteye gitmezler. Bu kralların çoğu adını Sobek'ten, Fayyum'un artık tüm ülkede saygınlık kazanmış olan tanrısından alır.

III. Senusret eyalet yöneticilerini öylesine kalıcı bir biçimde etkisiz kılmıştır ki, şimdi iki-üç kuşak sonra merkez zayıfladığında taşra iktidarı ortaya çıkmaz. Ancak bu kez siyasal iktidar güçlü bir ailede babadan oğula devredilen vezirlik kurumunun eline geçer; bu kurum, Yukarı ve Aşağı Mısır Vezirliği diye ikiye ayrılmıştır.

III. Senusret'in kalelerle donattığı güney sınırındaki Semna'da Nil'in su seviyesini her yıl kaydetmeye hanedanın başında devam edilir; yakınlardaki Uronarti ve Mirgissa kalelerinde o döneme ait kral ve memur mühürleri de bulunmuştur. Ama daha sonra kayıtlar kesintiye uğrar; dolayısıyla güney sınırının yaklaşık 1750'de Semna'dan İkinci Çağlayan'a geri çekildiğini varsayabiliriz; burası muhteşem Buhen kalesi tarafından korunuyordu, ama yangın izlerinden anlaşıldığına göre kısa süre sonra Buhen kalesi de fethedilip yıkılmıştır. 13. Hanedanın sonlarına gelindiğinde, güney sınırı yine Elephantine'dir, yani Orta Krallıktaki fetihlerin başladığı noktadır. Bu bölgede hanedanın son dönem kralları I. Neferhotep ve III. Sobekhotep'in kaya yazıtlarına da rastlanmıştır. Mısır kuzeydeki gücünü uzun bir süre daha korur. I. Neferhotep (y. 1705-1694) döneminde Biblos ve hükümdarı Yantin-Khammu hâlâ Mısır etkisindedir, Mari kralı Zimrilim'in de çağdaşı olan bu hükümdar, büyük Babil kralı Hammurabi'den hemen önceki dönemdendir. Mari'nin zengin arşivinde Mısır'dan hiç söz edilmediğine bakılırsa, Mısır'ın etkinliği Lübnan'ın kıyı bölgesinin ötesine pek geçmemiş olmalıdır; kısa süre sonra Mısırlılar oradan da geri çekilirler, hanedanın ikinci yarısından sonra artık Mısır izlerine

Filistin'de de rastlanmaz.

I. Amenemhet'in deltanın doğusunda oluşturduğu kale hattı 13. Hanedanda işlevini yitirdiği için buradan ülkeye sızan Sami göçmen kabileleri özellikle deltanın doğusuna yerleşirler; tanrıları Baal'i Mısır'ın Seth'i ile özdeşleştirir, daha sonra Hiksosların merkezi olan Avaris'te Baal için bir kült merkezi kurarlar. Sami göçmenleri çok sayıda Asyalı köle ve azatlı köle izler. Yerleştikleri yer olarak delta ve toplumsal konum olarak nüfusun alt tabakalarıyla sınırlı olmayan bu Asyalı göçmenler arasından daha 13. Hanedan döneminde krallık konumuna yükselen bazı güçlü kişiler, askeri lider olmaları sayesinde krallığı ele geçirmiş olabilirler. Birinin adı Khencer ("erkek domuz") olan, başka bir tanesi ise gerçek bir "Asyalı" adı taşıyan bu Sami hükümdarlar, 13. Hanedanın diğer kralları gibi Dahşur ve Sakkara'da tuğla piramitler yaptırır. İkametgâhlarının İÖ 18. yüzyıla kadar el-Lişt'te olduğu artık kesindir. 13. Hanedanın kralları orada gömülü büyük seleflerinin ölüm kültüne özen gösterseler de, imar faaliyetlerini özellikle de Yukarı Mısır'da sürdürürler; Manetho bu hanedanı "Tebli" olarak tanımlar. Kraliyet sarayının nasıl yönetildiği konusunda bize az çok bir fikir veren bir kraliyet muhasebe defterinde (Bulaq Papirüsü 18), III. Sobekhotep'in (y. 1710) Teb'e yalnızca Tanrı Month'un şenliği için geldiği, onun dışında el-Lişt'te yaşadığı yazar. Deltadaki Asyalı işgalciler merkezi hükümetten büyük ölçüde bağımsızlaştığında ve deltada çeşitli küçük krallar hüküm sürmeye başladığında (Manetho'nun Sakha'daki 14. Hanedanı), 13. Hanedanın son sığınağı Yukarı Mısır olur. Bu hanedanın son krallarından kalan anıtlar yalnızca Abidos ile Assuan arasındaki bölgededir.

Hint-Avrupalıların göçleri nedeniyle Ön Asya'da başlayan göç ha-

reketinin uzantıları İÖ 17. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ın kuzeyini de etkiler. Mısırlılar bu hareketin liderlerine *hekau-kasut* ("yabancı ülkelerin hükümdarları") derler; Orta Krallıkta Bedevi şeflerine de verilen bu adı antik yazarlar "Hiksos" olarak kullanır. Hiksoslar bir "halk" değildi, dinamik bir politika, yeni ve üstün silahlar ve savaş yöntemleriyle Suriye ve Filistin kabilelerinin liderliğini ele geçiren küçük bir yönetici sınıfıydı; büyük bir olasılıkla Batı Sami kökenli olan Hiksoslar daha sonra deltayı da istila eder ve 1630 yılında Avaris'te kendi hanedanlarını kurarlar. Bu Mısır'ın tamamen yabancılardan oluşan ilk hanedanıdır. Hiksos kralları tüm Mısır'a ve büyük bir olasılıkla Filistin'in sınır bölgelerine egemen olurlar, ancak bazı yerlerdeki, özellikle de Teb'deki vasal krallıklara dokunmazlar. Manetho'nun 15. Hanedan olarak belirttiği "büyük" Hiksosların ardından andığı 16. Hanedan olan "küçük" Hiksoslar bu vasal krallar olsa gerek. Asıl Hiksos Hanedanı yalnızca altı kraldan oluşur, bunlar arasında özellikle Hian (y. 1600) dikkat çeker. Bu hükümdarın hem Bubastis'te hem de Teb'in güneyindeki Gebelen'de anıtları bulunduğuna bakılırsa, tüm Mısır'da en büyük hükümdar olarak saygı görmüştür.

Girit'teki Knossos'ta, Bağdat'ta ve Hitit başkenti Boğazköy'de de Hian'ın adını taşıyan nesneler bulunmuştur; Hiksos buluntuları İspanya ve Kartaca'ya kadar uzanır, ancak oralara ticaret yoluyla ya da daha sonra ganimet olarak götürülmüş olabilecekleri için bir Hiksos "imparatorluğu"nun kanıtı sayılamazlar. Suriye ve Filistin'deki kazı alanlarının çoğunda Hiksos döneminin soylularına ve halktan kişilere ait scarabaeuslara rastlanmış olması, o dönemde Ön Asya ile Mısır arasındaki yakın ilişkiye işaret eder. Nübye'yle ticaret ilişkileri, Orta Krallıkta da olduğu gibi yeni ikametgâh Kerma'ya kadar uzansa da kapsam ve önem bakımından epey gerilemiştir. Bu arada Mısır'ın gü-

ney sınırında kurulan bağımsız bir Nübye prensliği, Hiksos krallarının gevşek iktidarına boyun eğer. İlk Ara Dönemde olduğu gibi Nübyeli paralı askerler yine Teblilerin hizmetindedir; bu gözde askerlerin "Pan Graves" denen mezarları Asyut bölgesine kadar yayılmıştır.

Hiksos kralları, deltadaki kuzeybatılı Sami göçmenlerden Seth kültünü alırlar, ancak taht isimlerini firavun geleneğine uyarak güneş tanrısı Ra'nın adıyla oluştururlar. Kendilerinden sonraki fatihler gibi onlar da geleneksel Mısır kültürünü benimserler. Getirdikleri yenilikler sayıca az olsa da, teknik ve politik açıdan önemlidir: atların çektiği savaş arabası, çeşitli parçalardan oluşan daha güçlü bir yay ve silah tekniğinde bir dizi gelişim. Yeni savaş arabası birliği savaş sanatında bir devrim yaratmış, orduların daha hareketli olmasını sağlayarak Yeni Krallığın fetih politikasında önemli bir rol oynamıştır. Ancak Hiksos döneminde Mısır ile Ön Asya arasında kurulan sıkı ilişkiler uzun dönemde bütün bunlardan daha önemli olacaktır. Nil vadisinin, Menes'ten bu yana kurulan tüm ticaret ilişkilerine karşın halen süren dinsel soyutlanması böylece sona erer ve her iki taraf da daha güçlü bir etkileşim içine girer. Mısır insanı, şimdiye kadar "Asya" ve kültürünü ifade eden aşağılık Bedevi kabileleri olarak nitelendirdiği işgalcilerden daha açık görüşlüdür. Ön Asya'nın, özellikle de Suriye'nin dini, sanatı, edebiyatı, müziği ve yaşam tarzı hakkındaki bilginin artması, yabancı biçim ve kavramların daha kolay benimsenmesine yol açar ve yaratıcı hayal gücünü de harekete geçirerek Yeni Krallığın parlak dönemine zemin hazırlar.

Belki de Hian'ın üçüncü halefi olan Apepi 1573'e doğru Avaris'te Hiksos tahtına çıkarak ülkede neredeyse kırk yıl hüküm sürer. Apepi'nin hükümdarlığının otuzüçüncü yılında, matematik bilgileri içeren Rhind Papirüsü'nün kopyasını çıkaran Tebli bir yazıcı, Hiksosla-

rın gözünde yalnızca "güney kentinin şefi" olan yerel "kral"dan hiç söz etmez. Son dönemde artık yalnızca Yukarı Mısır'da tanınan 13. Hanedan sona erince kraliyet unvanını Tebli bir aile devralmış ve 17. Hanedanı kurmuştur. Krallarının çoğunun kısa bir süre hükümdarlık yapmasına ve yalnızca yerel bir öneme sahip olmasına karşın bu vasal krallığın etkisi çeşitli imar faaliyetlerinde bulunduğu Abidos'a kadar uzanır. 17. Hanedanın kral adları, belki de akraba oldukları 13. Hanedana (Sobekemzaf, resim 24) ve siyasal bir örnek niteliğindeki 11. Hanedana (lnyotef, Mentuhotep) dayanır. Yaşam tarzları mütevazıdır; İkinci Ara Dönemde güzel sanatlar yine taşra düzeyine inmiştir. Buna karşılık Tebli yazıcılar eski parlak dönemlerin edebi, dinsel ve bilimsel eserlerini özenle korurlar; onların ürettikleri kopyalar sayesinde günümüze ulaşabilen metinler arasında, daha önce de anılan matematik içerikli Rhind Papirüsü, cerrahi bilgiler içeren Edwin Smith Papirüsü ve (büyük bir olasılıkla daha eski tarihli) "Ptahhotep'in Bilgelik Öğretisi" ve "Kagemni için Tavsiyeler"in yer aldığı Prisse Papirüsü vardır.

Teb kralı II. Sekenenre Ta'o –annesi Tetişeri Yeni Krallıktaki önemli kadınların ilkidir– yaklaşık 1550 yılında yaşlı Hiksos kralı Apepi'ye isyan bayrağını açacak kadar kendini güçlü hisseder; gelişimini ve sonucunu bilmediğimiz bu savaşlarda yaşamını yitirdiğini mumyasındaki yara izlerinden anlarız. II. Ta'o'nun oğlu Kamose, Birinci Çağlayan'dan Asyut'un kuzeyindeki Kusae'ye kadar uzanan bölgenin yönetimini ele geçirir ve babasının Hiksoslara karşı başlattığı mücadeleyi canla başla sürdürür. Kral, kuzey seferini ayrıntılarıyla tasvir eden iki anıttaşı, hazinedarı Neşi aracılığıyla, Karnak'taki Amon tapınağına diktirir. Bu anıttaşlardan biri, 1954 yılında yapılan kazılarda II. Ramses'in bir heykelinin temelinde sapasağlam bulundu;

metnin başının yer aldığı anıttaşın parçaları ve bir öğrencinin çıkardığı kopyası uzun zamandan beri biliniyordu. Teblilerin bu önemli savaş seferini ayrıntılarıyla izleyebilmemizi bu metinlere borçluyuz. Metin, kralın taht salonunda divanı toplamasıyla başlar; "kral novellası"nın bu şeması çoktan kalıplaşmıştır. Memurlarının tavsiyelerine kulak asmayan Kamose, "ülkeyi benimle paylaşan" ve kendine "hükümdar" diyen Hiksos kralının yanında yalnızca bir "prens" olmaya daha fazla katlanmayacağını açıklar. Böylece Hiksosların egemenliğini artık tanımadığı savaştan önce resmen ilan edilmiş olur. Nil gemilerinden oluşan bir filonun başında kuzeye ilerleyen Kamose, Neferusi'yi fethederek Hermopolis eyaletindeki Hiksos gücünü kırar. Teb kralı Memfis ve Fayyum'da hiç oyalanmadan Avaris surlarının önüne kadar ilerler; ancak Hiksos ikametgâhının güçlü istihkâmı ve düşmanın savaş arabası birliği onu geri dönmeye zorlar. Savaş arabası birliği olmadığı için karada büyük bir savaşa girmekten kaçınan Kamose, özellikle de Nübyeli paralı askerlerin ustalıklarını sergilediği saldırıları nehirden gerçekleştirir. Tebliler kuzeyde, başkentlerinden çok uzakta savaşırken, Apepi, Kuş hükümdarıyla ittifak kurmak ve Teblileri iki cepheli bir savaşa sokmak ister. Ancak Apepi'nin ulağı vaha yolunda yakalanınca Kuşlular tarafsızlıklarını korur. Hiksosların ulağının dokunulmaz kabul edilip serbest bırakılması, daha o dönemde bile uluslararası savaş kuralları olduğunu gösterir.

Kamose büyük bir olasılıkla Nübye'ye de sefer düzenlemiş, Orta Krallıkta Mısır için büyük önem taşıyan Buhen kalesini geri almıştır. Kamose kısa bir iktidardan sonra 1539 civarında öldüğünde ve tahtı kardeşi Ahmose'ye bıraktığında Hiksoslar Mısır'dan henüz kovulmamışsa da Fayyum'a kadar geri püskürtülmüştür. Kuzeydeki yabancı iktidarına bir son vererek Menes ve I. Mentuhotep'ten sonra Mısır'ı

birleştiren üçüncü kişi olmak, tahta çok genç yaşta çıktığı tahmin edilen yeni krala nasip olmuştur; 18. Hanedan ve kadim Mısır kültürünün üç parlak döneminin sonuncusu onun hükümdarlığında başlar.

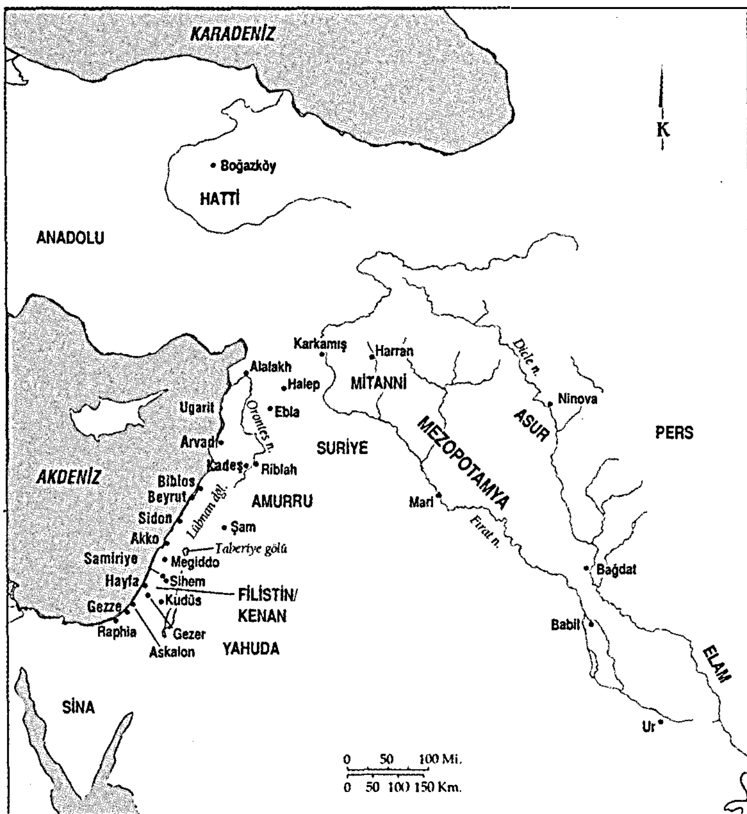
YENİ KRALLIK

Ahmose (1539-1514) tahta çıktığında, çevre coğrafyadaki durumun kendisi için son derece elverişli olduğunu görür. Hiksosların yaşlı kralı Apepi o yıllarda ölmüştür; yerine geçen hükümdar Avaris'teki tahtta çok kısa süre kalır. Anadolu'daki Hint-Avrupalı Hititlerin kralları I. Hattuşili ve I. Murşili, Hiksosların Kuzey Suriye'deki vasallarına saldırırlar. Şiddetli savaşlardan sonra Murşili Halep'i fetheder, Hiksoslar ise savaş arabası birliği kurarak ordusunun gücünü artıran Ahmose'ye karşı tüm imkânlarını seferber edecek durumda değildir. Tebliler Memfis'i ele geçirir, ama korunaklı Avaris bir süre daha dayanmış olmalıdır. Başkent düştükten sonra Hiksosların geri kalan bölgelerdeki gücü birkaç yıl içinde –yaklaşık 1527'de– kırılır. Ahmose tüm deltayı işgal eder ve önemli bakır madenlerinin olduğu Sina bölgesini de ele geçirmek için Güney Filistin'e kadar ilerler; belki de Hiksos krallarının Suriye'ye kadar yayılan eski vasalları onu yeni hükümdar olarak tanımıştır. Fırat'ın üst kısmında oluşan otorite boşluğu, Hitit kralı I. Murşili'nin birkaç yıl sonra (1519) Babil'e bir sefer düzenlemesine yol açar, kısa süre sonra da dağ halkı Kassitler Babil'de bir hanedan kurar. Böylece o dönem dünyasının çehresi on yirmi yıl içinde köklü bir değişime uğrar.

Ahmose, Mısır'ın en azından Aşağı Nübye (Vavat) üzerindeki egemenliğini yeniden kurar; Nil'in İkinci ve Üçüncü Çağlayan arasındaki adası Sai'de bile onun adını taşıyan anıtlar bulunmuştur. Bu genişleme, o zamana kadar bağımsızlığını sürdüren Kuş prensliğinin sonu olur. Altın madenleri ve taşocakları nedeniyle Yeni Krallık için çok

önemli olan Nübye bölgesini tıpkı Orta Krallıktaki gibi sağlam kalelerle güvenli hale getiren Mısırlılar, bölgede 21. Hanedanın başlarına kadar "(Kuş'un) Kral Oğlu" ve "Güneydeki Yabancı Ülkelerin Müfettişi" unvanlarını taşıyan bir genel valinin denetlediği sıkı bir yönetim kurarlar. Kral Ahmose'nin bu makamın başına getirdiği Ahmose Zatayt büyük bir olasılıkla iktidardaki hanedanın soyundandır. Oğlu Turi onun yerini almadan önce İkinci Çağlayan'daki Buhen'de kale kumandanı olarak görev yapmıştır. Ahmose ve haleflerinin orada kurdukları görkemli kale kompleksinin iç kalesi, 12. Hanedandan kalma küçük bir kaledir; elden geçirilen bu kalenin etrafına yapılan yeni kalenin dış burçlarla kuvvetlendirilen 11 metre yüksekliğindeki surları tuğladandır, surların etrafı geniş bir hendekle çevrilidir.

Ülkenin başarıyla birleştirilmesinden ve Filistin ve Nübye bölgelerindeki dış politikanın sağlama alınmasından sonra Ahmose yeni bir merkezi yönetim kurmak için çalışmaya başlar. Hiksos döneminin gevşek yapısından çok 12. Hanedanın sıkı örgütlenmiş devleti örnek olur, ama memurluk kurumunun yapısını Orta Krallıktakinden daha basit bir hale getirir. Mısır'ın ideal ilkesi olan makamın babadan oğula geçme geleneği daha da önem kazanmıştır; hatta dinsel ve dünyasal yüksek makamların para karşılığında satıldığını gösteren belgeler bile vardır. Buna karşın 12. Hanedanın krallarına sürekli sorun yaratan eyalet yöneticiliği kurumu bir daha oluşmaz. Nübye sömürgesindeki tek özerk yönetimin başında, Aniba'da oturan bir genel vali vardır. Kuzeyin fethinden sonra da yönetim merkezi ve vezir ikametgâhı olmayı sürdüren Teb, aynı zamanda tanrılar kralı Amon'un kült merkezi olarak ülkenin dinsel başkentidir. Abidos'a da özel bir yakınlık duyan Ahmose, oraya kendisi ve aile üyeleri için büyük mezar ve kült kompleksleri yaptırır. Buradaki Osiris kült merkezinde Ahmo-

KARADENİZ
K
Boğazköy
HATTİ
ANADOLU
Karkamış
Harran
Alalakh
Halep
MİTANNİ
Dicle n.
Ugarit
Ebla
Ninova
Orontes n.
ASUR
PERS
Arvad
SURİYE
MEZOPOTAMYA
Kadeş
Riblah
AKDENİZ
Biblos
Beyrut
Lübnan dğl.
AMURRU
Mari
Sidon
Şam
Fırat n.
Akko
Taberiye gölü
Samiriye
Megiddo
Bağdat
Hayfa
Sihem
FİLİSTİN/
KENAN
Kudüs
Gezze
Babil
Raphia
Gezer
ELAM
Askalon
YAHUDA
SİNA
Ur
0 50 100 Mi.
0 50 100 150 Km.

Batı Asya

se'nin anısının uzun süre canlı kalmasının nedeni budur; Ramsesler Döneminde Ahmose kehanetlerde bulunan tanrı olarak saygı görür.

Ahmose ülkesini yabancıların elinden kurtarıp devletin siyasal çerçevesini yeniden kurmuştur, ama kültürel açıdan yeni ve parlak bir dönemin temelleri oğlu I. Amenofis (1514-1493) zamanında atılır. Hiksoslara karşı verilen ulusal kurtuluş savaşında siyasal etkilerde bulunan yaratıcı güçler, kralın sarayında egemen olan entelektüel bir itkiye dönüşür. Görünüşe bakılırsa I. Amenofis yaratıcı seçkinleri etrafına toplamayı başarmıştır; Piramitler Döneminden ve I. Senusret'ten bu yana sarayda böyle bir yaratıcılık görülmemiştir. Kralın etrafındaki teolog, şair, yazar, mimar, sanatçı ve bilim adamlarının bazılarının adını, örneğin mezar yazıtında bir su saati yapmakla övünen astronom Amenemhet'i, I. Tuthmosis zamanında ıssız bir kayalık vadiyi kraliyet mezarlığına, yani efsanevi "Krallar Vadisi"ne dönüştüren mimar İnene'yi tesadüfen öğrenmiş bulunuyoruz. I. Amenofis'in gizli kaya mezarı, Dra Abu el-Naga'daki üstü küçük tuğla piramitlerle örtülü mezarların yakınına yapılmışsa da 17. Hanedanın yeni kral mezarı tipinin öncüsüdür. Bu döneme ait memur mezarları büyük Teb nekropolünün kuzey kısmındadır. 18. Hanedanın başında üst düzey memurların nereye gömüldüğü henüz bilinmiyor. Ancak yeni kraliyet mezarlığının kurucusu olarak görülen I. Amenofis, annesi Ahmes-Nofretiri'yle birlikte Teb ölüler kentinin koruyucu tanrısı sayılıyordu.

Ebers Papirüsü'nün arka yüzündeki takvim kralın iktidarının dokuzuncu yılına (1506) tarihlenmiştir; Sothis'in doğuş tarihini de (Sirius'un erken doğuşu) veren bu takvim, Yeni Krallığın kronolojisi için sağlam bir zemin oluşturmaktadır. Papirüsün ön yüzünde, Mısır'da

daha o zamandan köklü bir geleneğe sahip tıp bilgileri yer almaktadır. Yalnızca eski gelenekleri sürdürmekle kalmayıp bol miktarda yeni fikir ve ifadeyle geleceği de etkileyen dönemin din edebiyatının önemi daha da büyüktür. I. Amenofis'in teologlarının geliştirdiği bir dizi ritüel yüzyıllar sonra bile geçerliliğini korur. Aynı zamanda çok saygın bir şair de olan bir din düşünürünün I. Amenofis ya da I. Tuthmosis –ki günümüze ulaşan en eski kopya Tuthmosis'in mezarından edinilmiştir– için yazdığı eser yeni edebiyat türüne, "ötedünya rehberleri"ne örnek oluşturmuştur. Resimlerle bezeli bu kitap "Ötedünyada Olan Şeylerin Kitabı" adını taşır, ama daha sonra verilen kısa adı "Amduat"la tanınır. "Amduat," eski ötedünya tasavvuruna yepyeni, sistematik bir biçim verir. Güneş tanrısının oniki saatlik gece sırasında yeraltına dünyasına yaptığı yolculuğu anlatan eser, ötedünya mahkemesince birbirinden ayrılan kutsanmışların ve pek çok korkunç işkenceyle eziyet edilen lanetlenmişlerin ölüler krallığındaki bölgelerini söz ve resimle betimler. Dante'den neredeyse üç bin yıl önce yazılan "Amduat," sonsuza kadar lanetlenme fikri ve cehennemin en eski tasviridir. Dinsel eserler bakımından verimli bir dönem olan 1500'lere ait bir başka eser, güneş diski olarak her gün yeniden doğabilmek için evrenin tüm katlarından geçen güneş tanrısı ile kralı özdeşleştiren "Güneş Duası"dır. Yeni Krallığın teologları ölüler tanrısı Osiris'in, güneş tanrısının yeraltına ve geceye özgü tezahürü olduğunu düşündükleri için ölüler her şeyi kendinde barındıran bu tanrıya görülmemiş ölçüde yakındır. Doğan ve batan güneş için söylenen çeşitli şarkılar büyük dinsel eserlere eklenir ya da özel mezar girişlerine ve anıttaşlara yazılır. Yaradılış tasarımının yanı sıra ötedünya inancı da artık güneş tanrısıyla ilintilidir; biraz kurgusal düşünecek olursak, Akhenaton'un din "devrimi"nin güneş monoteizminin temellerinin I.

Amenofis ve halefinin sarayındaki teologlar ve din yazarları tarafından atıldığını söyleyebiliriz.

Eski Krallıkta Piramit Metinleri'ne, Orta Krallıkta Tabut Metinleri'ne aktarılan ölüm, defin ve ötedünyayla ilgili zengin dinsel betimlemeler Yeni Krallıkta çeşitli derlemelerle papirüse aktarılarak ölünün yanına konur. Özünde eski bir halk geleneğinin özelliklerini taşıyan bu "Ölüler Kitabı"nda büyü ve bunun uygulamaları daha da gelişmiştir, ancak öncelikle krala yönelik olan yeni ölü metinlerinde büyüden uzak durulur. Bildik hiyerogliflere yeni, bilinmeyen bir anlam veren, bu nedenle de yalnızca sırrı bilen kişilerin okuyabildiği bir "gizli yazı"ya (şifreli yazı) ilgi duyan saray yazıcıları, aynı dönemde Suriye ve Filistin'de ilk alfabetik yazı sistemlerinin oluşmasını sağlayan basitleştirme eğiliminden değil, çeşitlilik ve çokanlamlılıktan zevk alırlar.

I. Amenofis'in imar faaliyetleri özellikle Karnak'ta yoğunlaşır; Yeni Krallığın kralları Karnak'ta Amon-Ra için büyük bir kraliyet tapınağı yaptırmak için neredeyse birbirleriyle yarışmış, sonunda burası pilonlar, avlular, salonlar ve odalardan oluşan gerçek bir labirente dönüşmüştür. Dış politikada I. Amenofis'in entelektüel ve sanatsal faaliyetlerini kesintiye uğratacak bir sorun yaşanmaz. Ön Asya'da Hititler ve Hurriler Kuzey Suriye'ye egemen olmak için birbirleriyle savaşırken, Nübye'deki yeni genel vali Turi de bölgedeki düzeni sağlamakta ve Orta Krallıktan bildiğimiz Semna-Kumma-Uronarti kale üçgenini İkinci Çağlayan'ın güneyine doğru genişletmektedir.

Kraliyet soyundan geldiği için 18. Hanedanın asıl kurucusu olarak görülmesi gereken I. Tuthmosis (1493-1482) zamanında sarayın yapısında ve entelektüel havasında pek bir değişiklik olmaz, ama dış politikada yepyeni bir dönem başlar. I. Tuthmosis, Suriye'de kurulan ye-

ni iktidar odağının (Mitanni krallığı) kendisine meydan okuduğunu görür ve buna karşılık vermekte kararlıdır; Mısır bayrağını Fırat kıyılarına diken ilk kral olarak, Mısır İmparatorluğu'nun kurucusu da odur. O zamana kadarki soyutlanmanın sona ermesi, teknik bakımdan at ve arabayla da desteklenir, ama kazanılan başarıların ötesine geçmeye çalışan bir tür ilerleme inancının ilk kez görülmesi bu dönemin düşünsel tavrındaki değişimlerle de ilgilidir.

İktidarının ikinci yılında İkinci Çağlayan'ın güneyindeki iyi korunan kale zincirinden aşağılara inen kral, Üçüncü Çağlayan bölgesine yazıtlar bıraktıktan sonra büyük bir olasılıkla Dördüncü Çağlayan'a da ulaşır. Böylece Yukarı Nübye (Kuş) Mısır İmparatorluğu'nun yeni eyaleti olur ve daha sonra güçlü kalelerle güvenli hale getirilir. Aşağı Nübye (Vavat) gibi Yukarı Nübye'nin yönetimi de bağlılığı kanıtlamış olan genel vali Turi'ye verilir. Afrika'daki imparatorluğu Akdeniz kıyısında başlayıp Nil boyunca 1500 kilometre uzanan kral, bu kez de Ön Asya'ya yönelir. Biz bu Asya seferinin gelişim sürecini değil, sonucunu biliyoruz, ama Tuthmosis Filistin ve Suriye'yi büyük bir dirençle karşılaşmadan boydan boya geçerek Fırat'ın yukarılarına kadar çıkmış olmalıdır. Ancak Mitanni ülkesinde, Hititleri savaşta yenmeyi başaran, Mısır'ın bir yüzyıl boyunca baş düşmanı olacak yeni bir dünya gücüyle karşılaşır. İmparatorluğunun sınırını Karkamış civarında Fırat kıyısına diktiği anıttaşlarla işaretlemekle yetinen kral, Kuzeydoğu Suriye'de Asya filleri avladıktan sonra ikametgâhına geri döner.

I. Tuthmosis Asya ve Afrika'da askeri başarılar kazanmış olsa da kesinlikle savaşçı ruhlu değildir. Teb'deki sarayı entelektüel yaşamın merkezi olmayı sürdürürken, Asya savaş alanına yakın olan stratejik bir konumdaki Memfis'te bir askeri karargâh kurulur. Bundan sonra

veliaht prensler burada askeri bir eğitimden geçerek "*generalissimo*" [başkomutan] olarak yetiştirilirler. Memfis'in "merkez karargâh" olmasından sonra Mısır'ın dış politikası yüzyıllar boyunca hep Asya'ya yönelik oldu; güneyden gelebilecek özel bir tehlike yoktu, I. Tuthmosis'in çizdiği güney sınırları artık değişmeyecekti.

Kariyerinin doruğunda başkentin yöneticisi de olan başzanaatkâr ve mimar İnene, kralın Teb'in doğusundaki Karnak'a yaptırdığı büyük Amon tapınağındaki yoğun inşaat çalışmalarını yönetir. Bir iki sene içinde tapınağın önüne iki pilon ve bunların arasına da sütunlu bir salon inşa edilir. Öndeki (4.) pilon tapınağı bir yüzyıl boyunca dış dünyadan soyutlayacaktır; kral onun önüne kırmızı granitten bir çift obelisk diktirir. Nil'in batı kıyısında, I. Tuthmosis zamanında Yeni Krallığın kral mezarlığı haline gelen Krallar Vadisindeki gizli kaya mezarlığı kompleksindeki çalışmaların başında da yine İnene vardır. I. Amenofis piramit biçiminin yanı sıra mezar ve onunla ilişkili kült mekânının yan yana olmasına da bir son vermişti; şimdi kralların ölüler tapınakları mezarlarından uzakta, verimli vadinin kenarındadır. Bu ölüler tapınakları, krallığın 17. Hanedandan beri tanrısal destek aradığı Amon'a adanmıştır.

Asıl veliaht ve "*generalissimo*" Amenmesse babasından önce vefat ettiği için I. Tuthmosis'in yerini oğullarından biri olan II. Tuthmosis (1482-1479) alır. Yeni kral, üvey kızkardeşi Hatşepsut'u başzevcesi yapar; Hatşepsut, annesi Ahmes'ten ötürü, hanedan kurucusunun soyundandır. II. Tuthmosis'in kısa iktidarı Nübye ve Filistin'deki askeri güç gösterileri ve Karnak tapınağındaki yoğun inşaat faaliyetleriyle geçer. II. Tuthmosis 1479 baharında öldüğünde Hatşepsut ile evliliğinden olan tek çocuğu Nefrure adındaki kızıdır. Dolayısıyla ikincil önemdeki zevcesi İsis'ten olma oğlu tahta çıkmaya hak kazanır; henüz

reşit olmayan çocuk, kendisinden önceki iki kral gibi Tuthmosis ("Thot doğdu") adını taşır. Taht adı Menkheperre olan bu üçüncü Tuthmosis (1479-1426), gerek tebaası gerek komşu halklar için Büyük Mısır'ın kalıcı ve korkutucu simgesi olacaktır.

Ülkeyi genç kral adına üvey annesi Hatşepsut yönetir. Kadın naipler Eski Krallıkta da vardı, ancak güçlü kraliçenin bu konumla yetinmeye ve kral birkaç yıl sonra reşit olduğunda naipliği bırakmaya hiç niyeti olmadığı kısa süre sonra anlaşılacaktı. Hatşepsut, 1477'nin Şubat ayında bir Amon barkası törenini fırsat bilerek tanrıların istenciyle kral olduğunu ilan eder ve törenle taç giyer. Bir kadının tümüyle eril bir rol olan firavunluğa soyunması, hem bu role uyması hem de dişi özelliklerini yansıtması daha önce görülmüş şey değildir. Bu durum, Mısır krallığının değişim yeteneğinin o anki kralın kişiliğine ne kadar bağlı olduğunu gösterir. Eski ve Yeni Krallıkta krallık belirgin hatlara sahipti, ama hükümdarların kişiliği karanlıkta kalıyordu; oysa Yeni Krallıkta Hatşepsut'tan itibaren hükümdarın kişiliği açıkça ve eşsiz bir biçimde vurgulanırken, krallığın gelenekleri muğlaklaşır. Krallığın biçimlendirici gücü ne kadar az hissedilirse, kişilikler de o kadar gelişir, ama tanrının istenciyle kurulan yeni bağ da bir o kadar sıkıdır. III. Tuthmosis bile meşruiyetini Amon'un bir kehanetiyle desteklediği için Amon rahiplerinin de artık siyasal bir güç kazandıkları düşünülebilir.

Firavun rolü itibarıyla Hatşepsut, bir kadına ve saltanatının barışçı karakterine hiç uymayan savaşçı takma adlar kullanmak, kraliyet dogması uyarınca kendini erkek ya da erkek sfenks olarak tasvir ettirmek zorundadır. Ancak kraliyet unvanının kesin şemasına ve geleneksel temsil biçimine bile kadın kişiliğinin özelliklerini yansıtmayı ba-

şarır; örneğin kraliyet tören giysisiyle bile vücut hatlarını belli eder, kendine "dişi Horus," "mükemmel tanrıça" ya da "Ra'nın kızı" der ve geleneksel "Kudretli Boğa" adını kullanmaktan kaçınır.

Ülke tam yirmi yıl boyunca (1477-1458) kraliçe ve bakanları tarafından yönetilir. Kraliçe hükümet darbesi yaptığı zamandan beri ülkede naip değil, Mısır "kralı" olarak hüküm sürmektedir. Böylesi bir cüretkârlık bir erkek ortağın yönetime katılmasıyla yumuşatılmaya çalışılır (resim 25). Üvey annesinin hükümet darbesinden sonra tüm siyasal gücü elinden alınan III. Tuthmosis, yine de tahtı ismen de olsa onunla paylaşmaya devam eder. Hatşepsut iktidar yıllarını III. Tuthmosis'in tahta çıkışıyla başlatır ve resmi belgelerde onun da adının anılmasını ister. Hatşepsut'un tek çocuğu Nefrure, annesinden (Amon'un) "tanrının zevcesi" unvanını almıştır ve hanedanın yasal varisidir; ancak Nefrure çok genç yaşta ölünce, artık yaşlanmakta olan kraliçe III. Tuthmosis'nin kendi yerini alacağı düşüncesine alışmış olmalıdır.

Kraliçenin devletteki en önemli adamları, Karnak kraliyet tapınağının manevi ve dünyasal liderleri, Amon başrahibi Hapuseneb ve tüm tapınakların en zengini olan bu tapınağın vekilharcı, aynı zamanda da veliaht prenses Nefrure'nin eğitiminden sorumlu Senenmut'tur (resim 26). Kraliçenin büyük binalarının denetimini de paylaşan bu iki adam son derece düşük mevkilerden bu görevlere yükselen parlayan yıldızlardır, böylece Hatşepsut Asyalıları ilk kez önemli konumlara getirmiş olur. 1475'te babası Ahmose Ametyu ölünce onun yerine vezir olan Useramon, kraliçenin bu iki gözde adamının gölgesinde kalır. Kraliçe, hiç kuşkusuz son derece seçkin olan bu memurlarla birlikte mimari, dış politika ve döneminin girişim ve tutumlarında uzun süre etkili olacak bir tarza damgasını vurur. Hiksoslar dönemi-

nin geleneklerini sürdüren seleflerinin aksine o bu dönemi "tanrısız" diye reddederek Orta Krallığın "klasik" modelini örnek alır; böylece Hiksosların tercih ettiği tanrı Seth'in dışlanması yönündeki genel eğilime yanıt vermiş olur. I. Tuthmosis'in yayılmacı savaş politikasının yerine komşu ülkelerle dostane ilişkiler yürütür; Hatşepsut'un en önemli gündemi ekonomik ve kültürel alışveriştir. Mısır pasif kalmayı sürdürür, Hititler iç savaşlarla yıpranırken, Hint-Avrupalı bir elit tabakanın yönettiği Mitanni krallığı güç kazanmış, Mısır'ın Suriye'deki konumunu tehdit etmeye başlamıştır. Ancak kraliçe ne kadar barışsever olsa da Mısır ordusunu ihmal etmemişe benziyor, yoksa iktidar ortağının askeri alanda hızla başarı kazanması mümkün olmazdı.

Hatşepsut Asya'ya askeri sefer düzenlemez, ama Somali kıyısındaki Punt'a yapılan geleneksel ticaret seferlerini uzun bir aradan sonra yeniden başlatır; Punt'ta Mısırlılar mallarını (silah, araç ve gereçler, takı) tütsü, abanoz, fildişi, altın, kauçuk, değerli kürkler ve canlı hayvanlarla takas ederler. 1471'de Hatşepsut'un hazinedarı Nehesi komutasında Punt'a gönderdiği keşif heyetinin yaşadığı önemli olaylar ve seferin başarıyla sona ermesi, kraliçenin ölüler tapınağındaki "Punt salonu"ndaki kabartmalarla ebedileştirilmiştir. Yalnızca kendisine değil, güneş tanrısı Ra-Harahti'ye, ölüm tanrıları Anubis ve Hathor'a, ama öncelikle Amon'a adanan bu tapınakla (resim 27) kraliçe, tanrılar kralı Amon'a Mısır'ın göbeğinde bir "Punt" yaratmak istemiştir. Efsanevi ülkenin mür ağaçlarıyla kaplı taraçaları gibi tapınak da mür ağaçlarının sıralandığı birinci avludan üç teras halinde yükselerek, Deir el-Bahri vadisindeki bir girintinin dik kaya duvarına yaslanmış, tanrılara uzanan küçük ibadet odalarında son bulur. Tapınağın kayalık vadiyle uyumu, o dönemin güzel sanatlarında, özellikle de Teb mezarlarındaki duvar resimlerinde görülen doğa sevgisinin bir ifade-

sidir. Maddi kültürün zarifleşmesi ve şiirsel uyum Hatşepsut'la başlayarak Amarna Dönemine kadar sürer; bu verimli toprakta çok güzel aşk şarkıları filizlenir, tanrının tüm canlılara gösterdiği özeni anlatan güneş ilahileri şiirsel imgelerde birbirleriyle yarışırlar. Mısırlıların kraliçenin ticaret filoları için kâr getiren bir hedef olan Girit'teki geç dönem Minos sanatında ilk kez karşılaştıkları lirik tonlar, 18. Hanedanın sonundaki saray resim sanatında, Knossos çöktükten sonra bile etkisini göstermeye devam eder.

Hatşepsut'un gözde tanrısı Amon'dur, kendini onun sevgili kızı gibi hisseder. Amon'un dünyadaki evi olan Karnak'taki kraliyet tapınağını genişletir ve *Sed* şenliğinde 30 metre yüksekliğindeki iki granit obeliskle süsler. Eski örneklerden yola çıkarak, Deir el-Bahri tapınağının "doğum salonu"nu kendi tanrısal kökeni ve doğumunu tasvir eden kabartmalarla bezetir: Tanrıların efendisi Amon kraliçeyi Hatşepsut'a hamile bırakır; bebek tahtın yasal varisidir ve dünyaya egemen olacağı müjdelenmiştir. Hatşepsut fani babası I. Tuthmosis'in anısına da büyük bir saygı gösterir: babasının mumyasını kendi mezarına taşıtır, ölüm kültünün yönetimini yüksek rahip Hapuseneb'in en büyük oğluna verir. Kraliçe Mısır ve Nübye'nin birçok yerinde yeni tapınaklar yaptırarak "tanrısız" Hiksos döneminin izlerini siler.

Ülkede hüküm süren bir "kral" olarak Hatşepsut da Krallar Vadisine gömülmeyi istemek zorundaydı; Hapuseneb büyük kraliçenin son istirahatgâhını vadinin yan kollarından birinin doğu ucuna, kraliçenin Deir el-Bahri'deki ölüler tapınağından yalnızca bir kaya duvarıyla ayrılan kayaların içine oydurdu. Hatşepsut'un en yakın sırdaşı, "ülkedeki büyüklerin en büyüğü" olarak devlet işlerinde çok etkili olan Senenmut'un, yapımını yönettiği Deir el-Bahri tapınağının ön avlusunda kendine kral mezarı biçiminde yeni bir mezar yaptırmasına

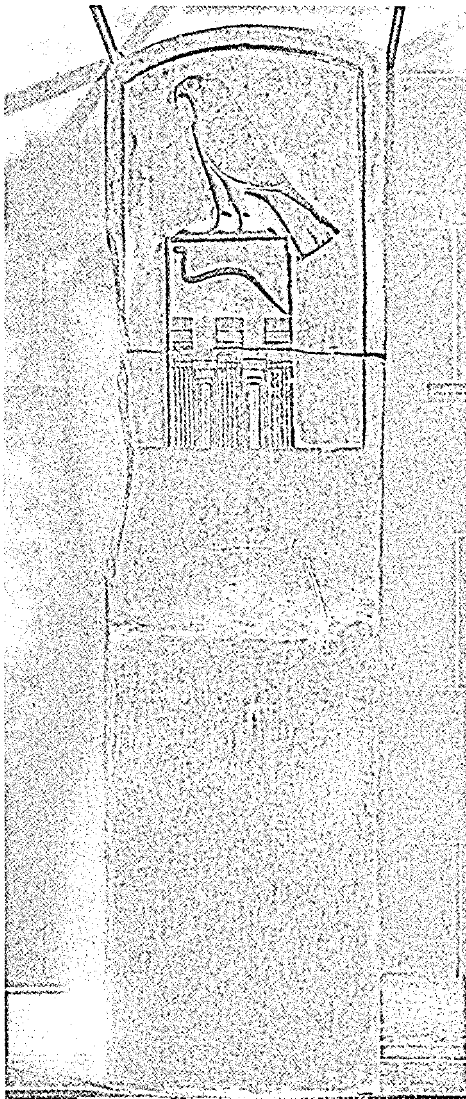
izin verildi; ancak mezarını kraliyetin ötedünya metinleriyle (Amduat, Güneş İlahisi) süslemeyip Ölüler Kitabı ve Piramit Metinleri'nden büyülü sözler ve astronomi tasvirleriyle yetinmesi gerekiyordu. Buna karşın vezir Useramon daracık mezar odasının duvarlarını kraliyet metinleriyle donatmış, kendini güneş barkasındaki tanrılar arasında tasvir ettirmişti. Yeni Krallığın başka hiçbir hükümdarı memurların kralın ayrıcalıklarını bu ölçüde kullanmalarına izin vermemiştir. Kraliçenin ölüler tapınağına Senenmut'un kendi tasvirini yaptırmasına, krallar gibi onun da tabutunun kuvarsitten olmasına bile izin verilmişti. Yüksek rahip Hapuseneb de büyük bir olasılıkla Krallar Vadisine gömülmüştür; Yeni Krallıkta kral izin verirse üst düzey memurlar da buraya gömülebiliyordu, ama süslemesiz bir çukur mezarla yetinmeleri gerekiyordu.

Hapuseneb, Senenmut ve hazinedar Nehesi hemen hemen aynı anda, 1463 civarında kamusal alandan kaybolurlar; eskiden kraliçenin bu ünlü bakanlarının devrildiği düşünülüyordu, ama şimdi bu düşünceye kuşkuyla yaklaşılıyor. En üst düzey memurlarından yalnızca vezir Useramon görevde kalmıştır; o zamana kadar Senenmut'un yürüttüğü Amon tapınağı vekilharçlığını üstlenen vezir Useramon, kraliçenin ölümünden sonra da görevini sürdürdüğüne göre III. Tuthmosis'in de güvenini kazanmış olmalıdır. Veliaht prenses Nefrure genç yaşta ölünce, III. Tuthmosis'in ileride ülkeyi tek başına yöneteceği iyice anlaşılır, nitekim 1458-1457 kışında kraliçenin yaşamı son bulunca gerçekleşen durum budur. Hatşepsut'un sonunun kanlı olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak ölümünden bir süre sonra Mısır'da daha önce hiç görülmemiş bir ikonakırıcılık yaşanır; kraliçenin heykelleri parçalanır, tasvirleri kabartmalardan çıkarılır, obeliskleri duvarla örülür ve ulaşılabilen hemen hemen bütün anıtlardan adı silinir. Sonraki kral

listelerinde onun gayri meşru iktidarına yer verilmez. Bu iktidar değişimi sırasında üst düzey memurlar arasında yalnızca Nübyeli genel vali kurban olmuş gibidir; yeni hükümdar diğer memurları, en başta da vezir Useramon'u benimser, vezir birkaç sene sonra ölünce yerine yeğeni Rehmire getirilir.

III. Tuthmosis'in saltanatı (1458-1426) kritik bir dönemde başlar. Üvey annesinin barış politikası sonucunda kendi haline bırakılan Suriye'deki yerel prensler tehlikeli bir koalisyon kurarak Kadeş prensinin etrafında toplanmışlardı ve giderek güçlenen Mitanni krallığını destekliyorlardı. Suriye'nin tamamı, Filistin'in ise büyük bir kısmı artık Mısırlıların elinde değildi; müttefik düşman ordusu harekete geçmiş, Mısır'ın Asya topraklarındaki son üslerini de tehdit ediyordu. Yeni kral bu tehdide karşılık vermekte tereddüt etmez. 1468 baharında ordularıyla Filistin'e girer ve Megiddo'da savaşa hazır düşman birlikleriyle karşı karşıya gelir. Düşman ordusu yenilir, karargâhı talan edilir, ama bu talan Megiddo kalesinin alınmasını geciktirir; bunun üzerine kale kuşatılır ve yedi ay süren bir kuşatmadan sonra kale sakinlerinin kaleyi terk etmelerine izin verilir, ancak silahlarını, atlarını ve 900'den fazla savaş arabasını Mısırlılara bırakmak zorundadırlar. Bu arada küçük Mısır birlikleri kıyıdan içerlere ilerleyerek düşmanın artbölgesine aralıksız saldırılar düzenler ve Taberiye gölünün etrafındaki bölgeyi yeniden ele geçirirler. İlk seferde Mısır'ın eskiden etkin olduğu bölgenin tamamı geri alınamasa da, düşman ittifakının parçalanması tehlikeyi savuşturmuş, kalan bölgelerin de geri alınmasına zemin hazırlamıştır.

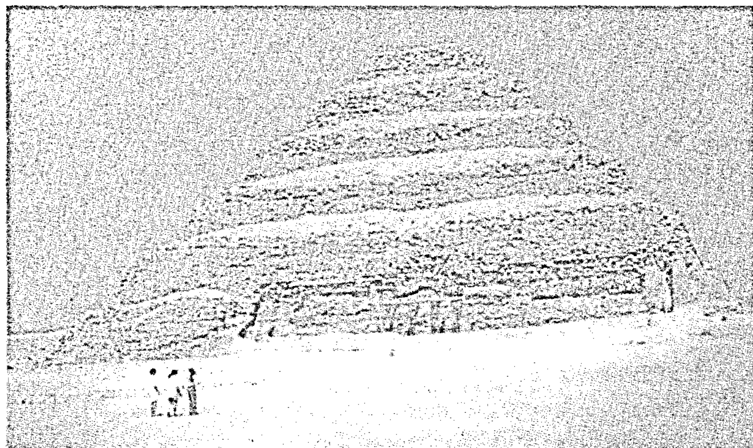
Mısır'ın Suriye'deki üslerini geri alabilmesi ve güvenliğini sağlayabilmesi için kralın onaltı savaş seferi daha yapması gerekti. III.

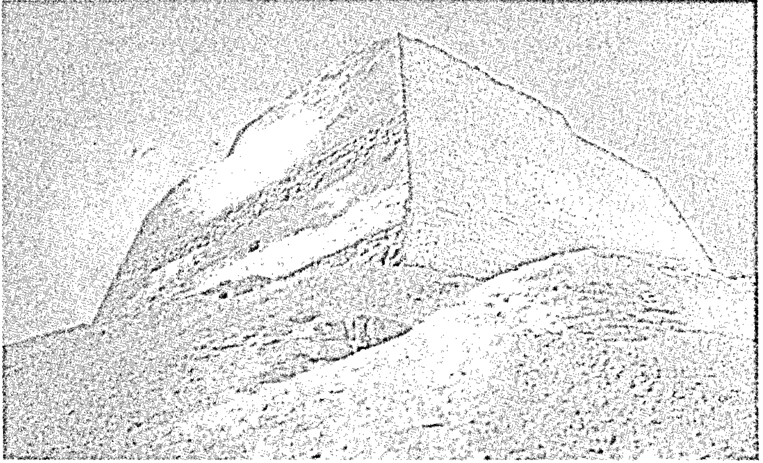
1. Kral Djet'in mezar anıttaşı.

2. Zoser'in heykeli.

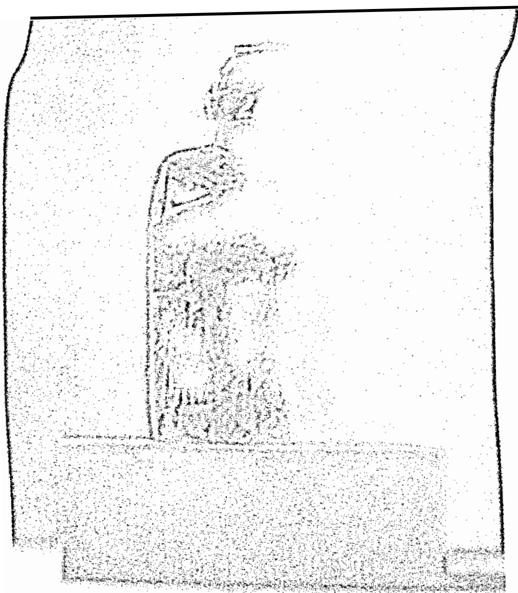
3. Zoser'in Basamaklı Piramidi.

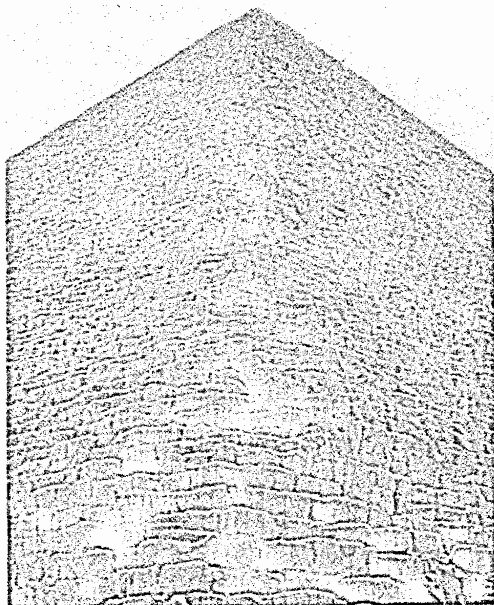
4. Maidum'daki Snefru piramidi.

5. Snefru'nun Dahşur'du yaptırdığı Eğik Piramit (güney piramidi).

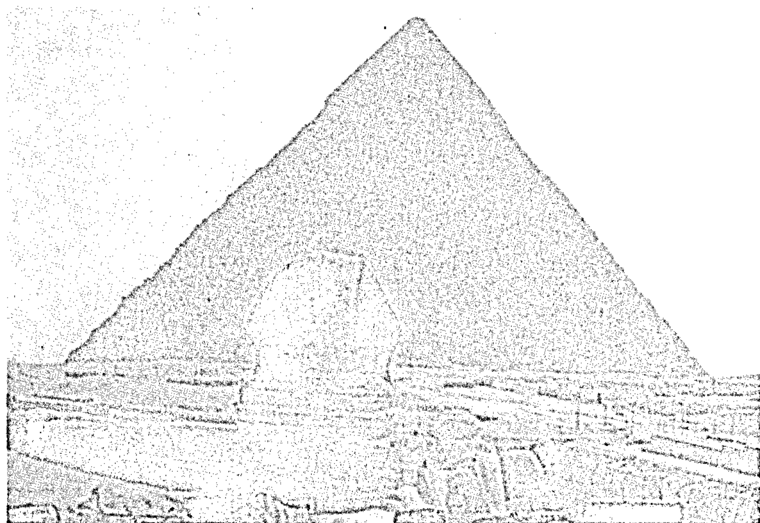
6. Keops heykelciği.

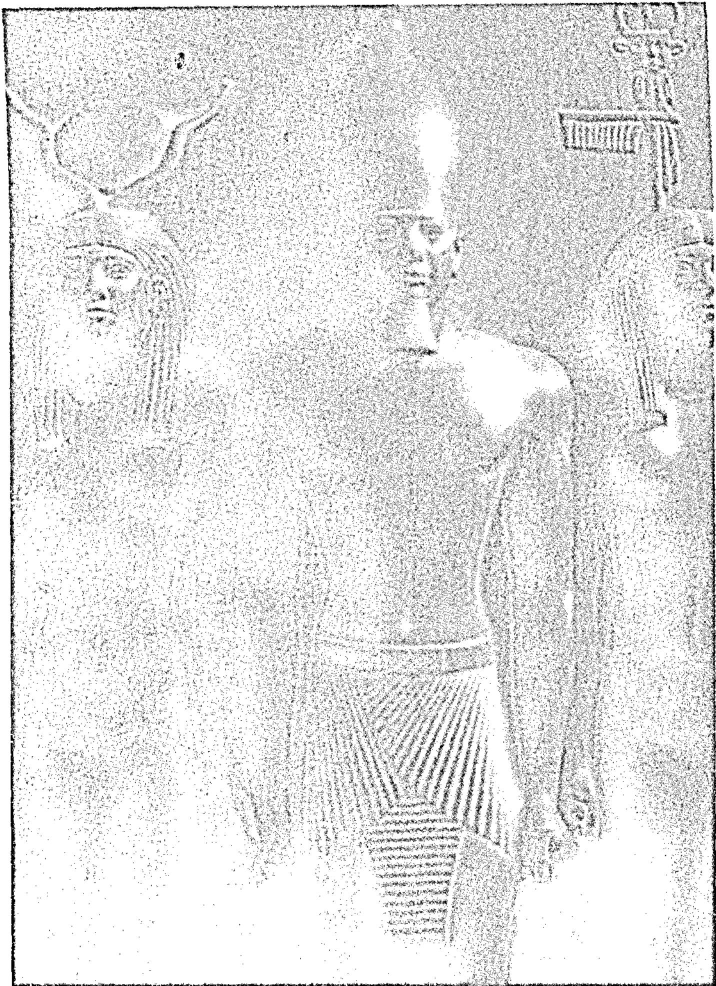
7. Keops'un Giza'daki Büyük Piramidi.

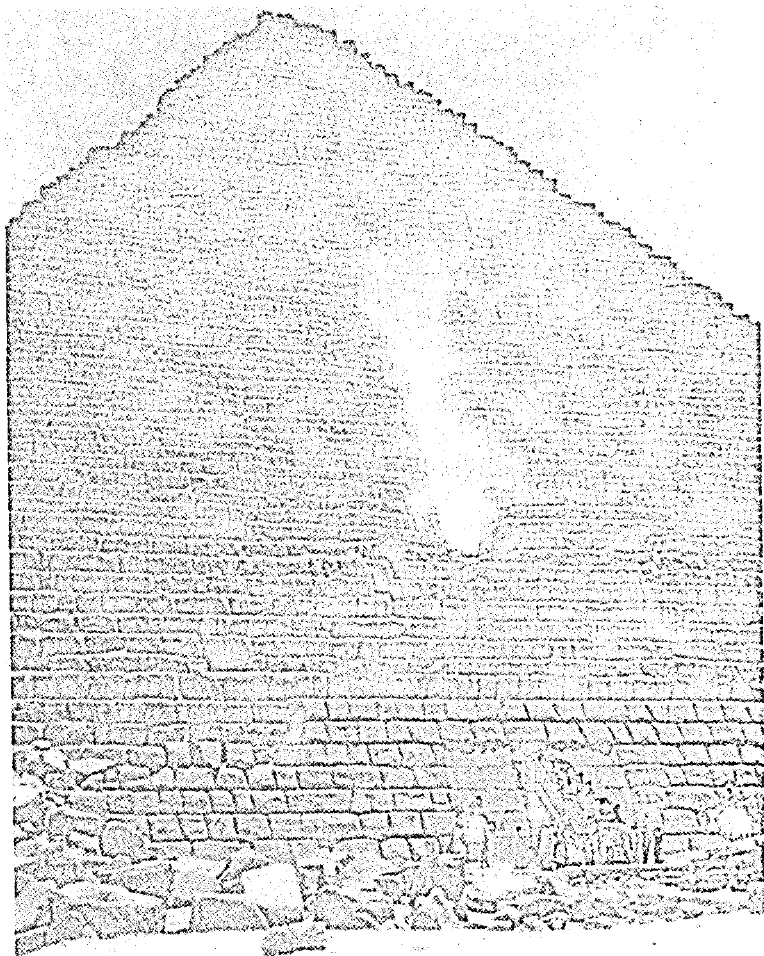
8. Giza'daki Batı Mezarlığı.

9. Sfenks ve Kefren piramidi.

10. Menkaure'yi solunda tanrıça Hathor ve sağında bir eyalet tanrıçasıyla tasvir eden üçlü heykel.

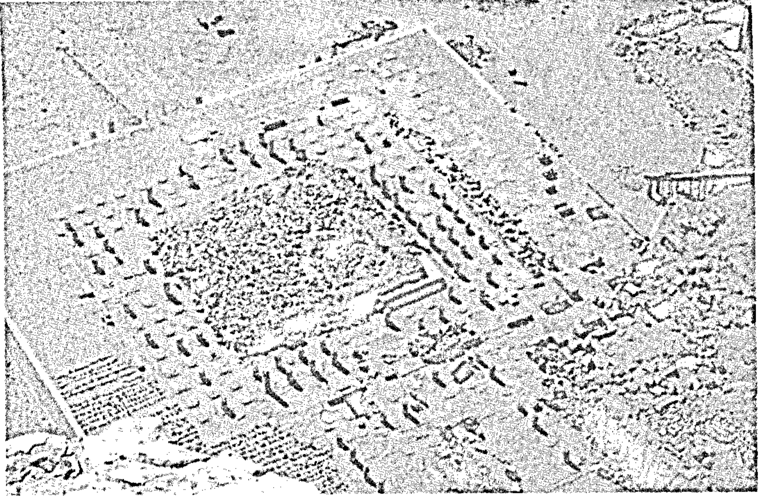
11. Menkaure'nin Giza'daki piramidi.

12. II. Pepi'yi ve annesini tasvir eden heykelcik.

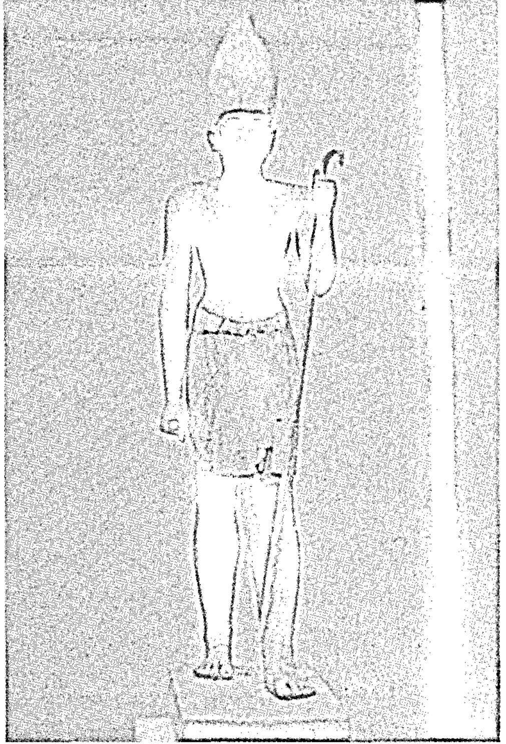
13. Maaty (ortada) ve karısı Dedvi'yi tasvir eden anıttaş.

14. I. Mentuhotep'in (Nebhepetre) ölüler tapınağı.

15. I. Amenemhet (ortada) ve dört tanrıyı tasvir eden bir kapı üstü kabartması.

16. I. Senusret'in tahta heykelciği.

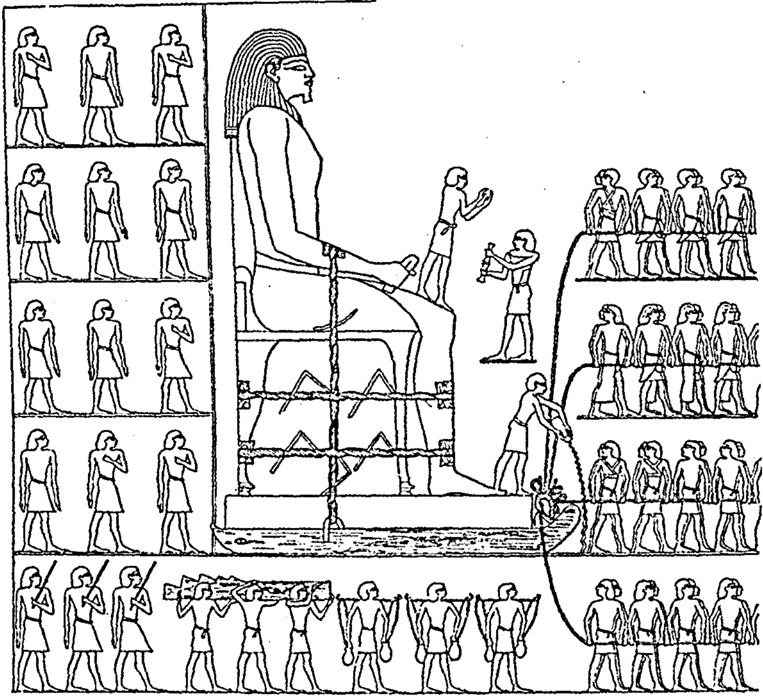
17. I. Senusret'in el-Lişt'teki piramidi.

18. Hammamat vadisindeki kaya üzerine yazılmış bilgiler.

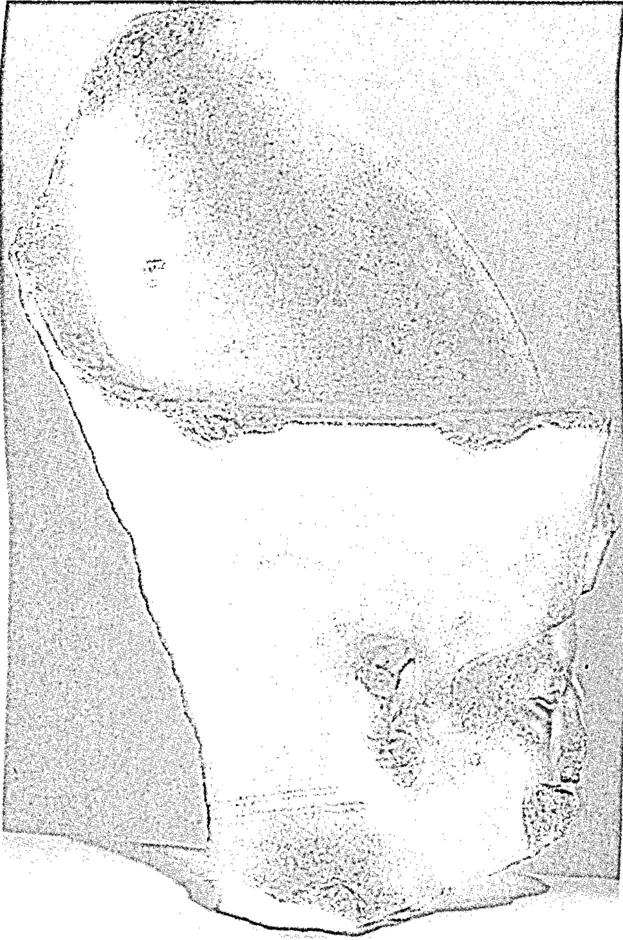
19. II. Amenemhet'in ya da II. Senusret'in tahta heykelciği.

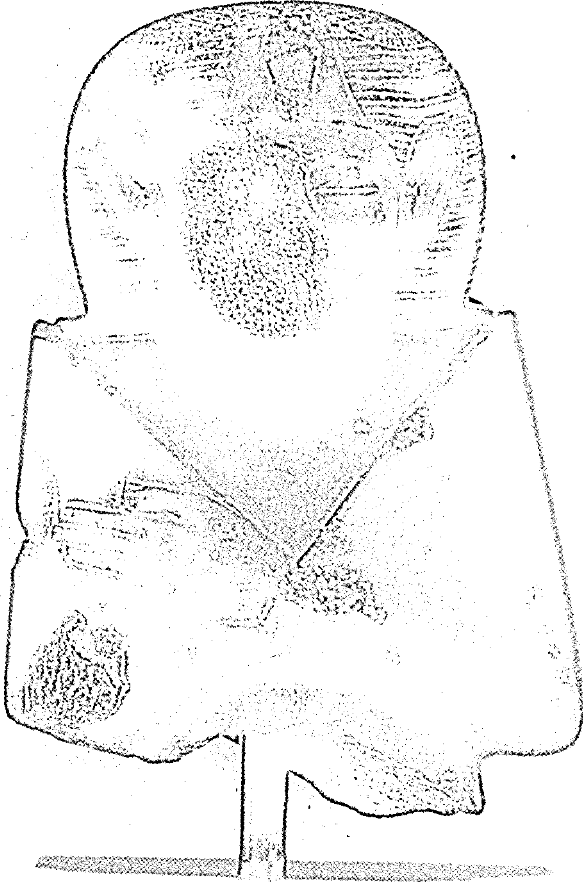
20. II. Thothotep'in dev heykelinin taşınması.

21. III. Senusret'in heykeli.

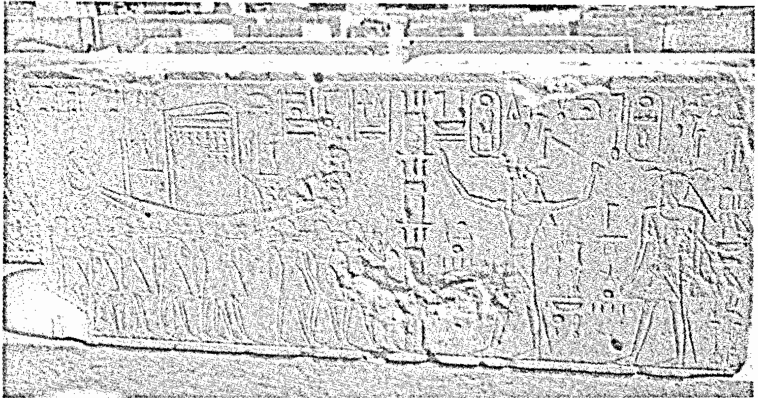
22. Bir kralın, belki de III. Amenemhet'in heykelinin başı.

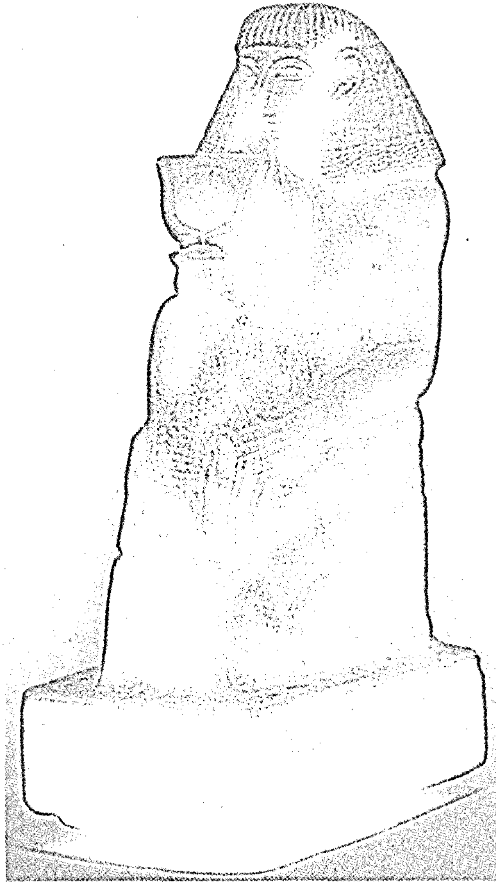
23. Kraliçe Sobeknofru heykelciğinin üst bölümü.

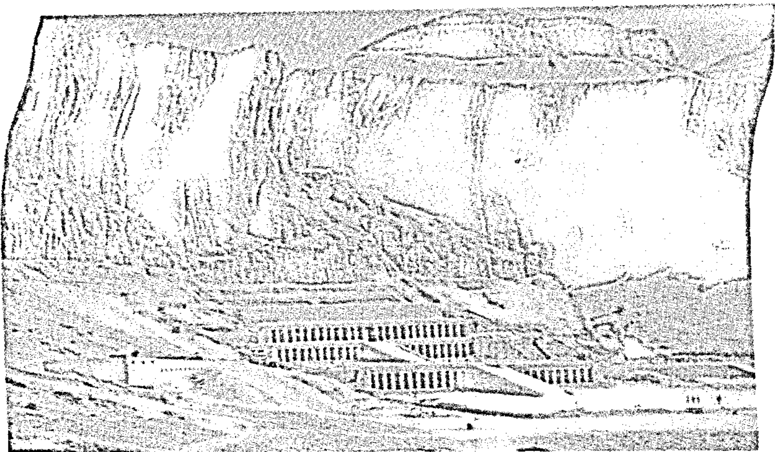
24. I ya da II. Sobekemzaf'ı ve tanrı Month'u tasvir eden bir kabartma.

25. Hatşepsut ve III. Tuthmosis'i (sağ köşede) Amon-Ra barkasının önünde tasvir eden kabartma.

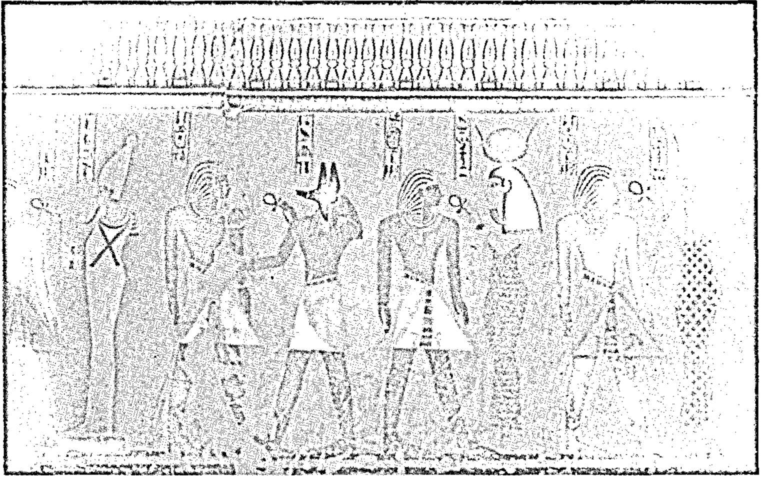
26. Senenmut'un heykelciği.

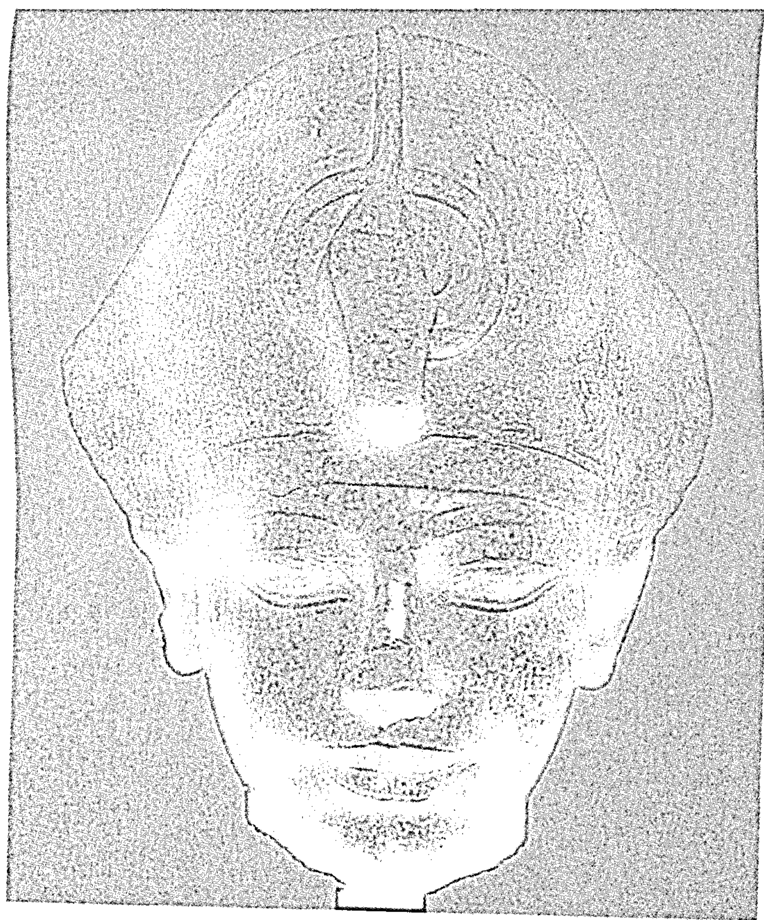
27. Hatşepsut'un Deir el-Bahri vadisindeki ölüler tapınağı.

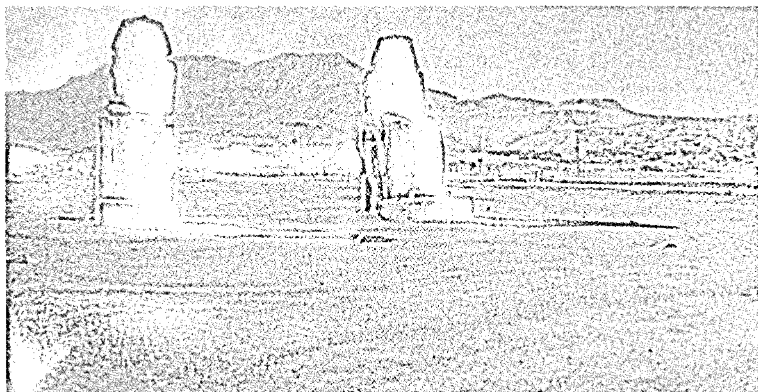
28. II. Amenofis'i yabancı mahkûmları cezalandırırken tasvir eden kabartma. Karnak'daki Amon tapınağından alınmıştır.

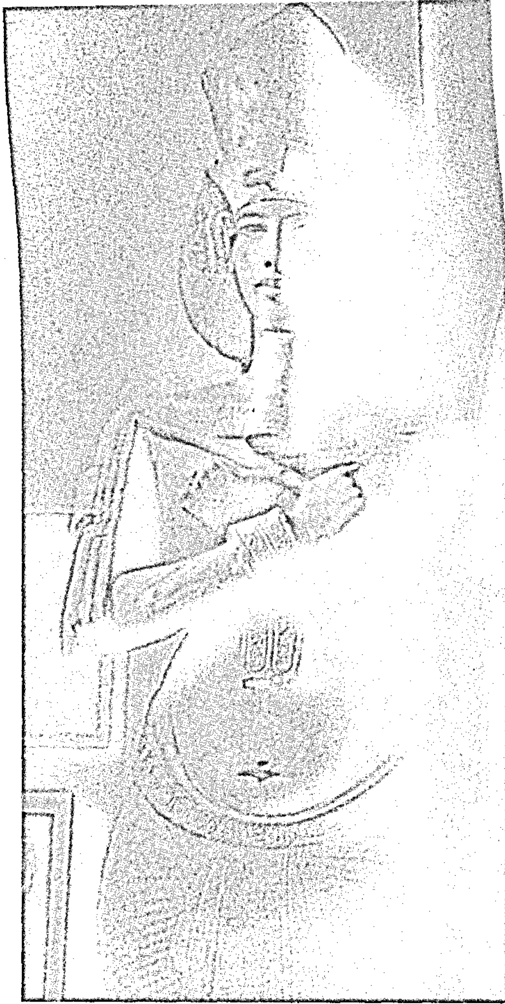
29. IV. Tuthmosis'in mezarından, çeşitli tanrıların önünde kralın dört tasviri.

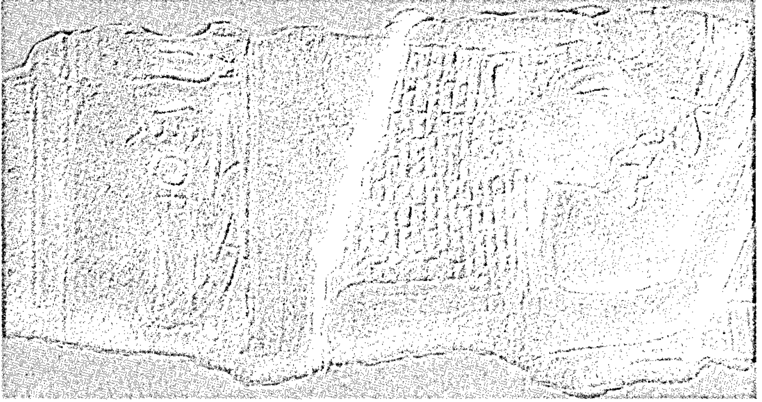
30. III. Amenofis.

31. III. Amenofis'in ölüler tapınağındaki Memnon Kolossosları.

32. IV. Amenofis'in (Akhenaton) dev heykeli.

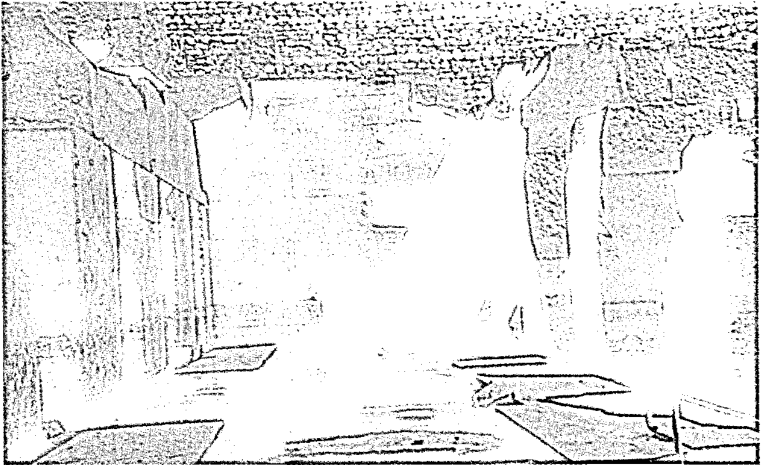
33. Nefertiti'yi tasvir eden bir kabartma parçası.

34. Tutankhamon'un som altından yapılmış defin maskesi.

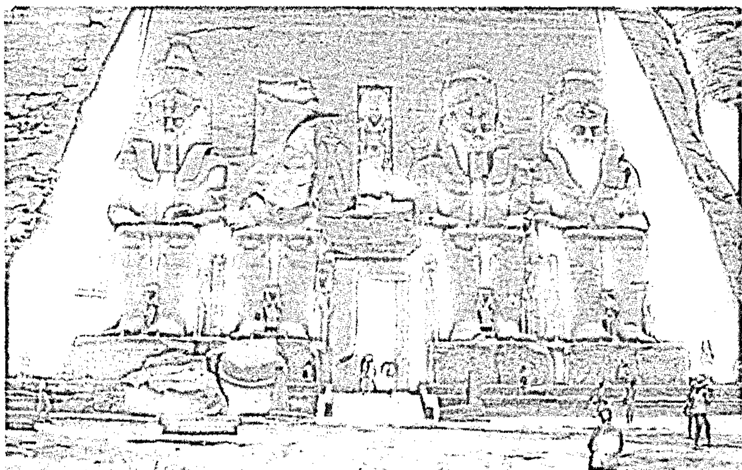

35. I. Seti'yi tasvir eden kabartma, Abidos'ta bulunmuştur.

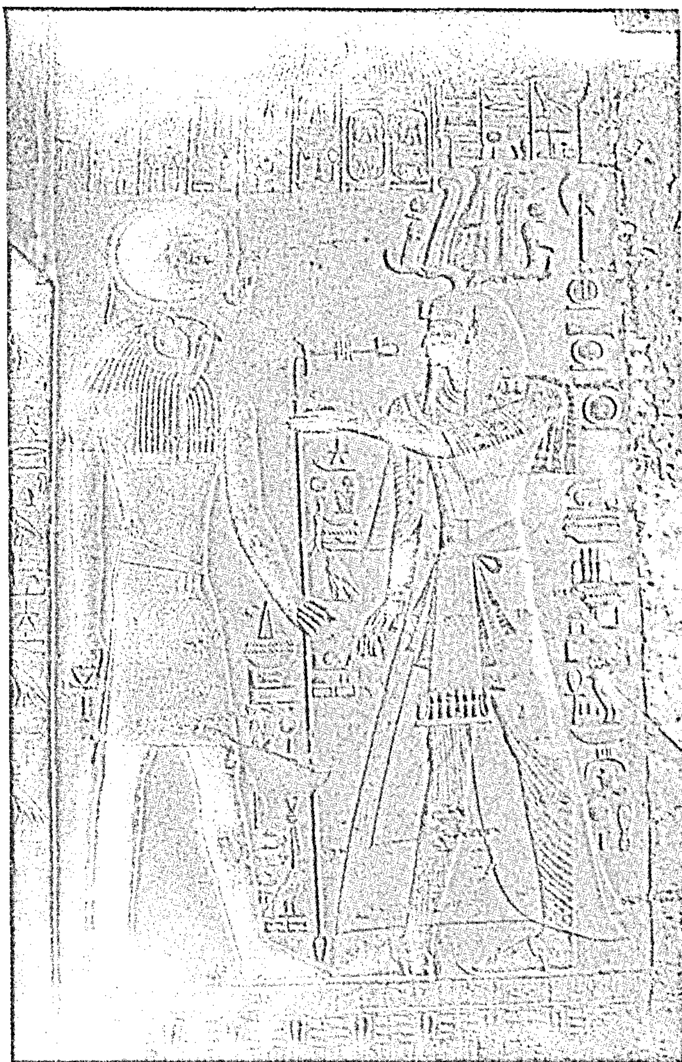

36. I. Seti'nin Abidos'taki *kenotaph*'ı (sahte mezar).

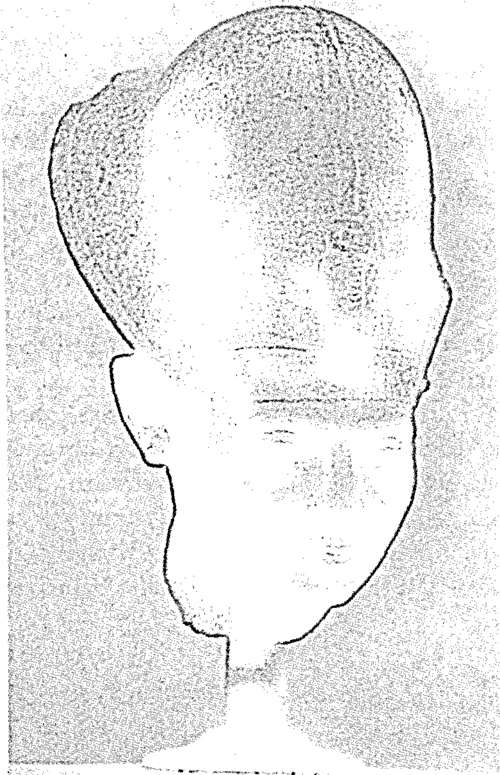
37. II. Ramses'in Luksor tapınağındaki heykelbaşı.

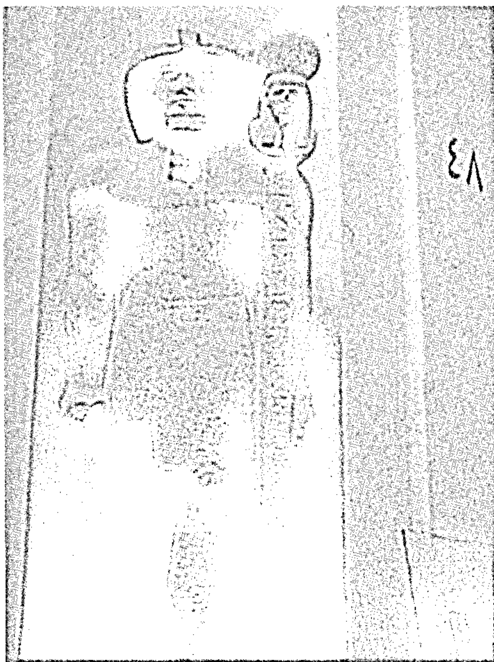
38. II. Ramses'in Abu Simbel'deki tapınağı.

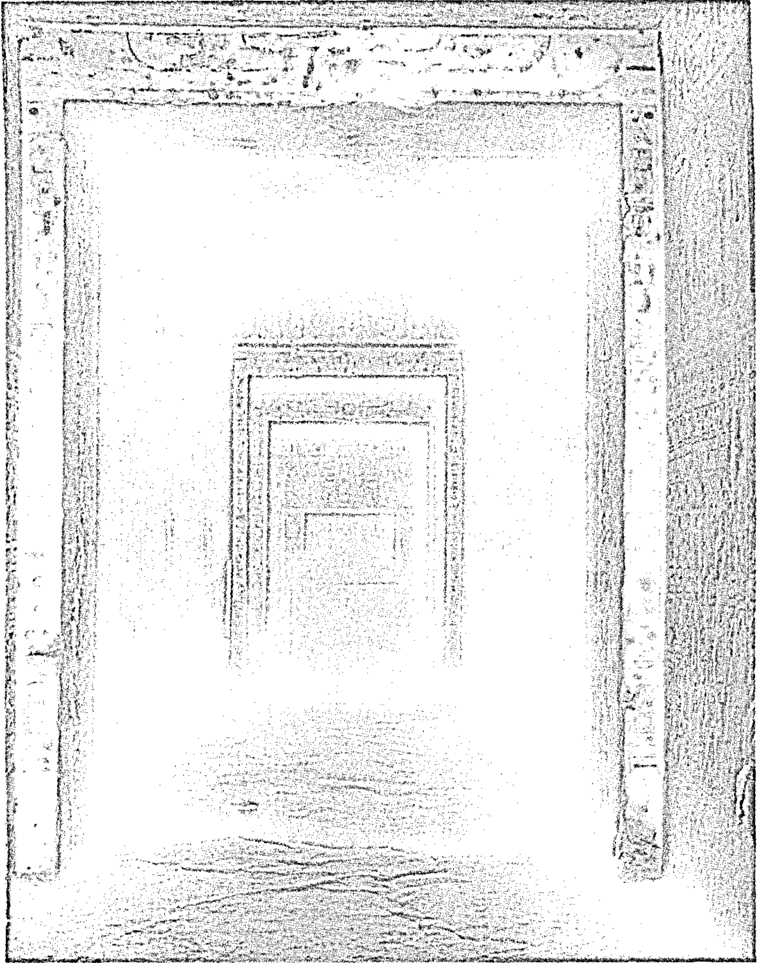
39. Merneptah'ın mezarının girişinde bulunan, kralı ve tanrı Ra-Harahti'yi tasvir eden bir sahne.

40. Amenmesse'nin heykelbaşı.

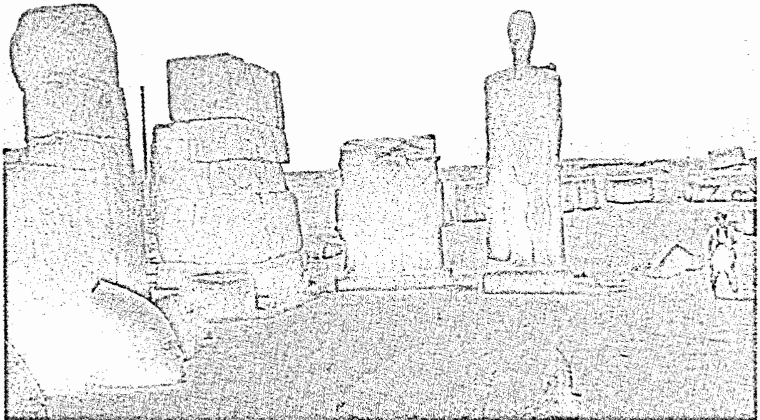

41. III. Ramses'in heykeli.

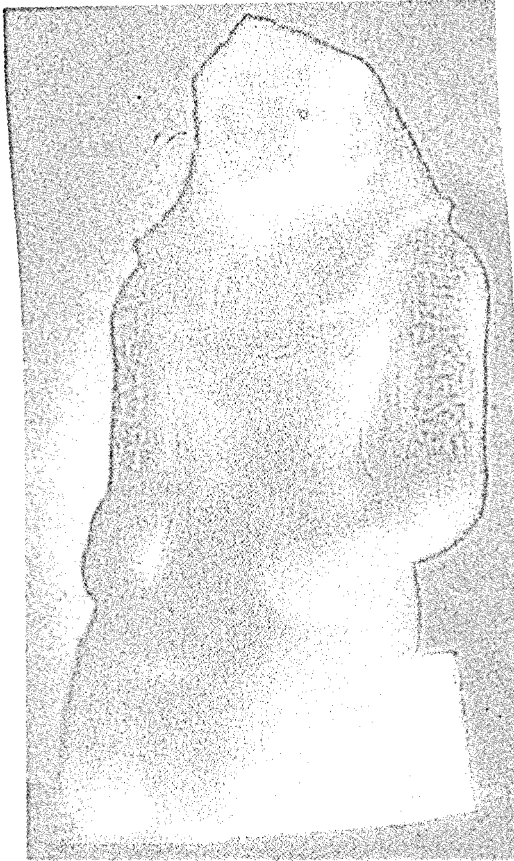

42. IV. Ramses'in mezarının girişinden bir görüntü.

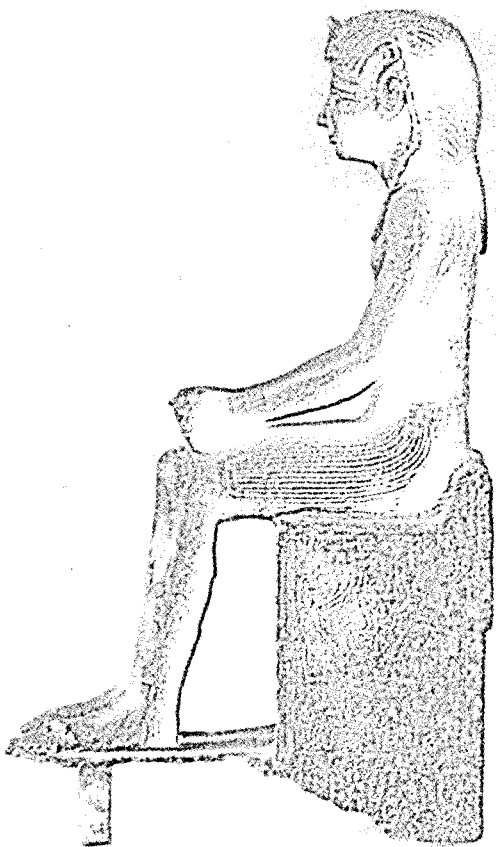
43. IV. Ramses'in mezarının defin odası.

44. Tanis: III. Şoşenk'in girişinin kalıntıları ve arkaplanda II. Ramses'in dev heykeli.

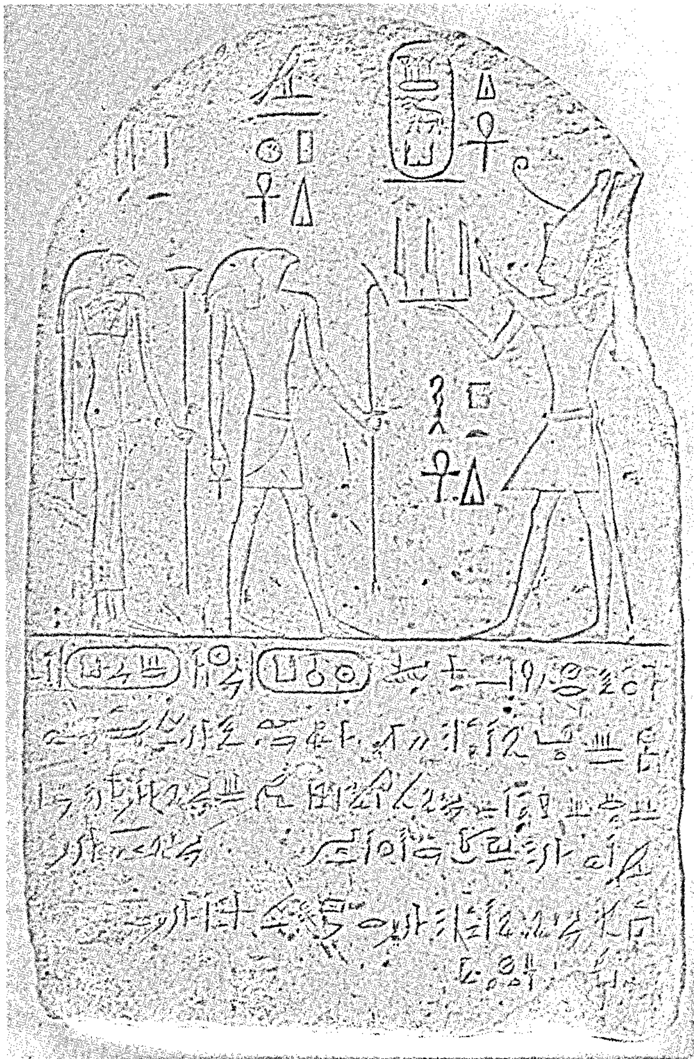
45. I. Pinejem'in heykeli. Yazıtlarda bir yüksek rahibin unvanlarıyla anılsa da burada kraliyete özgü başlıkla tasvir edilmiştir.

46. II. Osorkon'un (?) bronz heykelciği.

47. III. Osorkon'u bir tekneyi suya indirirken tasvir eden heykelcik.

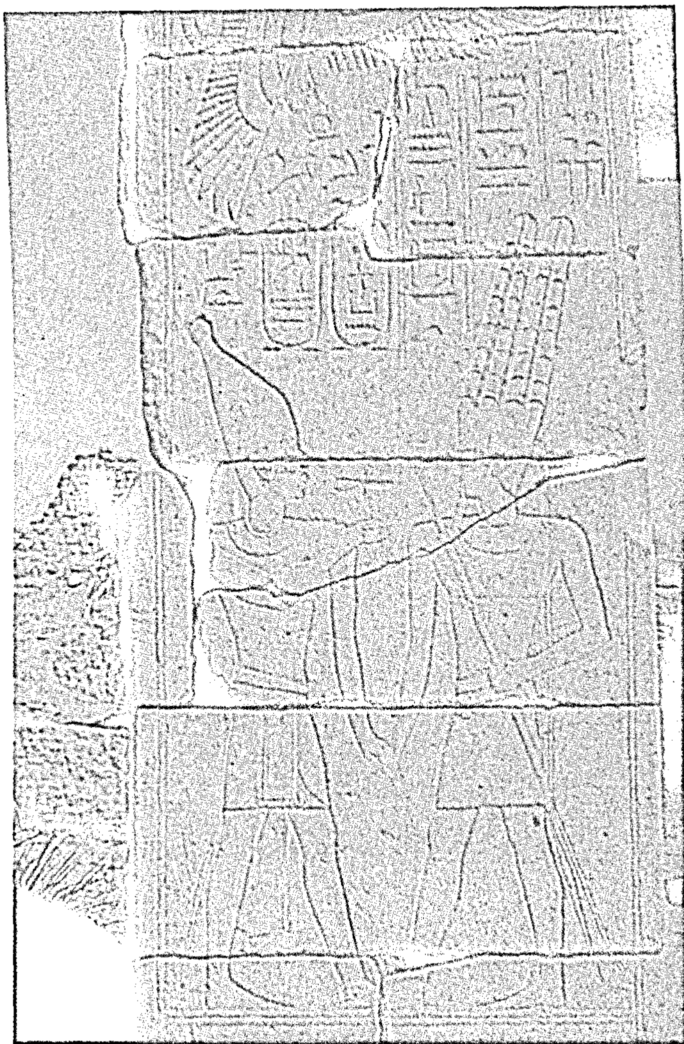
48. Tanrı Horus ve tanrıça Vadcit'e "toprak(lar)" için hiyeroglif sunan Şabaka'yı tasvir eden anıttaş.

49. Mentuemhet (sağda) ve üç eşinden biri.

50. Amasis'i tasvir eden bir kabartma. Karnak'ta bulunmuştur.

51. III. Psamtek'i (solda) ve tanrı Amon'u tasvir eden kabartma. Karnak'ta bulunmuştur.

Tuthmosis'in izlediği strateji, Akdeniz kıyısında Lübnan'a kadar uzanan bir üs zinciri kurarak bu üslerden düşmanın Kuzey Suriye'deki merkez bölgesine ilerlemekti. Liman kentlerindeki Mısır garnizonlarının ikmali güçlü bir filoyla sağlanıyordu. Kuzeydeki üs zinciri, III. Tuthmosis'in bir Hathor tapınağı yaptırdığı Biblos'a, hatta belki de Ugarit'e kadar uzanıyordu. Kral nihayet 8. seferinde (1447) bu üsten Fırat'a, oradan da Mitanni krallığının içlerine doğru ilerlemeyi başarır; Halep'teki çatışmaların ardından, kuzeyden güneye, yani Mısırlıların bakış açısına göre "ters" akan nehri Karkamış yakınlarında geçerek yeni sınır anıttaşları diktirir ve nehir kıyısında birkaç günlük bir yürüyüşle akıntı yönünde ilerler. Mitanni kralı savaştan kaçındığı için III. Tuthmosis ovayı talan etmekle yetinmek zorunda kalır. Dönüşte uğradığı Orontes'te tıpkı büyükbabası I. Tuthmosis gibi fil avlar ve başarılı seferini Kadeş'in fethiyle taçlandırır. Mısırlıların Fırat'ı geçmesi o dönemin dünyasında derin bir iz bırakır: Hititler, Babilliler ve Asurlular elçiler gönderir. Suriye bölgesinin hâkimi yine Mısır'dır, ancak yenilgiye uğratılamayan Mitanni krallığı bir tehdit olmayı sürdürür, nitekim izleyen yıllarda genellikle Halep bölgesi zaman zaman yeni savaşlara sahne olur. III. Tuthmosis'in bazı bölümlerini Karnak tapınağına koydurduğu savaş günlüğü 1438 yılında kesintiye uğradığı için iktidarının son on yılında Suriye'de neler olduğundan haberdar değiliz. Kralın "Yıllıklar" denen bu notlarının Mısır tarihyazımında nadir görülen özelliği, ritüellere göre belirlenmiş tarih şemasının dışında, eşsiz olayları, hatta başarısızlıkları da içermesidir.

Seleflerinin aksine III. Tuthmosis iktidarının Suriye ve Filistin prensleri tarafından tanınmasıyla yetinmez, Nübye'de uzun bir süreden beri başarıyla uygulanan sıkı yönetimi Asya bölgelerinde de uygular. İlk Asya seferlerinin komutanı olarak büyük başarılar gösteren

General Thot yeni yönetimin başına getirilerek kendisine "Kuzeydeki Yabancı Ülkelerin Müfettişi" unvanı verilir; daha sonra Asya bölgesi birçok eyalete bölünür. Mısır egemenliğine boyun eğen prenslerin bölgeleri ellerinden alınmaz, oğulları kralın sarayında eğitilir, kızlarının birçoğu kralın haremine alınır. En önemli üsleri Mısır garnizonları tarafından korur, bölgede yönetimsel işler de Mısır elçilikleri tarafından yürütülür.

III. Tuthmosis dünya imparatorluğunun güneydeki sınırlarını da genişletti. 1433'te bir anıttaş diktirdiği Gebel Barkal'daki Napata bölgesi Kuş eyaletine katıldı; bundan sonra imparatorluğun güney sınırı uzun süre Dördüncü Çağlayan oldu. Mısırlıların bu bölgede karşılaştığı zenciler, diğer yabancı halklarla birlikte mezar resimlerine yansımaya başlar. Nübye'nin doğu çölündeki altın madenlerinden Mısır'a adeta bir altın nehri akar; III. Tuthmosis zamanında elde edilen yıllık altın miktarı 300 kilodur; o dönemin ekonomisi için hayli yüksek olan bu miktarla Mısır komşu halkların gözde altın kaynağı haline gelir.

III. Tuthmosis hem yetenekli bir savaş komutanı hem de büyük bir devlet adamıdır. Macera öykülerine konu olan savaşlarıyla, kendi döneminde ve sonraki dönemlerde halkın zihninde büyük bir fatih olarak yaşamayı sürdürür. Aynı zamanda yetenekli bir yöneticidir ve fetihlerin kalıcı olmasını sağlar. Veliaht prens Amenofis'i "(savaş tanrısı) Month'un işi"yle küçük yaşta tanıştırır; genç prens Memfis'te büyür, büyük bir olasılıkla kral da başkent Teb'den çok Memfis'te bulunur. Burada kralın etrafında yeni bir askeri yönetici kadrosu vardır, çok geçmeden bu zümre siyasal etkinlik de kazanır. Ordunun öne çıkmasına ve savaşlara karşın, bu soylu fatihin barışçı hizmetlerini de unutmamak gerek. Kral ticaret ilişkilerini özenle sürdürmek ve yöne-

timsel yapıyı geliştirmek dışında tanrılar onuruna büyük çaplı imar faaliyetlerine de girişir. Biblos ile Gebel Barkal arasındaki tapınaklar ya genişletilir ya da yeniden yapılır. Esna, Dendera ve Kom-Ombo'daki büyük tapınakları yeniden yaptıran kralın III. Tuthmosis olduğu Ptolemaios Döneminde bile bilinir. Ancak savaş ganimeti ve yabancı vergi gelirlerinin büyük bir kısmının aktığı Karnak'taki Amon tapınağı hepsini gölgede bırakır. Kralın ölüm kültü ve ötedünyadaki yenilenme törenleri için tapınağın doğusuna taştan bir tören avlusu yapılır; üstü örtülü avlunun biçimi üç sahınlı bir bazilikaya .benzemektedir. İkinci yenilenme töreninde kral, Heliopolis'teki güneş tapınağının önüne ve Karnak tapınağına birer obelisk diktirir (bugün bu obeliskler Londra ve New York'tadır). Kralın, imparatorluğun tanrı üçlüsü Amon, Ra ve Ptah'ın yanı sıra savaş tanrısı Month'a ve Month'un Madamud ve Tod'daki tapınaklarına özel bir önem vermesi şaşırtıcı olmamalıdır.

Mısır imparatorluğunun büyük mimarı 14 Mart 1426'da öldü. Kral naibi olarak bir süreden beri yaşlı babasına yardımcı olan II. Amenofis (1426-1400) onu Krallar Vadisinin güney ucunda hazırlanmış bir kaya mezarına defnettirdi ve seleflerinin kurduğu imparatorluğun bütünlüğünü tam çeyrek yüzyıl korumayı başardı. II. Amenofis kendisini, babasından bile daha fazla bir biçimde, savaşçı olarak hisseder (resim 28); yazıtlarında özellikle de savaş ve sporda kişisel, insanüstü başarıları vurgular, bunlar zayıf halefleri için zorunlu örnek haline gelir. Ancak bu zihniyeti taçlandıran acımasızlık kralın kişisel özelliği olsa gerek; savaşlarında, babasına yabancı olan bir vahşet uygular; alt ettiği prenslerin cesetlerini kraliyet gemisinin pruvasından sallandırır. Asya savaş tanrılarının Mısır panteonuna alınması bu yeni at-

mosfere gayet iyi uyar. Kraliyet sarayının önde gelenleri, kralla birlikte askeri eğitim almış ya da savaşlarda kendini kanıtlamış adamlardır. Yaşlı vezir Rehmire'nin, en büyük devlet makamını 60 yıldan beri elinde bulunduran kalabalık ailesi etkinliğini yeni kralın çocukluk ve gençlik arkadaşlarına devretmek zorunda kalır; kralın Nübye genel valisi Usertatet'e kendi eliyle yazdığı kişisel bir mektup onun en yakın yoldaşlarıyla ilişkisindeki samimi havayı yansıtır; bu mektubun günümüze ulaşmasını Semna'daki bir anıttaşta "yayımlanmasına" borçluyuz.

II. Amenofis saltanatının ilk ilkbaharında (1425) Suriye'ye bir sefer düzenler, amacı Mitanni kralı Saustatar'ın ilerlemesine bir son vermektir. Bir Mısır garnizonu tarafından işgal edilen liman kenti Ugarit'in de ilk kez rol oynadığı birçok seferden sonra kral, Orontes'teki konumunu korumayı başarsa da Fırat'a kadar ilerleyemez. Mitanniler isyana kışkırttıkları Filistin'i bile savaşa karıştırmayı başarır. Ancak II. Amenofis'in iktidarının sonuna doğru güç ilişkilerinde bir değişim olur. Kuzey Suriye'de yeniden etkin olan Hititler, Mitanni krallığının büyümesini engeller. Bu yeni durum Mısır ile Mitanni arasında –belki de henüz kral ölmeden önce– barış görüşmelerinin başlamasına neden olur, bu görüşmeler IV. Tuthmosis zamanında başarıyla sonuçlanır.

II. Amenofis imar konusunda babasıyla yarışamasa da dönemin savaşçı ruhu sanatın gelişimini engellememiş olmalıdır. Kralın, Amduat'taki tanrı sahneleri ve yeraltı dünyası görüleriyle kaplı mezar odası, dengeli oran, renk ve çizgileriyle ziyaretçileri bugün bile büyüleyen bir başyapıttır.

IV. Tuthmosis'in (1400-1390, resim 29) tahtı devralacağı başından beri belli değildi. Yeni kral, Giza'daki Büyük Sfenksin ön pençeleri

arasına diktirdiği bir anıttaşta, düşünde güneş tanrısının, görkemli aslan heykelini kumlardan temizlediği takdirde kendisine krallık vaat ettiğini anlatır. IV. Tuthmosis'in tahta çıkar çıkmaz yaptığı ilk iş verdiği sözü tutmak olur. Kuzey Suriye'ye ilerleyen Hititler, Mitanni krallığının askeri gücünün önemli bir bölümünü meşgul etse de IV. Tuthmosis zamanında yayılmacı Asya politikasından vazgeçildi. Orontes'teki sınırı Kadeş'e kadar gerileyen Mısır, Suriye'deki limanlarını koruyabilmesini denizdeki üstünlüğüne borçludur. Mitanni krallığıyla imzalanan bir barış anlaşması geçici bir rahatlama sağlar ve uzun pazarlıklardan sonra bir de politik evlilik gerçekleştirilir: Mitanni kralının kızlarından biri, Artatama, IV. Tuthmosis'in haremine girer. Yeni kral Memfis'te askeri bir eğitimden geçmiştir, ama babası gibi savaşçı ve acımasız değildir. Kısa iktidarında yoğun imar faaliyetlerinde bulunur, Karnak tapınağının 4. pilondaki kapısını altınla kaplatıp önüne dünyanın en uzun obeliskini diktirir; İS 4. yüzyılda Roma'ya götürülen ve bugün Lateran katedralinin önünde yükselen bu obeliski III. Tuthmosis yaptırmış, ama ikizi tamamlanmadığı için yerine diktirmemişti. IV. Tuthmosis Amon tapınağının mimarisine ne kadar özense de tapınağın ekonomik ve siyasal gücünü belli sınırlar içinde tutmaya çalışır. 18. Hanedanın bina komplekslerinden çok daha büyük olması planlanan ölüler tapınağı ve kaya mezarı kralın erken ölümü nedeniyle tamamlanamaz, ancak onlardaki anıtsallık eğilimi oğlu III. Amenofis'le sürecek, Ramsesler Döneminde doruğa ulaşacaktır. Dönemin mezar resimlerinde yoğun olarak görülen ayrıntıya olan düşkünlük bu eğilimi tamamlayıp yumuşatır; astronom Nakht, yazıcı Menena ve IV. Tuthmosis'in bir başka memurunun mezarlarındaki parlak zarafet, Mısır resim sanatının geçmişteki huzur ve gelecekteki kargaşanın tam ortasında ulaştığı doruk noktasıdır.

Saltanatının ilk yıllarında annesi Mutemuya'nın etkisinde olan III. Amenofis (1390-1353, resim 30) geleneklere ters düşerek, taşra kenti Ahmim'den bir memurun kızı olan Teye'yi başzevce seçti; zeki ve hareketli "halk kızı" Teye, Yeni Krallığın önemli kadınlarından biri oldu. Düğünde hatıra olarak küçük scarabaeus figürleri dağıtıldı; iktidarının ilk yıllarında kral başka olayları, örneğin aslan ve vahşi boğa avlarını, Kraliçe Teye için memleketi Ahmim'de yapılan yapay bir gölü de bu şekilde ebedileştirmeye bayılıyordu.

III. Amenofis'in ilk on yılı, kralın Nübye seferi ve büyük bir ritüel havasında yapılan avlarıyla savaşçı ve soylu Tuthmosisler döneminin son yankısıdır; bunu izleyen otuz yıl boyunca sarayının şarka özgü görkeminde sefa süren kral pek öne çıkmaz. Görünüşe bakılırsa asıl hükümdar, işlerinde uzman bir grup memurun desteğine sahip Teye'dir. Dış politika, Hatşepsut zamanında olduğu gibi yine kadınsı hatlara kavuşur. Kral, ülkesinin Asya'daki eyaletlerine hiç ayak basmayarak firavunun tanrısallığı ve karşı konulmaz gücüyle dünya tarihine damga vurmaktan vazgeçmiş oldu. Bunun yerine kral ya da daha çok Teye, hanedanlar arasındaki diplomatik evliliklere ve Mısır'daki altın bolluğu sayesinde verilen cömert hediyelere dayanan uygulamaya yönelik bir politika izledi. Bunun karşılığında huzur dolu yıllar satın aldı, ama uzun vadede Mısır'ın bir dünya gücü olarak konumuna zarar verdi. Verdiği hediyeler vasallar ve komşu ülkelerin iştahını kabartmaktan başka işe yaramadı, diplomatik evliliklerin siyasete pek etkisi olmadı. Güneş tanrısının bu dünyadaki temsilcisi olan firavunun Asya'daki vasallarına hiç görünmemesinin sonuçları çok ağır oldu; vasallar Suriye'de parlamaya başlayan başka yıldızlara yönelmeye başladılar, bunlar arasında, kendine "güneş" diyen Hitit kralı da vardı.

Kral sıkı bir pazarlıktan sonra 1382'de Mitanni kralı Şuttarna'nın kızı Gilukhepa'yı 317 nedimesiyle birlikte haremine almayı başardı ve bu mutlu olayı da yine hatıra olarak dağıtılan scarabaeuslarla kutladı. Bunu daha küçük hanedanlardan çok sayıda kızla, Babilli bir prensesle ve iktidarının son dönemlerinde yine bir Mitanni prensesiyle –Mısır sarayıyla arası iyi olan yeni kral Tuşratta'nın kızı Tadukhepa'yla– yapılan evlilikler izledi. Kral Tuşratta, Mısır'la sıkı ilişkiler içinde olmak zorundaydı; yaklaşık 1375'te yeni Hitit kralı Şuppiluliuma'nın ani bir saldırısını atlatmayı başarmış, hatta ganimetin bir kısmını da müstakbel damadına göndermişti, ama Hititlerin saflarına geçen vasal prenslerin sayısı giderek artıyor, bunlar siyasal bir çözülmeye yol açıyorlardı, nitekim Mısırlılar pazarlık için kollarını sıvayana kadar iyice zayıflayan Mitanni krallığı bu göçüğün altında kalarak can verecekti. III. Amenofis'in son yıllarında ve onun oğlunun döneminde Suriye'de olan olaylar hakkında pek çok bilgiye sahip olmamızı el-Amarna'daki kazılarda bulunan diplomasi arşivine (bkz. s. 109-110) borçluyuz; başlangıçta Mısırlıların elinde olan kıyı kenti Ugarit'teki (Suriye) arşivler de aydınlatıcı olmuştur. Bu bilgilere göre isyanın elebaşı, Ugarit ile Biblos arasındaki bölgeye egemen olan Amurru prensi Abdaşirta'dır; kendi etkinlik alanını diğer vasalları zayıflatmak pahasına genişleten Abdaşirta, amacını belli etmemek için Mısır'ın sadık bir vasalıymış gibi görünür. Mısır'a olan sadakatini koruyan prensler arasında dikkat çeken Biblos prensi Ribaddi, mektup üzerine mektup yazarak Mısırlıların duruma müdahale etmesini ister. Uzun bir dönemden sonra nihayet gönderilen küçük bir ordu, kralın son yıllarında geçici de olsa istikrarı sağlar.

III. Amenofis, armağan politikasının yürütülebilmesi için "kum gibi" altın gönderen Nübye eyaletlerini görkemli tapınaklarla süsler.

Üçüncü Çağlayan'ın kuzeyindeki Sedeinga ve Soleb tapınaklarında Amon ve –henüz hayatta olmalarına karşın– kral ve kraliçenin heykellerine tapılır. Kralın yaptırdığı binalar sayıları ve anıtsallıkları bakımından yalnızca II. Ramses'inkilerle karşılaştırılabilir. Karnak'taki Amon tapınağına yeni bir pilon eklenir, Nil ile tapınak arasına sfenksli bir yol yapılır. Kralın batı kıyısındaki ölüler tapınağının boyut ve görkem bakımından mevcut tüm binaları gölgede bırakması hedeflenmiştir; günümüze ulaşmayı başaran nadir kalıntılarından olan Memnon Kolossosları (resim 31) bugün Teb ovasına damgasını vurur. III. Amenofis'ten günümüze kalan en güzel mimari eser, anıtsallıkla orantıları bozulmamış olan Luksor tapınağıdır.

Kralın gözde mimarı, Hapu'nun oğlu, adaşı Amenofis'tir. "Acemi yazıcı"lıktan Kraliçe Satamon'un vekilharçlığına yükselen bu memur, parlak kariyerinin sonunda kendine ait bir ölüler tapınağına sahip olma ayrıcalığını elde eder. Bilge kişi olarak halkın belleğinde yaşamayı sürdüren Amenofis, Ptolemaios Döneminde –tıpkı bilge İmhotep gibi– şifa tanrısı ve Apis boğasının oğlu olarak saygı görür. Hatşepsut'un verdiği benzer ödünleri anımsatan bu ayrıcalıklar, ince zevk sahibi, gösteriş düşkünü, sekülerleşmiş Teb ve Memfis gibi kozmopolit kentlerde zaten yoldan çıkma tehlikesiyle karşı karşıya olan memurların ahlak anlayışını daha da zedeler.

III. Amenofis Karnak'taki Mut tapınağına ve ölüler tapınağına aslan başlı tanrıça Sahmet'in hemen hemen 600 heykelini koydurmuştur; bugün bu heykellerin çoğu dünyanın dört bir yanındaki müzelerde sergilenmektedir. Hasta kral hem hastalık hem de şifa veren tehlikeli tanrıçayı bu heykellerle sakinleştirmek mi istiyordu? Her ne kadar dünyasal yönü baskın olsa da, onun "aydın" bir kral olduğu söylenemez. Aksine sarayındaki muhteşem dünyasal görkeme karşın,

dinsel konulara büyük ilgi duyduğu görülür. İlk kez o dönemde yaygınlaşan hayvan kültü sarayda bile kabul görür, tanrısal krallara, özellikle de I. Amenofis'e tapınma geleneği de o dönemde başlar; bu yeni gelenek, insanlar ve tanrılar dünyası arasında aracılık edecek yeni varlıklara duyulan özlemi yansıtır. Mısırlıların Asya'nın bambaşka bir yapıdaki dinsel dünyasıyla tanışması, insanların geleneklere daha özgürce ve eleştirel yaklaşmasını ve ulusal din sınırlarının ötesinde düşünmenin mümkün olmasını sağladı. Zamana ayak uyduranların özellikle tanrı kavramını daha evrensel bir çerçevede yeniden gözden geçirmeleri gerekiyordu ve bunun için Güneş İlahisi'nin (bkz. s. 87) bağdaştırmacılığından yola çıkılabilirdi. En ilerici düşünürlerden biri, belki de Teye'nin akrabalarından bir subay olan Aya'ydı; kral onu oğlu Amenofis'in hocalığına atamıştı. Ağabeyi Tuthmosis'in erken ölümü üzerine genç prens veliaht olunca, hocası ("tanrının babası") Aya kilit bir konum elde eder, böylece bu gizemli adam Amarna Döneminin "perde arkasındaki lideri" olur.

III. Amenofis saltanatının son yıllarından birinde kendi kızı Satamon'la evlenerek, "halk kızı" Teye ile evlenerek bozduğu geleneği – kraliyet soyunun saflığının korunması yönündeki dinsel talebi– sonradan onarmış oldu. Kralın son yılları hastalıklarla geçti, kayınpederi Tuşratta'nın yolladığı tanrıça İştar resminin şifalı gücü bile bu rahatsızlıkları yok edemedi. Geleneksel *Sed* şenliği ve bunun III. Amenofis'in Teb'deki el-Molgata sarayında iki kez daha tekrarlanması yaşlı kralın gücünün ritüelle yenilenmesini amaçlıyordu. III. Amenofis 1353 yazında öldü ve Krallar Vadisinin dışındaki ıssız bir vadiye defnedildi.

III. Amenofis'in oğlu IV. Amenofis'in (1353-1336, resim 32) uzun

yıllar boyunca kral naibi olduğu iddiaları geçersizdir. Hatta saltanatının ilk yıllarında devlet işlerini daha çok annesi Teye yürütmüş, bunun için III. Amenofis'in deneyimli memurlarından yardım almıştır. Asyalı müttefikler, en başta da Tuşratta için Teye, Mısır politikasının sürekliliğinin güvencesidir. Yeni kral, geleneksel olarak kendini ulusal tanrı Amon'a kurban sunarken tasvir ettirse de, öncelikle eski güneş tanrısı Ra-Harahti'nin bir tezahürü olarak tapındığı Aton adında bir tanrıyı tercih eder. Hem IV. Tuthmosis hem de III. Amenofis güneş diskiyle Aton'a büyük saygı göstermişlerdir, ancak yeni kralın abartıya varan inatçı kararlılığı, varolan düşünce ve tasavvurları köklü bir devrimin ateşleyicisine dönüştürür.

Sanat, yönetim ve din alanlarını art arda ele geçiren bu devrimin izlediği süreç, planın titizlikle hazırlandığını ve IV. Amenofis'in (Akhenaton) kesinlikle "din fanatiği" olarak nitelendirilemeyeceğini gözler önüne serer. Kralın saltanatının dördüncü yılında (1350), siyasal gücü daha IV. Tuthmosis zamanında kısıtlanmış olan Amon başrahibi, bir taşocağına yapılan seferin başında doğu çölüne gönderilerek başkentteki olaylardan bir süre uzak tutulur. Belki de kral bu süreyi devrimci fikirlerini Karnak'ta Aton için yaptırdığı tapınağın süslemelerine uyarlamakta kullanır. Bu tapınağın itici, çirkin bir dışavurumculuk sergileyen heykel ve kabartmaları, Mısırlıların o zamana kadarki estetik duyarlılığıyla alay eder. Kral, tüm davranışlarında görülen bir mantığı izleyerek kendisini tebaasının "babası ve annesi" olarak tasvir ettirir; yaratıcı tanrının dünyadaki temsilcisi olan firavun elbette onların her şeyiydi, yine de şimdiye kadar kimse kralı dişi hatlara sahip bereket tanrısı olarak tasvir ettirmeye kalkışmamıştı. Görsel tasvirlerdeki bu cüretkârlık Amarna Dönemi sanatçılarına özgüdür. Her şeyin resimle de ifade edilebildiği duygusundan ilham alan

bu sanatçılar, kuyruğunu ısıran yılan Uroboros gibi, günümüzde de yaşamaya devam eden bir dizi kalıcı simge yaratmışlardır. III. Amenofis döneminin abartılı anıtsallığının yerini, geçici de olsa daha küçük, daha insansal biçim ve boyutlar almıştır.

IV. Amenofis, bu tür siyasal önlemler almak ve yeni bir sanat üslubu geliştirmek dışında, taptığı güneş tanrısının görünüm ve tanımını da değiştirir. Şahin başlı Ra-Harahti-Aton'un yerini "ışınlı güneş diski" alır. Böylece kral, edebiyatta uzun zamandır ifadesini bulan bir imge yaratır: güneş, ışınlarıyla tüm varlıkları korur ve onlara yaşam verir. Tanrı, Karnak Kolossosları'nda her şeyi yaratan, "ışınlı güneş diski"nde ise her şeyi koruyandır. Tek hükümdar olarak kendi *Sed* şenliklerini kutlar, zekice düşünülmüş unvanı iki kraliyet kartuşunda yer alır. Başlangıçta diğer tanrıların yasaklandığı hissine kapılınmaz, ama ülke tanrısı Amon'un yerini ışınlı güneş almıştır.

Yeni üslup saray atölyelerinde sıkı sıkı uygulanan bir yasa haline gelir. Artık memurlar da mezarlarını bu üsluba göre düzenlemek zorundadır; buna uymakla yükümlü olanların başında gelen vezir Ramose ilk başta görevde kalsa da kısa bir süre sonra, IV. Amenofis'in babasından devraldığı diğer üst düzey memurlarla birlikte görevden alınır. Kralın etrafındaki yeni memurların çoğu alt tabakadandır ya da yabancı kökenlidir; kralın "yoktan var ederek" önemli konumlara getirdiği bu memurlar kendilerini tüm varlıklarıyla krala adarlar; başka hiçbir dönemde Mısırlı memurlar efendilerinin karşısında, Amarna Dönemi tasvirlerindeki gibi el pençe divan durmamıştır. IV. Amenofis bu adımı da atınca, devlet ve din yapısını baştan aşağı değiştirmek için titizlikle hazırladığı planını hiçbir direnişle karşılaşmadan gerçekleştirecek siyasal gücü elde etmiş olur. İlk işi "hiçbir tanrı ya da tanrıçaya ait olmayan" bakir topraklarda yeni bir ikametgâh kurmak

ve soylu doğum adını değiştirmektir. Mısır tarihinde benzersiz olan bu iki hamle, geleneklere saygıyla bağlı olan herkesi dehşete düşürmüş olmalıdır. Kral yeni başkent için Orta Mısır'da, hemen hemen Memfis ile Teb arasında bir yer seçer; bugün bu kente çağımızdaki bir Bedevi kabilesinin adından esinlenilerek genellikle el-Amarna denir. Kralın saltanatının altıncı yılında kent alanı sınır taşlarıyla işaretlense de saray, kente ancak bir yıl sonra (1346) ilk saraylar, tapınaklar ve mahalleler tamamlanınca taşındı. Ondan kısa bir süre önce kral doğum adı Amenofis'i ("Amon bağışlayıcıdır") Akhenaton ("Aton'u memnun eden") olarak değiştirdi ve zamanından önce yapılan bir *Sed* şenliğiyle genel yenilenmeyi kutladı. Mısır dilinde "Aton'un ufku" anlamına gelen el-Amarna, yalnızca krala en yakın saray mensuplarının yaşam alanı ve tanrı Aton'un kült merkezi haline gelmiş olmalıdır, çünkü yönetimsel makamların büyük bir bölümü eski merkezler Memfis ve Teb'de kalmıştır.

Kraliyet sarayı yeni ikametgâha yerleşir yerleşmez, Akhenaton daha önce de kanıtladığı inatçılığıyla geçmişin izlerini yok etmeye koyulur. İkonakırıcı çeteler, Yukarı Nübye'deki Soleb gibi ücra köşelere varıncaya kadar ülkenin her yerine dağılır; Amon adıyla karşılaştıkları her yere, obeliskların tepesine, sütunların altın kaplamalarının altına, arşivlerdeki çivi yazısı mektuplara bile keskileriyle zarar verirler. Hayvan biçimli tanrıların adı bu kadar sistematik bir biçimde yok edilmez, ama "tanrılar" hiyeroglifi bile zaman zaman bu öfkenin kurbanı olur. Eski tapınakların rahipleri ve onların muazzam servetlerinin başına ne geldiğini bilmiyoruz; onların kült görevlerinin yeni tanrının Memfis ve Nübye'de de yapılmaya başlanan tapınakları tarafından üstlenilmesi planlanıyordu. Din devrimi kralın saltanatının dokuzuncu yılında (1345-1344) tamamlanır. O zaman devletin resmi

tanrısı Aton'a, eski tanrılar Harahti ve Şu'nun isimlerinden arındırılan yeni bir unvan verilir; bundan sonra tanrının tek geçerli adı Ra ya da Aton'dur. Böylece Akhenaton, İslam kadar radikal bir tektanrıcılık yaratır ve iktidara geldiğinde üstlendiği "Ra-Harahti başrahibi" konumundan, yeni bir öğretinin müjdecisi ve tanrı ile insanın tek aracısı konumuna terfi eder. Yandaşları, kraliyet ailesini ışınlı güneş diski altında gösteren ev sunaklarının önünde dua eder, mezar yazıtlarında, tanrının özünü bilen tek kişi olan kraldan aldıkları kişisel eğitimi vurgularlar. Amarna dini şu kısa kuralla tanımlanabilir: "Aton'dan başka tanrı yoktur ve Akhenaton onun peygamberidir."

Kraliyet ailesini halkla samimi bir biçimde gösteren tasvirler, peygamber kral ile tebaası arasındaki derin uçurumu görmemizi engellemez. Dönemin duygusallığını yansıtan bu tasvirlerin amacı, insanlar arasındaki şefkat ve sevginin Aton'un eseri olduğunu göstermek, dolayısıyla yeni öğretinin propagandasını yapmaktır. Buna göre yaşam, ışık ve sevgi Aton'dur. Akhenaton'un din kavramı gerçekliğin karanlık taraflarını yok saydığı, yalnızca tanrının iyiliğine odaklandığı için onun korkunç yönlerini görmez. Yaşamın aydınlık, neşeli taraflarını öne çıkaran Amarna Dönemi çok pastoral bir dönem olduğu izlenimi uyandırsa da öyle olmadığı kesindir. Memurların sık sık vurgulanan bağlılığına karşın, Akhenaton'un yabancı kökenli paralı askerlerden kurduğu polis ekipleri sık sık toplumsal yaşama müdahale etmek zorunda kalır; kral sevgili tanrısının evrensel özüne kafa yorarken, Mısır imparatorluğu temellerinden sarsılmaya başlar.

Daha sonra başkent terk edildiğinde, Akhenaton'un dışişleri bakanlığının Asya bölümü geçmişteki yazışmaların bir kısmını geride bırakır. 1360-1340 tarihlerinde Suriye ve Filistin'deki olaylar hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmamızı, tamamı ne yazık ki kurtarılamayan

bu arşive borçluyuz; ancak çivi yazısı mektuplara ve mektup taslaklarına tarih atılmadığı için olayların doğru sıralamasını yapmak çok zordur. Ama Akhenaton'un tahta çıkmasıyla birlikte Suriye'deki tarafların yeniden hareketlendiği ve huzursuzluğun Amurru prensi Aziru'nun başının altından çıktığı kesindir. Mısır'a sadık bir iki derebeyinin imdat çağrısı duyulmaz; Hititlerle ittifak kuran Kadeşli Aitakama tehlikeli bir düşman haline gelir. Genel huzursuzluk çok geçmeden Suriye'den Filistin'e sıçrar, ancak oradaki isyan bağımsız bir iki derebeyinin entrikaları ve soygun çetelerinin (Kabiru) saldırılarından ibarettir. En kötüsü, Mısırlıların ikmal üsleri olan liman kentlerini kaybetmeleridir; Ugarit, Hititlerle ittifak kurar, Biblos sadık Ribaddi'nin iktidarı kaybetmesinden sonra Aziru'nun tarafına geçer. Aziru güçlü Hititlerle anlaşmak zorunda kalır. Halep ve Alalakh'ı fetheden, Aziru ve Aitakama'yı egemenliği altına alan Hitit kralı Şuppiluliuma, Suriye'yi ele geçirir, bir tek Şam Mısırlıların elinde kalır. Mısır'ın en önemli müttefiki olan Mitanni krallığı böylece soyutlanır, Tuşratta'nın öldürülmesinden sonra da gücünü tümüyle yitirir. Aziru'yu sarayına görüşmeye davet etmek dışında hiçbir girişimde bulunmayan Akhenaton bütün bu tehlikeli gelişmelere seyirci kalır. III. Amenofis devletin Asya'yla olan ilişkilerine kendi kişisel damgasını vurmuştu, ama oğlu dış politikayı memurlarına bırakır.

Başzevcesi Nefertiti (resim 33) ona altı kız doğurup hiç oğlan doğurmayınca, 1340'a doğru Akhenaton genç akrabası Smenhkare'yi kral naibi ve damadı yaparak tahtın devamını sağlamaya karar verir. Hemen hemen aynı dönemde Nefertiti ölür ya da gözden düşer, çünkü bazı anıtlarda adı silinmiş, yerine veliaht prenses Meritaton'un adı yazılmıştır. Daha sonra Akhenaton babasının örneğini izleyerek kızlarından ikisini kraliçe yapar. İktidarının sonuna doğru kral, devrimi-

nin başarısızlığa uğradığını hissetmiş olmalıdır. O zamana kadarki katılığından vazgeçerek uzlaşmaya çalışır ve bunun için naibi Smenhkare'den yararlanır. Smenhkare'nin Teb'de yaptırdığı ölüler tapınağı Amon'a da adanır; bundan sonra başlayan beş yıllık geçiş döneminde Teb ve el-Amarna'da hem Amon'a hem de Aton'a tapılır. Köklü yasaklar ülkenin eski tanrılarını yok edememiş, Akhenaton'un memurları bile onlara tapmayı sürdürmüştü; şimdiyse yasak kalkmış, Amon ve Osiris'e dua ederken kralın muhbirlerine yakalanmaktan korkmaya gerek kalmamıştır.

Kısa süre sonra Akhenaton (1336 başı) ve Smenhkare ölür. Onların halefi Tutankhamon (1333-1323, resim 34) belki de kral naibinin kardeşi ve Akhenaton'un da damadıdır. Henüz çocuk yaştaki yeni kralın naipliğini "tanrının babası" Aya üstlenir; bir zamanlar Akhenaton'un da en önemli danışmanı olan bu adam, bundan sonraki on yıl boyunca politikayı belirleyerek, zorla değil, yavaş yavaş gerçekleştirilen bir restorasyon dönemi başlatır. İkametgâh iki yıl daha el-Amarna'da kaldıktan sonra 1331'de Memfis'e taşınır. Amon kenti Teb bir daha asla Mısır'ın başkenti olmadığı için Aya ve Horemheb'in restorasyon girişimi Amon rahiplerinin tepkisi olarak yorumlanamaz. Tutankhamon adını alan genç kral, geçiş dönemiyle birlikte kısa ama yoğun Amarna Dönemini de kesin bir biçimde sona erdiren Restorasyon Fermanı'nı çıkarır. Aton'un adı anılmadığı gibi yasaklanmaz da, ama unutulur gider.

Amarna Dönemi etkisini birçok alanda sürdürür. Yeni Krallığın günlük konuşma dili (Yeni Mısırca) Akhenaton zamanından beri yazı dilidir ve Ramsesler Döneminde zengin bir anlatı edebiyatına zemin oluşturmuştur; ancak Mısır kültürünün çöküşüne kadar dinsel metinlerde köklü Orta Mısırca kullanılır. Akhenaton'un inancına göre diğer

insan ırklarını da yaratan, onlara farklı diller ve yapılar veren Aton'un evrensel tanrı karakteri diğer tanrılara da aktarılır; krallığın yeni "ötedünya rehberi" (bkz. s. 87) "Kapılar Kitabı"nda Ra ve Horus hem Mısırlıları hem de yabancı halkları kendi "sürüleri" olarak güderler. Amarna Dönemi sanatının etkisi daha da kalıcı olur. Akhenaton'un son yıllarında başlangıçtaki abartısından uzaklaşan Amarna sanatı, Akhenaton'un halefleri zamanında dogmatik kurallardan kurtulur ve özellikle hareket ve duygunun yansıtılmasında doruk noktasına ulaşır. Geç Amarna Dönemine ait ünlü kabartmalar Tutankhamon'un üst düzey memurlarının Memfis'in eski mezarlığı Sakkara'daki mezarlarında bulunmuştur. Aya'dan sonra devletteki en güçlü adam olan "*generalissimo*" Horemheb de mezarını oraya yaptırmıştır. Horemheb Mısır'ın dış politikasını pasif durumundan kurtarmayı başarır; Suriye'nin Kadeş kentine bir saldırı ve Nübye'ye de küçük bir sefer düzenler. Ancak eldeki üsleri sağlama almaktan başka şey yapılamaz. Bu arada genç kral eski tanrıların kültünü tüm ülkede canlandırmaya çalışır. Teb'de Luksor tapınağının henüz tamamlanmamış sıra sütunlarını şenlik sahneleriyle süsletir, Nübye eyaletlerinin vergisini de Teb'de resmi bir törenle kabul eder, ama görkemli metropolün önemi giderek azalır. Genel vali Huya dışında nehrin batı yakasındaki mezar dağlarına gömülmek isteyenler yalnızca rahipler ve küçük memurlardır; mezar resimleri 18. Hanedanın neşeli dünyasallığından uzaklaşmış, ağırbaşlı, sade bir dindarlıkla yine ötedünyaya yönelmiştir. Ancak uzak kuzeyde hüküm süren kralların mezarlığı 250 yıl daha Teb olacaktır.

Yetişkinliğe henüz adım atan Tutankhamon 1323-1322 kışında ölünce, ülkenin gerçek hükümdarı Aya tahta çıkmayı talep eder. Bunun üzerine, Akhenaton'un kızlarından biri olan dul kraliçe Ankhesena-

mon cesur bir adım atmaya karar verir; ülkesinin en tehlikeli düşmanı olan Hitit kralı Şuppiluliuma'ya oğullarından birinin kendisiyle evlenerek Mısır kralı olmasını teklif eder. Dikkatli kral sorup soruşturduktan sonra iki büyük devletin böyle bir ilişkiye girmesinde bir sakınca olmadığı sonucuna varır; Prens Zannanza Mısır'a gönderilir, ama henüz yoldayken öldürülür. Bu arada Aya tahta çıkmasına karşı olanları, askeri başkomutan Horemheb'in de desteğiyle devredışı bırakmayı başarır. Kral için hazırlanan mezara ve ölüler tapınağına kendisi için el koyar ve Tutankhamon'un mumyasını, büyük olasılıkla bir başkası için yapıldığı için kral mezarlarına geleneksel olarak konulan sunuları içine almakta zorlanan küçük bir mezara defnettirir. İşte bu iğreti mezar neredeyse hiç zarar görmeden günümüze ulaşmayı başarmış ve dünyayı hayretler içinde bırakmıştır. Artık iyice yaşlanan Aya (1323-1319), bir erkek varisi olmadığından, becerikli *generalissimo* Horemheb'i "kralın temsilcisi" unvanıyla halefi ilan eder. Aya henüz iktidardayken Horemheb, Hititlerin bir intikam saldırısını savuşturmak zorunda kalır; kısa süre sonra büyük Şuppiluliuma ölünce Mısır en tehlikeli düşmanından kurtulmuş olur.

Bunu izleyen Ramsesler Dönemine göre, III. Amenofis'ten bu yana ilk meşru kral Horemheb'dir (1319-1292); Hatşepsut gibi Amarna kralları da dışlanırlar. Tarih üzerinde sonradan yapılan bu oynama araştırmacıları uzun süre yanıltmıştır. Horemheb, Amarna Döneminin izlerini yok etmeyi düşünmez, restorasyonu sürdürür. Amarna Dönemine ait tapınakları söktürüp malzemeyi kendi binalarında kullanan Horemheb, aslında eski kralların örneğini izler. Yıl sayımını Aya'nınkinden devam ettirir; reformunun hedefi, ülkesinin yönetimi ve ekonomisindeki aksaklıkları ortadan kaldırmak, rüşvete ve memurların

başına buyrukluğuna son vermek, yani Ramsesler Döneminin tipik sorunlarını çözmektir. Kral, Amon kenti Teb'i yılda yalnızca bir kez, Opet şenliğinde ziyaret etse de uzun zamandır ihmal edilen Karnak'taki Amon tapınağını yeni, zengin yapılarla destekler. İktidarı süresince tapınağa üç yeni pilon yaptırır, 2 ve 3. pilon arasındaki büyük sütunlu salonun inşasına başlar; orta sahının 21 metre yüksekliğindeki görkemli sütunlarını onun yaptırdığı tahmin edilmektedir.

1328 civarında Suriye'de Hititlerle yeni savaşlara girişilir, Hititlerin yanında bir kez daha yaşlı Aziru (bkz. s. 110) vardır. Bunu sakin bir dönem izler, çünkü Mısırlıların düşmanları bitmek bilmeyen savaşlardan ve salgınlardan yorgun düşmüşlerdir. Horemheb halefi tayin ettiği deneyimli subay Paramessu'yu vezir ve "Majestelerinin Yukarı ve Aşağı Mısır Vekili" yaparak, bir zamanlar Tutankhamon ve Aya'nın kendisine bahşettiğine benzer bir güçle onu donatır. Paramessu 1292'de tahta çıkar ve I. Ramses (1292-1290) olarak 19. Hanedanı kurar. İşte bu dönemden başlayarak, izleyen yirmi yıl boyunca Amarna Döneminin izleri silinmeye, tapınaklarda keskiyle silinmiş tanrı isimleri yeniden yazılmaya, "sapkın krallar"ın isimleri resmi kral listelerinden çıkarılarak anıları yok edilmeye çalışılır.

I. Ramses'in saltanatı önemli izler bırakamayacak kadar kısa sürer. Vezirken yönettiği Karnak sütunlu salon inşaatını kral olduğunda da sürdürür. Ölünce, krallık tacı altmış yıldan beri ilk kez doğrudan doğruya babadan oğula geçer. Daha tahta çıkmadan kendini ülkenin gerçek hükümdarı olarak gören I. Seti (1290-1279, resim 35), yeni bir dönemin, "yaradılışın tekrarı"nın kurucusu olduğunu hisseder; bunun bir nedeni de Sothis'in doğuşu ile yeni yılın ilk gününün çakışması, yani 1460 yılda bir gerçekleşen bir olayın onun iktidarına denk gel-

mesi olabilir.

I. Seti'nin ilk yıllarından kalma hesap pusulalarından anlaşıldığına göre, saray ahalisi daha çok Memfis'te, bazen de Heliopolis ve Teb'de ikamet etmekte, doğu deltada seyahatlere çıkmaktadır; belki de 19. Hanedanın memleketi olan doğu delta ülkenin yeni merkezi olmaya adaydır. Kral, bugünkü Kantir yakınlarındaki eski Hiksos kenti Avaris'te bir saray kompleksi yaptırarak Hiksosların lanetlenen tanrısı Seth'in kültünü yeniden canlandırır. Büyükbabası gibi adını bu tanrıdan alan I. Seti, veliahtken Seth başrahibi unvanını taşıyordu. Böylece Leiden Papirüsü'ndeki Amon İlahisi'nde, Amon, Ra ve Ptah'dan oluşan tanrı üçlüsüne Seth de eklenir; artık Mısır ordusunun birliklerine bu dört büyük tanrının adı verilecektir.

Kral tahta çıktıktan kısa süre sonra ordusunun başında ilk Asya seferine çıkar. Öncelikli hedefi Filistin'i ele geçirmektir, ama seferi Lübnan'a kadar sürdürür ve Hititlerle girişeceği yeni bir savaş için bütün artbölgeyi sağlama alır. Suriye'nin geri alınması ancak daha sonra, I. Seti'nin başarılı Kadeş ve Amurru seferiyle başlayıp oğlu tarafından sürdürülür. Deltanın batı ucunda kral, Libyalıların bir saldırısını püskürtmek zorunda kalır. Burada Mısır için Berberi kabilelerinin göç hareketinin tetiklediği yeni, ciddi bir tehlike oluşmaya başlamıştır; ailesel ve dinsel nedenler bir yana, kraliyet ikametgâhının taşınmasının siyasal nedeni, Memfis'in Libya kabileleri tarafından tehdit edilmesi olabilir.

Kralın yoğun imar faaliyetlerinin doruk noktaları Abidos ve Karnak'ta zamana direnmeyi başarmıştır. I. Seti, ölüler tanrısı Osiris kült merkezine, Osiris'in mitsel mezarının kopyası olan bir *kenotaph* [sahte mezar] yaptırır (resim 36); ondan önce de kendi ölüm kültü ve altı tanrının kültü için bir tapınak inşa ettirir; tapınağın keskin hatla-

ra ve düzgün oranlara sahip kabartmaları sanatta yaşanacak olan yozlaşmayı önceden belli etmez. Karnak'ta 134 sütundan oluşan salon nihayet tamamlanır; burayı kabartmalar ve renkli süslemelerle bezetmeye başlayan I. Seti, taşlaşmış bir ilksel bataklık izlenimini uyandıran bu mekânın insanı ezen şiddetini bu şekilde yumuşatmaya çalışır. Krallar Vadisindeki kaya mezarının uzun koridorları ve sayısız odası, dönemin bütün önemli dinsel metinlerini içeren bir koleksiyondur; renkli alçak kabartmalar şeklindeki bu metinler arasında, yok edilmesi planlanan insan ırkının kurtarılmasını anlatan "Göksel İneğin Kitabı" da vardır. Bir başka ıssız çöl vadisinde I. Seti'nin annesi Satre'ye bir kaya mezarı yapılır; bu "Kraliçeler Vadisi" Ramsesler Döneminin kraliçe ve prenslerinin mezarlığı haline gelir.

II. Ramses (1279-1213, resim 37) yalnızca II. Pepi'ninkinden daha kısa olan altmışaltı yıllık iktidarı sırasında sürekli üstün başarılara imza atan bir firavun olur. İmar faaliyetleri kapsam ve anıtsallık bakımından rakipsizdir. Askeri liderlik konusunda III. Tuthmosis'le yarışamaz, ama ondan çok daha büyük zorluklar ve direnişlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Daha önce başlanan işlerin tamamlandığı uzun iktidarı özgün eserler bakımından yoksuldur. Dönemin şarkılarında övgüyle anılan "Ramses kenti" Kantir bile, babasının yaptırdığı saray ve mekânlar genişletilerek inşa edilmiştir. "İsrail Çocukları"nın da yardımıyla yaptırdığı bir dizi görkemli tapınağı sfenksler, obeliskler ve heykellerle süsler, ama bunların çoğu yeni değildir, ülkenin dört bir yanından toplanıp getirilmiştir. Kralın Memfis'ten Ramses kentine taşınan maiyetini, yaklaşık 1260'ta, çoğu yabancı kökenli üst düzey memur izler.

Genç kral ilk Asya seferinde Kral Bentesina'nın ülkesi Amurru'yu Mısır egemenliği altına alınca, Mısır'ın etki alanı yine Ugarit'e kadar

uzanır. Hitit kralı Muvatalli, Amurru'yu Mısırlılardan geri almak için tüm askeri gücünü kullanır. Güneyden gelecek Mısır ordusunu, 1274 Mayısında, uğruna birçok savaş yapılan Orontes civarındaki Kadeş'te müttefikleri ve 3500 savaş arabasıyla bekler. Mutavalli, II. Ramses'i tuzağa düşürmeyi başarır, Mısır ordusunun bir yarısı henüz yürüyüş halindeyken diğer yarısına araba birliğiyle ani bir saldırıda bulunarak orduyu parçalar. Ramses tümüyle bozguna uğramaktan kurtulsa da Amurru'yu Hititlere bırakıp geri dönmek zorunda kalır. Suriye'de ve yine kargaşa içindeki Filistin'de çatışmalar 1270'e kadar devam eder. Birkaç yıl sonra yeni Hitit kralı III. Hattuşili'nin Asurluların baskısından ötürü II. Ramses'le başlattığı görüşmeler, 1270 Kasımında bir barış ve ittifak anlaşmasının törenle imzalanmasıyla son bulur. Gümüş levhalara Babil ve Mısır dilinde yazılan anlaşma iki imparatorluk arasındaki savaşları sona erdirir, onları düşman saldırılarında ve isyanlarda birbirlerine silah yardımı yapmakla ve siyasal mültecileri teslim etmekle yükümlü kılar. Eskiden "Hattili düşman" diye anılan, ama artık "Hatti ülkelerinin büyük kralı" olarak kabul edilen Hitit kralı, bir süre sonra II. Ramses'in kendisine "tebaasından biriymiş gibi" davranmasından yakınır. Sınırlar varolan duruma uygun olarak belirlenir, Amurru'nun bir kısmı Mısırlıların, Kadeş ise Hititlerin olur.

Tarihte iki imparatorluk arasındaki ilk resmi anlaşma olan bu barış anlaşması görünen o ki Hitit yasalarına göre hazırlanmıştır; her iki tarafın da titizlikle uyduğu anlaşma, iki devletin başka düşmanlara karşı birlik olmasını sağladı. Anlaşma taraflarının ilk başta biraz soğuk olan ilişkisi kişisel yakınlık ve bağlarla düzeldi. Mısır tarafı Hattuşili'nin Ramses kentine resmi ziyarette bulunmasını istiyordu, Ramses değerli konuğunu karşılamak için Kenan diyarına kadar gide-

cekti. Antik tarihte eşi benzeri olmayan bu resmi ziyaret Hitit kralının (diplomatik?) hastalığı nedeniyle gerçekleşemedi. Ardından iki hanedan arasında yapılacak bir evlilik konusunda –yaklaşık bir yüzyıl önce III. Amenofis'in Babil ve Mitanni'yle yürüttüğüne benzer– bitmek bilmeyen görüşmeler yapıldı, ama bu seferki yazışmalar çiftler arasındadır, yani krallar kadar kraliçeler de yazışır. Bir göz hastalığından şikâyetçi olan Hattuşili, kendisine ve kısır kızkardeşine, o dönemde çok saygın olan Mısırlı hekimlerin bakmasını ister. Diplomatik evlilik için sonunda Hitit kralının kızlarından birinde karar kılınır; gelin adayı 1246-1245 kışında görkemli bir biçimde Mısır'a yolcu edilir. Ülkenin pek çok tapınağına bu "mucizevi" olaya ilişkin tasvirler yapılır, Mısırlıların ve Hititlerin kardeş oldukları ortak ziyafetlerde vurgulanır; böylece güneş tanrısının tüm halklar için parladığı inancı geçici de olsa siyasal gerçek olur ve "sefil Asyalılar"a karşı ezelden beri beslenen önyargıların kırılmasını sağlar.

II. Ramses'in, tıpkı memurları gibi "uluslararası" olan haremine daha sonra bir Hitit prensesi daha girer. Mısır'ın "büyük kral zevceleri" arasında özellikle de Nofretiri ve İsisnofret öne çıkar. Nofretiri, Kraliçeler Vadisindeki en güzel mezara ve Abu Simbel'deki kaya tapınağı gibi kalıcı anıtlara sahiptir, selefi İsisnofret'in ise Krallar Vadisinde çok sade bir mezarı vardır. Ancak II. Ramses, İsisnofret'ten olan oğullarını veliaht seçmiştir; III. Amenofis ve Akhenaton'un örneğini izleyerek evlendiği kızı Bintanat da gözdesi İsisnofret'ten doğmadır. Kralın elliden fazla oğlu ve kızının çoğunun yalnızca adını biliyoruz; tarihsel bir önemi olanlar, selefi Merneptah'ın ve sonraki kuşakların belleğinde bilge ve büyücü olarak yaşamaya devam eden Khaemvese'dir. Bu prens uzun bir süre Memfis'te Ptah yüksek rahipliği yapmış, Eski Krallığın bugün "görülmeye değer" tarihsel ve estetik eser-

ler olarak ilgi çeken anıtlarının restorasyon çalışmalarını yürütmüştür. Khaemvese'nin Ptah tapınağı önüne koydurduğu dev kral heykellerinden biri, bugün hâlâ Mit Rahina palmiye korusunda, bir zamanların metropolünden geriye kalan nadir kalıntılar arasındır.

II. Ramses, Hititlerle yaptığı anlaşma sayesinde onlarca yıl süren bir barışa kavuştu. Libyalılar Akdeniz kıyısı boyunca uzanan kale zinciriyle denetim altında tutulmuş, Nübye'deki Mısır iktidarı uzun bir süreliğine sağlama alınmıştır. Dolayısıyla zengin ülkenin ekonomik gücü II. Ramses'in eşi benzeri olmayan imar hırsını tatmin etmekte kullanılır. Gerek Mısır'da gerek Nübye'de bu kralın anıtlarına rastlanmayan kazı alanı pek yoktur. En etkileyici anıtlar Abu Simbel'deki iki kaya tapınağı (resim 38) ile Teb'deki binalardır; Karnak'taki sütunlu salonun kabartmalarını tamamlayan kral, III. Amenofis'in Luksor'daki tapınağına yeni bir avlu ve pilon yaptırır, nehrin batı kıyısında ise kralın ölüler tapınağı olan Ramesseum yükselir. Eski anıtları babasının olgun ve zarif üslubunun bir devamıyken, yeni yapılarda nicelik ve anıtsallık arttıkça kabalık da artar. İncelik ve zarafetin nasıl biçimsiz bir yığına dönüştüğü Ramses sütunlarında açıkça görülebilir; kabartmalarda gömme kabartma tekniği tercih edilir, çünkü hem üretimi kolaydır hem de daha güçlü bir etki yaratır. Tapınağın dış duvarları anıtsal savaş sahneleriyle kaplıdır; siyasette düşmanı yenmek giderek zorlaşsa da, zaferin kült yapılarında kalıcı olması istenmiştir. Ayrıca bu tasvirler, tıpkı edebiyattaki savaş anlatıları gibi, kralın tarihsel eylemlerinde de tanrının istenç ve rehberliğine boyun eğdiğinin bir ifadesidir.

II. Ramses'in 14. oğlu Merneptah (1213-1203) 90 yaşındaki babasının halefi ilan edilir; Merneptah ülkeyi büyük bir olasılıkla babasının

ölümünden önce de yönetmiştir. Merneptah tahta çıkınca Memfis'i bataklıklarla çevrili yeni delta ikametgâhına tercih ederek Ptah tapınağının yanına önemli bir saray kompleksi inşa ettirir; yeni bir görkeme kavuşturduğu eski başkent, kralın anısını minnettarlıkla korur ve Ptolemaios Döneminde bile onun iki heykeline saygılarını sunmayı sürdürür. Merneptah için Memfis'te bir kaya mezarının yanı sıra büyük olasılıkla bir de *kenotaph* [sahte mezar] inşa ettirilir. Ancak asıl kral mezarı (resim 39) Teb'de kalır ve her iktidar döneminde yeni eklerle genişletilir, çünkü firavunun görevlerinden biri de "varolanı genişletmek"tir.

Mısır, Asya'daki eski düşmanları Hititler, Ugarit ve Amurru'yla dostluk ilişkisini sürdürür. Merneptah saltanatının ilk yıllarında kıtlık çeken Hitit devletine tahıl göndererek yardım eder; ancak yavaş yavaş oluşmaya başlayan bir tehlike bir süre sonra Asyalı müttefikleri ortadan kaldıracak, Mısır'ın varlığını tehdit edecektir. Daha sonra Sardinya'ya adını verecek olan Şerden halkı Amarna Döneminde Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşır ve paralı asker olarak Mısır'ın hizmetine girer. Onları Karadeniz bölgesinden gelen "deniz halkları" izler, bunlar arasında Şekeleş (daha sonra Sicilya'da görünürler), Luka (Likyalılar) ve Turşa (belki de Etrüskler) halkları da vardır. Kuzeyden gelen bu savaşçı halklar, çoluk çocuk göçen Libya kabileleriyle 1208 ilkbaharında birleşerek Mısır'a ortak bir saldırı düzenlerler. Batı deltada onların karşısına çıkan Merneptah'ın generalleri, Buto yakınlarında, 8000 kişinin öldüğü söylenen kanlı savaşta düşmanı püskürtürler. Bu zaferin anısına dikilen "İsrail Anıttaşı"nda, Mısır'ın egemen olduğu bölge ve halklar arasında, Kenan, Askalon ve Gezer'in yanı sıra ilk kez "İsrail" diye bir kabilenin de adı geçer.

Libya ve deniz halklarına karşı yapılan çetin savaşlar nedeniyle ta-

şocaklarına sefer düzenlemeye fırsat ve güç kalmadığı için babası gibi Merneptah da eski anıtlara el koymayı alışkanlık haline getirir. Bundan en çok zarar gören anıt, III. Amenofis'in Memnon Kolossosları'nın arkasındaki ölüler tapınağıdır, çünkü Merneptah'ın ölüler tapınağı için gereken taşlar buradan sağlanmıştır.

Kendisi de kraliyet ailesinin bir üyesi olan Nübye genel valisi Messui, Merneptah'ın oğlu ve halefi II. Seti'ye başkaldırır; uzun bir mücadeleden sonra Yukarı Mısır'ı bir süreliğine işgal eder, Amenmesse (resim 40) adını alır ve geçici bir iktidar kurmayı başarır, ancak daha sonra kuzeye ilerlemeye kalktığında mağlup edilir; II. Seti işgalcinin Krallar Vadisinde yaptırdığı mezarındaki yazıtları son harfine varıncaya kadar yok eder. 1200 civarında, deniz halklarının Hitit krallığı, Ugarit, Amurru ve Kıbrıs'ı istila ettiği o kritik yıllarda Mısır kendi iç kargaşaları nedeniyle zayıf düştüğü için Asya'daki müttefiklerine yardım edemez. Asya kıyısı Hayfa'dan Akko'ya kadar deniz halkları tarafından tahrip edilir ve yağmalanır, ancak görünüşe bakılırsa Mısır'ın eski üssü Biblos bundan etkilenmemiştir, Güney Filistin de bir süre daha Mısırlıların elinde kalır. Bu dönemde asıl güç bir kadında, Kraliçe Tausret'tedir; kraliçe ülkeyi önce eşi II. Seti'yle birlikte, daha sonra da büyük bir olasılıkla II. Seti'nin oğlu olan henüz çocuk yaştaki Siptah adına yönetir. Hatşepsut gibi Tausret de kral unvanı alır, iktidar yıllarını II. Seti'nin ölümünden başlatır ve Siptah genç yaşta ölünce ülkeyi yaklaşık iki yıl (1190-1188) boyunca tek başına yönetir. Krallar Vadisinde yaptırdığı firavun mezarı, kral ve kraliçe mezarlarının özelliklerini yansıtır. Bu mezarın yanına, kraliçenin gözdesi başbakan Bai (Biya) için küçük bir mezar yapılmıştır. Suriye kökenli olduğu sanılan Bai yazıtlarda kendini o dönemin asıl hükümdarı olarak niteler; bir hayli inandırıcı olan bu bilgi, Suriyeli bir iş-

galcinin (Arsu) iktidarı zorla ele geçirdiğini yazan Büyük Harris Papirüsü'yle (bkz. s. 124) de örtüşmektedir, ancak papirüste betimlenen anarşik durum, yeni bir hanedanın iktidara gelmesinden ve yaradılış anının tekrarından önceki dönemde mutlaka kaos içine düşüldüğü inancından kaynaklanmaktadır. Oysa siyasal gerçekler farklıdır, çoğu memur görevine hanedan değişiminden sonra da devam eder, böylece yönetimsel süreklilik sağlanmış olur.

20. Hanedanın kurucusu Sethnahte'nin (1188-1186) kökeni belirsizdir. Tüm halefleri Ramses adını taşır, zaten "Ramsesler Dönemi" kültür bakımında da 20. Hanedanın sonuna kadar sürer. Yeni Krallığın son önemli hükümdarı, Sethnahte'nin oğlu III. Ramses'tir (1186-1155, resim 41). Ancak o kendini yaratıcılıktan uzak bir halef gibi hisseder ve II. Ramses'e öykünerek onun taht adını ve ölüler tapınağını aynen taklit eder; tarih sahnesinden artık silinmiş olan Hititlere karşı yapılan Kadeş savaşı tasvirinin bile bir kopyasını yaptırır, oysa özellikle de askeri lider olarak selefinden kat kat üstündür. Libyalıların ve deniz halklarının göç hareketinin dalgaları onun döneminde de Mısır kıyılarına vurur. III. Ramses'in bu tehlikenin üstesinden gelebilmesi, ülkenin yabancı egemenliğine girmesini iki yüzyıl daha geciktiren tarihsel bir başarıdır. İki düşman gücün bu kez ayrı ayrı saldırması büyük şanstır. Mısırlılar batıdan saldıran Libyalıları 1182 ve 1176'da ağır bir yenilgiye uğratır, Filistinliler, Teukroslar ve başka yeni kabilelerin de katılmasıyla güçlenen, toprağa aç deniz halkları 1179'da Nil'in delta ağızlarında yok edilir, karadan yapılan saldırıların Suriye ya da Kuzey Filistin'de önüne geçilir. Bu üç savaştan geriye kalan savaş tutsaklarının bir kısmı Mısır ordusuna dahil edilir, bir kısmı da ülkenin tehdit altındaki bölgelerine yerleştirilir. Mısır'ın ikmal güzergâhları-

nı saldırılardan korumaları için Filistinlilere Gazze ve Askalon'da toprak verilir. Aşağı ve Yukarı Mısır'daki askeri kolonilere yerleştirilen Libyalılar, ülkenin pek çok halktan oluşan renkli mozaiğini birleştiren tutkal görevi yapan Mısır kültürüyle çabucak kaynaşırlar.

III. Ramses'in sonraki yıllarında Mısır sınırlarında bir huzursuzluk yaşanmamış olmalıdır. Kralın imar merakının izleri deltadan Soleb'e kadar uzanır, Teb'de yaptırdığı tapınakların üçü hâlâ iyi durumdadır: bunlar, Karnak'taki barka için küçük bir konaklama yeri, onun güneyinde yer alan, haleflerinin tamamladığı Khons tapınağı ve batı kayısındaki Medine Habu'daki görkemli ölüler tapınağıdır; kale olarak genişletilen bu tapınak, kralın Teb'de bulunduğu zamanlar kaldığı sarayın yanındaydı. Libyalılara ve deniz halklarına karşı verilen başarılı mücadeleden sonra III. Ramses ve haleflerinin giderek yoğunlaşan iç sorunlarla uğraşmaları gerekmiştir. Dönemin yazılı kaynaklarında, memurların başına buyrukluğu, ücretlerin ödenmemesi ve fiyatların kısa sürede beş katına çıkması gibi ekonomik sıkıntılardan sık sık yakınıldığını görürüz. Bu yazılı kaynaklar, II. Ramses'ten bu yana gündelik yaşamın sıkıntıları ve "üst proletarya"nın artan sorunları hakkında bir fikir veren "işçi kenti" Deir el-Medine kökenli papirüsler ve *ostraka*'lardır (üzeri yazılı çömlek ve taş parçaları). Dış dünyadan soyutlanmış olan bu yerleşim yerinde, soylu ve özel kişilerin Teb'in batı kıyısındaki mezar anıtlarının inşaatında ve süslemesinde çalışan sanatçı ve zanaatçı aileleri yaşıyordu. Dönemin "Amenemope'nin Bilgelik Öğretisi"nde olduğu gibi onların da dinsel tavrında mütevazı bir sofuluk görülür, her şeyi tanrının akıl ermez istencine havale eder, ondan medet umarlar. Ancak devlete çalıştıkları için ekonomik olarak ona muhtaçtırlar; III. Ramses döneminde kötüleşmeye başlayan durumları, onlardan sorumlu vezir Ta için sürekli bir kaygı kaynağıdır.

1156 Kasımında, ücret yerine aldıkları gıda maddelerinin dağıtımı iki ay gecikince işçiler greve gider ve Ramesseum'daki yönetimsel merkeze doğru bir protesto yürüyüşü düzenlerler. Bundan sonraki dönemde işçiler arasında benzer huzursuzluklar sık sık görülür, çünkü devletteki beceriksizlik ve rüşvet alımı ekonomik düzeni sürekli tehdit eder. Memurlar, kralın da çıkarına hizmet eden özel vakıflar kurarak servetlerinin bir kısmının vergiden muaf tutulmasını sağlarlar.

Direniş ve kargaşa sarayda ve yönetimde de görülür. İşçi grevinden hemen önce iki vezirden birini görevden alan kral kısa süre sonra bir komploya kurban gider. Oğlu Pentaveret'i tahta çıkarmak isteyen Kraliçe Teye 1155 ilkbaharında, aralarında birçok Asyalının da bulunduğu bir dizi üst düzey memurla birlikte bir komplo kurar. Komplocular, Medine Habu'da kaldığı sırada kralı öldürmeyi başarırlar, ama meşru veliaht, I. Amenemhet cinayetinde (bkz. s. 61) de olduğu gibi, tacı için mücadele eder ve IV. Ramses (1155-1148) olarak tahta çıkar. Günümüze ulaşan resmi bir rapora göre, komplocular özel bir mahkemede yargılanmıştır; komplocuların en soylusunun intihar etmesine izin verilir, diğerleri ise burun ve kulakları kesilerek cezalandırılır. Yeni kralın tahta çıkarken yayımladığı bildiri Büyük Harris Papirüsü'yle günümüze ulaşmıştır. Kral bu belgede, babasının tapınaklara, özellikle de Teb'dekilere yaptığı toprak bağışını onaylar; ekilebilir toprakların onda biri bu şekilde bağışlanmıştır. III. Ramses paralı askerlerinin tazminatını da toprakla ödemek zorunda kaldığı için kraliyetin ekonomik gücü giderek azalır. Yine de büyük imar projelerine girişmekten çekinmeyen IV. Ramses, Hammamat vadisindeki taşocaklarına 8000 kişilik keşif birliği gönderir. Ancak ani bir biçimde ölmesi üzerine iddialı projeleri yarım kalır; kral mezarlarını sürekli yeni eklerle genişletme geleneği onun mezar kompleksiyle (resim 42)

birlikte sona ermeye başlar.

Genç yaşta çiçek hastalığından ölen V. Ramses'i (1148-1143) büyük olasılıkla III. Ramses'in oğullarından biri olan VI. Ramses (1143-1135) izler. Her ikisi de Krallar Vadisinde geniş bir kaya mezarı yaptırır (resim 43); mezarın duvarlarında bütün yeraltı kitaplarına ve diğer dinsel metinlere yer verilmiştir; kabartmaların kabalığı sanatta I. Seti'den beri yaşanan gerilemeyi açığa vurur. IV. Ramses'in Megiddo'da bulunan heykel kaidesinden ve Üçüncü Çağlayan'ın güneyindeki Kava tapınağındaki kartuşlarından da anlaşıldığına göre, imparatorluk hâlâ muazzam bir genişliktedir. Bu arada Yakındoğu'nun tamamında demir çağı başladığı için bakır madenleri Mısır seferlerinin önemli bir hedefi olmaktan çıkar, Mısır'ın Güney Filistin'deki son üsleri de stratejik önemini yitirir ve on veya yirmi yıl sonra tamamen terk edilir.

IX. Ramses'in (1127-1108) uzun saltanatı ekonomik ve siyasal sıkıntılarla doludur. Bunun en önemli belirtisi Teb nekropolündeki mezar soygunlarına uzun süre sessizce göz yumulmuş olmasıdır; nihayet bir adli inceleme başlatıldığında, devletin tepeden tırnağa inanılmaz bir çürüme ve ihmalcilik batağına batmış olduğu görülür. Mısır insanının hep sevdiği hicvin Ramsesler Döneminin sonlarında acı bir alay ve taşlamaya dönüşmesine ve ne kraldan ne de tanrılardan çekinilmesine şaşmamak gerek. Öfkeli nekropol işçileri X. Ramses (1108-1104) zamanında bir kez daha greve giderler; ölüler kentinin güncesinde işçilerin şikâyetleri ("Güçsüz düştük ve açız, çünkü firavunun verdiği tayın bize ulaşmıyor") ve bir işçinin "sınıf mücadelesine yaraşır" haykırışı ("Vezir gelsin de tahtaları kendisi taşısın!") yazılıdır. Ancak işçilerin grevi pek işe yaramaz, çünkü vezir ve kralın çok az gücü vardır, Amon başrahibi ve Kuş genel valisi giderek bağımsızlaşmış, so-

nunda makamlarının kuşaktan kuşağa geçmesi ayrıcalığını da elde etmişlerdir. Dolayısıyla imparatorluğun siyasette çok uzun bir süreden beri gölgede kalan güney bölgesi etkinlik kazanarak devlet içinde devlet olmuştur. Siyasal ve askeri yönetimde güçlü olmak çok önemlidir, çünkü Libyalıların Nil vadisine düzenledikleri akınlar artık Teb'e kadar uzanmaktadır.

Ramsesler Döneminin son kralı XI. Ramses (1104-1075) ne kadar çabalasa da imparatorluğun içten çöküşünü engelleyemez. Ekonominin umutsuz durumu ve bunun sonucunda baş gösteren kıtlık yaklaşık 1095'te Teb halkının yüksek rahip Amenhotep'e karşı ayaklanmasına yol açar, yüksek rahibin devrilmesini aylarca süren bir iç savaş izler. Kral tarafından ülkede düzeni yeniden sağlamakla görevlendirilen Kuş genel valisi Panehesi Orta Mısır'da silaha başvurmak zorunda kalır. Böylece Mısır'ın büyük bölümü Nübyeli paralı askerleri kullanan bir askeri diktatörlükle yönetilmeye başlar. Ancak Panehesi 1087'de Teb'den çekilip eski görev bölgesine dönmek zorunda kalır, kısa süre sonra da ölür. Yukarı Mısır'ın yeni efendisi, Kuş genel valisi ve "Yukarı ve Aşağı Mısır *Generalissimosu*" unvanlarını da alan yüksek rahip Herihor'dur. Kralın saltanatının ondokuzuncu yılında (1086) bir "Rönesans" başlatan Herihor, bir dizi ceza davasıyla Teb'deki uygunsuz durumları ortadan kaldırmaya ve yenilenme programını gerçekleştirmeye çalışır. Bütün bu girişimlerinde, yeni dönemin ikinci yılında kuzeydeki ikametgâhından çıkıp Teb'e gelen kralın desteğini de alır.

XI. Ramses bu dönemde gerçek iktidarı ülkenin kuzeyinde de başkalarına devretmek zorunda kalmıştır. Amon'un tören barkası için Lübnan'dan ahşap getirmekle görevlendirilen Tebli memur Venamon, maceralarla dolu gezi raporunda, 1082 yılında Aşağı Mısır'ın asıl hükümdarlarının Smendes ve Kraliçe Tentamon olduğunu belirtir. Ra-

pordan anlaşıldığına göre Biblos en azından bir kuşaktan beri Mısır'dan bağımsızdır. Biblos artık yeni bir dünya gücüne boyun eğmekte, Lübnan'a kadar ilerlemiş olan Asur kralı I. Tiglatpilesar'a (1115-1076) Sidon ve Arvad'la birlikte vergi vermektedir. Mısır'ın emperyal dönemi artık geride kalmıştır.

GEÇ DÖNEM

Son Ramses ölünce, firavunların çifte tacını 21. Hanedanın kurucusu Smendes (1075-1044) giyer. Tahta çıkmakta bir zorluk yaşamamış gibi görünen Smendes'in kökeni belirsizdir, ama kraliyet ailesiyle evlilik yoluyla akraba olduğu kesindir. Şimdi Yeni Krallık'la, son zamanlarda "Üçüncü Ara Dönem" diye tanımlanan "Geç Dönem" arasında bir geçiş dönemi başlar. Mısır bu dönemde yeniden dünyadan soyutlanır. Asya'daki bölgeler yitirilmiştir, altın madenlerinin olduğu Nübye ve doğu çölü artık Mısır'ın denetiminde değildir; Herihor'un halefi Pianhi'den sonra "Kuş genel valisi" makamı da ortadan kalkar. Ama daha önceki "ara dönemler"in aksine devletin bütünlüğü biçimsel olarak korunur. Yukarı Mısır'da tarihleme "Tanis" krallarının iktidar yıllarına göre yapılır, yüksek rahipler zaman zaman kral unvanını taşısalar da bunu kuzeydeki meşru hükümdarın onayıyla yaparlar; bu dönemde bir "çifte monarşi"den kesinlikle söz edilemez, Smendes, Teb'de bile en büyük siyasal merci olarak kabul edilir. Uygulamada yüksek rahip tarafından yönetilen bir askeri diktatörlük olmayı sürdüren Teb, kuramsal olarak kudretli tanrılar tanrısı Amon'un hüküm sürdüğü bir "tanrı devleti"dir; buna göre, suçların ortaya çıkarılmasından memurların atanmasına kadar bütün olayları kehanetleri aracılığıyla Amon yönlendirir. Bu yeni dogma Tanis'te bir kralın taht adıyla da ifade edilmiştir: Amenemnisu ("Kral Amon'dur"). Böylece dünyanın işleyişinde sorumluluğunu nihai bir biçimde tanrılara devreden krallık, Amarna ve Ramsesler Döneminden bu yana süren bir gelişmeye son noktayı koyar.

Yeni hanedan Ramsesler Döneminin geleneklerini sürdürmeye çalışır. İkametgâh kenti Tanis (resim 44) "Ramses kenti"ne çok yakındır, "Ramses" daha sonraki "Sezar" gibi bir onur unvanı olur. Buna karşın Teb'deki iktidar sahipleri Teb'i bir dünya kenti yapan 18. Hanedanı örnek alırlar. Ülkenin bu iki merkezi arasında yakın dostluk ilişkileri vardır. Kral I. Psusennes (y. 1040-990) yüksek rahip I. Pinecem (y. 1070-1055, resim 45) ile Ramsesler soyundan bir prensesin oğlu olabilir; Tanis ve Teb'deki hanedanlar arasında daha başka akrabalık ilişkileri de vardır, Teb'in tanrı üçlüsü kuzeydeki kraliyet sarayında da baskındır.

Bu dönemin kral mezarları Teb çölünde değil, yeni ikametgâh Tanis'in tapınak bölgesindedir. Yüksek rahipler talan edilmiş Krallar Vadisindeki hâlâ korunabilmiş olan kral mumyalarını mezarlarından çıkararak modern çağa kadar korunacakları iki büyük gizli mezara saklarlar; ancak mezarlardaki defin eşyasına aynı saygı gösterilmez: I. Psusennes kendini Merneptah'ın lahtiyle, I. Pinecem ise I. Tuthmosis'in tabutuyla gömdürür. 21. Hanedanın imar faaliyetleri de genellikle eski anıtları değerlendirmekle sınırlıdır. Teb yüksek rahiplerinin yaşam koşullarının kötülüğü, bir zamanlar muazzam bir servete sahipken 20. Hanedanın sonundaki kargaşada büyük zarar gören tapınağın eski zenginliğiyle garip bir karşıtlık oluşturur; yüksek rahipler erkek ve kadın aile üyelerinin geçimlerini tapınak gelirleriyle sağlarlar. Dönemin hiç güvenli olmadığı, Tanis ve Teb hükümdarlarının kalelerinden de bellidir. Pinecem'in oğlu ve halefi Masaherta (1017'de) ölünce Teb'de yine ayaklanmalar başlar; siyasal muhalifler, Hıristiyanlıkta ve modern dönemlerde de olduğu gibi batı çölündeki vahalara sürgün edilir.

Siamon (978-960) başa geçince, Tanis kraliyet sarayı kendini yine

Akdeniz Dünyası

etkin bir dış politika uygulayacak kadar güçlü hisseder. Başarılı bir savaş seferi sonucunda Filistin'in Gezer kenti fethedilir, genç İsrail krallığı tehdit edilir. Ancak daha fazla çatışma olmaması için bir evlilik anlaşması yapılır; Kral Süleyman'ın (963-931) haremine bir Mısır prensesi girer; gelinin "çeyiz"i, paylaşılamayan Gezer kentidir. Yüksek rahip II. Pinecem'in ölümünden sonra önemini yitiren güney ikametgâhı Teb, Yeni Krallıktaki Teb mezar resminin yerini alan tabut ve kitap resmi 21. Hanedanda doruk noktasına ulaşınca sanatsal yaratıcılığını da yitirir.

Paralı askerlerin liderleri olmaları bakımından Tanis kralları için vazgeçilmez olan Libya kabile şeflerinin etkinliği II. Psusennes zamanında (960-945) öylesine artar ki, sonunda kral tüm gücünü yitirir. Aşağı Mısır'ın asıl efendileri "Meşveşlerin baş şefi" Nemrut ve oğlu Şoşenk'tir. Delta kenti Bubastis ve Herakleopolis'te eskiden beri etkin olan aileleri, Memfis yüksek rahipleri soyuyla evlilik yoluyla akraba olmuştur. Güçlü ailesinden destek alan I. Şoşenk (945-924) son Tanis kralının ölümünden sonra tahta çıkmayı ve oğlu Osorkon'u eski kraliyet soyundan bir prensesle evlendirmeyi başarır. Böylece Mısır, Libyalı kabile şeflerinin egemenliği altına girer; ancak bunlar birçok kuşaktan beri Mısır kültürü ve gelenekleriyle yetiştikleri için "Bubastisliler"in saltanatı, halkların renkli bir mozaik oluşturduğu kuzeyde yadırganmaz. Ama güneyde belli bir çekince olduğu kesindir; Teb kenti ve yüksek rahipler, yabancı kökenli olduğunu seçtiği adlarla da açıkça belli eden 22. Hanedanı ancak büyük tereddütlerden sonra kabul ederler. Ancak kısa süre sonra eski gelenekler sayesinde uzlaşılır. Yaklaşık 936'da I. Şoşenk oğlu İputi'yi Amon yüksek rahibi olarak Teb'e gönderir; orada Amon rahipleri soyuyla evlilik yoluyla akraba

olan İputi, "tanrı devleti"ni kralın valisi sıfatıyla yönetir. Aynı zamanda da Herakleopolis'te Libya kraliyet sarayının bir vekilliği kurularak başına Prens Nemrut getirilir. Bundan sonraki yüzyıllar boyunca Mısır'ın siyasal görünümü Libya kabilelerininkine benzer bir feodalizmle belirlendi. Bu koşullar altında ne keskin bir merkeziyetçilik ne de güçlü bir dış politika gelişebildi. I. Şoşenk'in 926 tarihli Kudüs seferi, Süleyman'ın tapınağı ve sarayı yağmalandığı için zengin ganimet getiren basit bir talandan başka bir şey değildir. Süleyman'ın devletinin bölünmesiyle Filistin'in güç kaybetmesine karşın, Mısır burada uzun vadede tutunamadı. I. Şoşenk'in eski ilişkileri yeniden kurduğu Biblos da bağımsız bir kent devleti olmayı sürdürdü. Ancak Filistin seferinin zengin ganimetleri sayesinde kral özellikle Karnak tapınağında iddialı imar girişimlerinde bulunur, buradaki işleri oğlu İputi yönetir. Gebel Silsila'da yeni kumtaşı ocakları açılır, ama kral ölünce planların çoğu yarım kalır.

I. Osorkon (924-889) oğlu Şoşenk'i Teb yüksek rahipliğine getirerek Yukarı Mısır valiliğinin kralın oğullarından birine verilmesi geleneğini sürdürür. Daha sonra babasının iktidar ortağı olan bu yüksek rahip Tanis'teki kral mezarlığına gömülür. Oğlu Harsiese kısa süre sonra babasının yerine geçmeyi ve büyük ölçüde krallıktan bağımsız bir konum elde etmeyi başarır; Yukarı Mısır'ın askeri yönetimi Harsiese ile Herakleopolis prensi arasında paylaştırılır. Varolan kaynaklar Osorkon'un halefi I. Takelot hakkında çok az bilgi verir.

Bu hanedanın en önemli hükümdarı olan II. Osorkon (874-850, resim 46), sürekli çöküş başlamadan önce son bir kez daha kraliyetin otoritesini sağlar. Kraliyet ailesiyle akraba olan Memfisli yüksek rahipler ailesini görevden alarak yerine veliaht prens Şoşenk'i getirir; Şoşenk'in soyu hanedanın sonuna kadar bu makamda kalır. Bir başka

prens, Harnahte, Tanis'te Amon yüksek rahibidir. Sonunda kralın oğlu, Herakleopolis prensi Nemrut, kendine ait bir kraliyet unvanı bile almış olan Harsiese'nin halefi olarak Teb valiliğine getirilir. Kralın mezarı ve zengin mezar eşyası, 21. Hanedanın da resmi başkenti olan Tanis'te bulundu. Kralların Tanis'ten sonra tercih ettikleri ikametgâh Bubastis'tir; II. Osorkon, kenti tapınaklarla süsler ve saltanatının yirmiikinci yılındaki *Sed* şenliğini orada kutlar. Bu vesileyle "tanrı devleti" Teb'in özerklik teminatını törenlerle yeniler. Artık yaşlanan kral iki yıl sonra oğlu II. Takelot'u (850-825) kral naipliğine getirir. Bir zamanlar Mısır egemenliğinde olan Ön Asya bölgeleriyle canlı ticaret ilişkileri vardır; II. Osorkon'un kaymaktaşı kapları Filistin'de (Samiriye), hatta Fenike ticaret malı olarak İspanya'da bile bulunmuştur.

Uzun yıllar kral naipliği yapan II. Takelot babası ölünce önce ülkenin her yerinde kral olarak kabul görür. Ancak kısa süre sonra Teb'de, "ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun, fakir dünya metropolünde" (Kees) yeni kargaşalar çıkar. Veliaht Osorkon 846'da Orta Mısır'daki ana karargâhı el-Hibe kalesinden Teb'e gelir ve yeni yüksek rahip olarak düzeni tekrar sağlar; siyasal rakipler korkunç bir biçimde cezalandırılır. Kardeşi Bakenptah, Herakleopolis prensliğine getirilir, kızkardeşleri Teb'in yüksek memurlarıyla evlenirler, öyle ki zaman zaman Karnak'ta Amon'un en yüksek dört rahip kadrosunda ya kraliyet ailesi üyeleri ya da onların yakın akrabaları vardır. Bu aile politikası uzun vadede başarılı olamaz, çünkü dört yıl sonra başka huzursuzluklar baş gösterir, bu süreçte Osorkonun akrabası II. Harsiese ona rakip olur. II. Takelot ölünce yerine veliaht Osorkon değil, kökeni bilinmeyen III. Şoşenk geçer. Aşağı yukarı 818'den itibaren Teb'de hem III. Şoşenk'in hem de diğer kral Pedibastet'in iktidar yıllarına göre iki tarihleme yapılır; Manetho'ya göre, 23. Hanedanın ku-

rucusu Pedibastet'tir. Bubastis kraliyet sarayı ikiye bölünmüştür; kısa süre sonra kraliyetin otoritesi daha da parçalanır. Pedibastet'in halefleri arasında bir tek III. Osorkon önemlidir (resim 47); oğlu Takelot'u hem Teb'de Amon yüksek rahibi hem de Herakleopolis'te Harsaphes yüksek rahibi yapan III. Osorkon tüm Yukarı Mısır'a egemendir, oysa doğu deltadaki 22. Hanedanın son krallarının gücü çok kısıtlıdır, batı deltada ise iktidarı "Libu baş şefleri" ele geçirmiştir. III. Osorkon'un ölümünden sonra genel çözülme daha da hızlanır. Oğlu Teb'de III. Takelot olarak kabul görür, ama Herakleopolis ve Hermopolis'teki veliaht prensler kral unvanını kimselere bırakmak istemeyerek kendi yıl sayımlarını başlatırlar. Sonuçta Yukarı Mısır birkaç küçük, güçsüz krallığa bölünür, deltadaki gelişmeler de bundan farklı değildir. Memfis'te "Libu şefleri" Ptah yüksek rahibi olarak görev yaparlar, bir kez daha Libyalı bir şef, Saisli Tefnahte tüm batı deltaya egemen olur. Bu becerikli hükümdar parçalanmış ülkeyi birleştirmenin mücadelesini vermeye başlar, ama bunu ancak I. Psamtek başaracaktır.

İÖ 8. yüzyılın ortasından itibaren ülkenin güney ucunda yeni bir siyasal güç ortaya çıkar. "Etiyopya" kralı Kaşta, Elephantine'de hükümdar olarak kabul görür; Kaşta'nın oğlu Piye'nin birlikleri III. Osorkon'un ölümünden hemen sonra Teb'i işgal eder. Bu iki hükümdar, birkaç kuşak önce Dördüncü Çağlayan'daki Napata'yı merkez alarak önemli bir hükümdarlık kurmuş olan bir Nübye soyundandır. Libyalı kabile şefleri gibi bu Nübyeli krallar da –antikçağ yazarları onlara "Etiyopyalılar" der– kültür ve din bakımından kendilerini Mısırlı hissederler. Mısır yazısını kullanır, Mısır krallığının yapısını benimser ve Amon'a taparlar; 18. Hanedan zamanında Napata'da yapı-

lan Amon tapınağı, onların imparatorluğu için Karnak'taki tapınağın rolünü oynar. Mısır'da öyle bir arkaizm yaşatırlar ki, bu tutku daha sonra Geç Dönemin kültürel havasını da belirler. Yeni Krallıkta bile kullanılmayan, çok eski dönemlerden kalma unvanlar yeniden söz konusu olur, eski hanedanların mimari anıtları restore edilir, "kurtların delik deşik ettiği" eski papirüs metinlerinin kopyası çıkarılır. Amon'a olan inançları ortodoks bir katılıktadır, biçimselliğe, örneğin ritüel saflığa büyük önem verirler. Napata civarındaki mezarlarında eski piramit biçimini kullanırlar. Etiyopya dönemi, Mısır heykelciliğine yeni bir itki getirir, portre sanatının da daha gerçekçi olduğu görülür.

Amon'un Teb'deki "tanrı devleti"nin şeklen sürmesine göz yuman Piye'nin kızkardeşi Amenirdis, III. Osorkon'un kızlarından biri olan "tanrının zevcesi" I. Şepenupet tarafından evlat edinilir, yani Şepenupet'in halefi olur. Manevi görevlerini dünyasal amaçlar için sık sık kötüye kullanan ve askeri diktatörlere benzeyen yüksek rahipler görevde kalmayı sürdürürler, ama tanrının dünyadaki yöneticiliğini iktidardaki "zevcesi"ne devretmek zorunda kalırlar. Kraliyet soyundan gelen bu kadınlar, dünyasal bir kocaları olmadığı için görevlerini evlatlıklarına devrederler; *Sed* şenlikleri yapar, adlarını kartuşlara yazdırırlar, yani kralla aynı haklara sahiptirler. Ancak asıl iktidar sahiplerinin, kendilerine eski ölüler kentinin batı ucunda görkemli mezarlar yaptıran yüksek memurlar olduğu tahmin edilmektedir.

Teb'in "Etiyopyalılar" tarafından işgal edilmesinden birkaç yıl sonra, Mısırlılaşmış Libyalılar ile Nübyeli hükümdarlar arasında, ortak yurtlarının gelecekteki sahibinin kim olacağı konusunda anlaşmazlık çıkar. Sais hükümdarı Tefnahte iktidar bölgesini Memfis'in ötelerine, el-Hibe kalesine kadar genişletmeyi başarır, Hermopolis "kralı" Nemrut"u kendisiyle ittifak kurmaya zorlar ve isyankâr He-

rakleopolis "kralı" Peftoaubast'ın ikametgâhını işgal eder. Teb'in tehlike altında olduğunu gören Piye kuzeye bir ordu yollar ve Teb'de kült görevlerini yerine getirdikten sonra ordusunun başına geçer. Bir zafer anıttaşında, Hermopolisli Nemrut'un dize getirilişi, Herakleopolis'in kurtarılışı, Tefnahte'nin mağlup edilişi ve Memfis'in fethi anlatılmaktadır. Eski ikametgâhın düşmesinden sonra deltadaki Libyalı hükümdarların çoğu Piye'nin egemenliğini tanır. Tefnahte dışlanır; Piye deltanın içlerine doğru ilerlemeye devam edince Tefnahte onun egemenliğini tanımaya karar verir, ama bizzat boyun eğmekten kaçınır. Anarşi ve bölünmenin I. Psamtek zamanına kadar sürdüğü deltada çok sayıda küçük krallık tarafından resmen tanınmakla yetinen Piye, uzaklardaki başkenti Napata'ya geri döner. Samiriye'nin düşmesi ve İsrail'in Asurluların eline geçmesiyle (722) Mısır'ın dogu sınırında yeni bir tehlike ortaya çıkınca, Etiyopyalılar buna karşı hiçbir girişimde bulunmaz; nitekim 720'de Raphia'da Gazze kralı Hanno'nun yanında II. Sargon'a karşı savaşırken yenilen Mısır birlikleri deltanın küçük krallıkları tarafından kurulmuştur. Tefnahte batı deltadaki eski küçük bölgesine çekilse de oğlu Bakenrenef (718-712) daha fazla güç peşindedir. Manetho'ya göre Bakenrenef 24. Hanedanın kurucusu ve tek kralıdır, Diodoros'a göre de önemli bir kanun koyucudur. Bakenrenef, Memfis'i denetimi altına almaya başlayınca, Piye'nin kardeşi ve halefi Şabaka (712-698, resim 48) karşı saldırıya geçerek Sais Hanedanı'na bir son verir. Yukarı Mısır'da uzun bir süreden beri olduğu gibi deltada tarihleme 711'den itibaren 25. Hanedanın Etiyopyalı krallarının iktidar yıllarına göre yapılır.

Etiyopyalılar yoksul düşmüş ülkenin ekonomisini Nübye'nin zengin altın kaynakları sayesinde yeniden canlandırır, 20. Hanedandan beri yapılamamış olan anıtsal binalar inşa ederler. İnar konusunda

Orta ve Yeni Krallığın büyük krallarına özenen Taharka (690-664), Amon kentleri Napata ve Teb'e özel bir ilgi gösterir; Karnak tapınağına devasa, ama orantılı sıra sütunlar yaptırır. Teb'in yeni efendisi, kralın Yukarı Mısır'daki asıl valisi, Etiyopya kraliyet sarayının evlilik yoluyla kendine bağladığı Amon rahibi ve Teb yöneticisi Mentuemhet'tir (resim 49). Hem "tanrının zevcesi" makamında hem de Teb'deki Amon kültünün en yüksek iki rahiplik makamında hanedan üyeleri bulunmaktadır. Taharka'nın saltanatının barış dolu ilk yıllarındaki en etkileyici olay, altıncı yıldaki (685) büyük seldir; Nil'in 10 metreden fazla yükseldiği bu sel, eskiçağın bilinen en büyük Nil selidir ve "ata yıllıkları"nda benzer bir şeye rastlanmadığı için Napata'dan Tanis'e kadar tapınaklarda anıttaşlarla ebedileştirilmiştir. Kuşkusuz bu sel büyük zararlara yol açmıştır, ancak Mısır insanı bu selde her şeyden önce tanrıların bollukla taşan rahmetini görür; dünyanın "doğru" düzeninden sayılmayan bu tür olaylardan aslında hiç bahsedilmezken, bu kez bir doğal afetin aktarılmasının nedeni de zaten budur.

Mısır metinlerinde hiç sözü edilmeyen bir başka önemli olay, Taharka'nın son yıllarında Mısır'ın başına gelen felakettir. Asur kralı Asarhaddon (681-669), yeni bir dünya imparatorluğu olan Asur'a karşı Filistin'in küçük devletlerine sık sık arka çıkan bu ülkeye düşman kesilir. Asurluların ilk saldırısı 673 ilkbaharında yenilmeleriyle sonuçlanır, ancak 671'de Memfis'e kadar ilerlemeyi başaran Asarhaddon, Taharka'yı güneye kaçmaya zorlar. Asur kralı, Etiyopyalılara istemeyerek boyun eğen küçük delta devletlerini doğal müttefikleri olarak gördüğü için onlara dokunmaz; Libya liderlerinden Sais hükümdarı I. Nekho (672-664) önemli bir rol oynamaya başlar. Taharka'nın yeniden güçlendiğini gören Asarhaddon, 669'da Mısır'a yeni bir sefer düzen-

ler; Asur kralı bu savaşta yaşamını yitirir. Halefi Asurbanipal önce başka sorunlarla meşgul olduğu için Mısır seferini erteleyince, Taharka Memfis'i geri almayı ve aralarında Nekho'nun da bulunduğu bazı delta hükümdarlarını Asurlulardan uzaklaştırmayı başarır. Asurbanipal ancak 667-666'da Mısır'a gelir ve çoktandır yapması gerekeni yaparak hainleri cezalandırır. Sadık davranmayan Libyalı hükümdarlar Ninova'ya sürülür, ancak kısa süre sonra kurnaz Nekho yalnızca affedilmekle kalmaz, Sais ve Memfis "kralı" olarak atanmayı da başarır; oğlu Psamtek geleneksel olarak veliahtlara verilen Athribis krallığının başına getirilir. Ancak Asurbanipal, bunca ayrıcalık tanıdığı Sais hükümdarlarının Asur'u Etiyopyalılara karşı savunmalarını boşuna bekler. İki yabancı iktidar bloğunun arasında kalan "Saisliler"in kurduğu 26. Hanedan kendi ulusal politikasını yürüterek Mısır'a yeni bir bağımsızlık, siyasal güç ve kültürel zenginlik kazandırır.

Taharka, Aşağı Mısır'ı geri alamadan, 664'te uzaklardaki Napata'da ölür. Halefi Tantamani tahta çıkar çıkmaz kuzeye bir sefer düzenler, savaşmaya gerek kalmadan Memfis'e kadar ilerler, ama orada delta prenslerinin şiddetli direnişiyle karşılaşır. Delta prenslerinin başında yine I. Nekho vardır; Nekho büyük bir olasılıkla savaşta ölür, oğlu Psamtek ise Asurlulara sığınır. Tantamani'nin geri çekilmesinden sonra yeniden düzeni sağlayan bir Asur ordusu, I. Psamtek'i (664-610) babasının sınırları genişlemiş mirasının başına getirir ve Etiyopyalıları Yukarı Mısır'a kadar izler; bu arada tamamen yağmalanan Teb, bir daha asla toparlanamayacağı kadar ağır zarar görür. Neyse ki, Asurlular bu gösteriyle yetinir ve Hermopolis'ten Elephantine'e kadar Yukarı Mısır'ın tamamını Etiyopyalı vali Mentuemhet'e bırakırlar; Teb'de tarihleme 656'ya kadar Tantamani'ye göre yapılır, onun talimatıyla Karnak tapınağında imar faaliyetleri de sürdürülür.

Asurluların güvenini kazanan, Etiyopyalılar tarafından da rahat bırakılan I. Psamtek deltanın bölünmüşlüğüne bir son vermeyi başarır. Bu girişiminde, gücünün doruğundaki Asurlulara karşı bir müttefik bulmaya çalışan Lidya kralı Gyges'in İonya ve Karyalı askerlerden oluşan birliklerinden yardım almıştır. Libyalıların "baş şefi"nden son kez 657'de bahsedilir, hemen hemen aynı dönemde Psamtek Yukarı Mısır'ı da ülkesine katmak için girişimlerde bulunur. Memfis'ten Elephantine'e kadar gemicilik ve limanlardan sorumlu olan ve Herakleopolis'teki resmi göreviyle Orta Mısır'da büyük ölçüde bağımsız bir konum elde eden "Gemicilik Amiri" Sematauitefnahte ona bu girişimlerinde aracılık eder. Sematauitefnahte Mart 656'da Psamtek'in kızı Nitokris'i Teb'e götürmekle görevlendirilir; orada Mentuemhet'in törenle karşıladığı Nitokris "tanrının zevcesi" II. Şepenupet tarafından evlat edinilir. Böylece 26. Hanedan tüm Mısır'a egemen olur. Ülkenin yeniden birleşmesinin barış içinde gerçekleşmesi, I. Psamtek'in sabırlı ve deneyimli bir devlet adamı olduğunu gösterir. I. Psamtek Napata'daki Etiyopyalılar hanedanıyla arayı açmaktan kaçınır ve II. Şepenupet'i o ölünceye kadar Teb hükümdarı olarak tanır; Mentuemhet ve yüksek rahip Harahbit –Şabaka'nın torunlarından biri– gibi yüksek memurlar da en az beş yıl daha görevde kalırlar. Sais sarayının memurları büyük bir dikkatle, yavaş yavaş değiştirilir; aradan uzun yıllar geçer, ama sonunda Teb tamamen kralın denetimine girer. Teb'in yönetim biçimi değişmez; eskisi gibi, iktidardaki kralın soyundan gelen bir "tanrının zevcesi" tarafından yönetilir, ancak "zevce"nin siyasal rolü sona ermiştir ve bundan sonra olayların dışında kalacaktır. Mısır dininde artık eskisi kadar önemli olmayan Amon, Roma Döneminde İsis ve Serapis kültlerine girmiş, tüm dünyada popüler olan Osiris kültü tanrılarının gölgesinde kalmıştır. Antikçağın gezgin ve

yazarlarının tanıştığı kültler ve dinsel inançlar nihai biçimini bu dönemde almış olmalıdır.

Bu yıllarda Asur imparatorluğunu sarsan iç sorunlar, 651-648 yıllarındaki büyük iç savaşla doruğa ulaşır; Asur, Elam'la yaşadığı çatışmalardan fırsat bulup da Mısır'daki hain vasalına bir kez daha güç gösterisinde bulunamaz; Yoşia döneminde Yahuda devleti de Asur egemenliğinden kurtulur. Dolayısıyla Psamtek'in çok farklı halklardan oluşan "yabancılar lejyonu"nun dış düşmanlara karşı savaşmasına gerek kalmaz; Mısırlı ve Libyalı generallerin komutası altındaki İonyalı, Karyalı, Nübyeli ve Libyalı paralı askerlere çok geçmeden Fenikeli ve Yahudi askerler de eklenir. Farklı gruplar, özellikle de Libyalı ve Yunanlılar arasında yaşanan şiddetli gerilimler, zaman zaman ayaklanmalara yol açar. Mısırlı ve yabancı tüccarlar arasındaki rekabet gerilimi daha da artırır, ama Saisli krallar her defasında bir denge kurmayı başarır. Güçlü dış etkilere inat, Mısır'ın parlak geçmişinin anısının korunmaya çalışıldığı Sais Döneminde özellikle heykel sanatında ve sert hiyerarşik yapıda Eski Krallık örnek alınır. Eski sanat eserleri ve metinlerin titizlikle kopyaları çıkarılır, hatta Memfis bölgesinde, Piramitler Döneminin kadim krallarının ölüm kültü yeniden canlandırılır. Zengin bir biçimde süslenmiş memur mezarlarında eski ötedünya metinlerinin son derece özenli kopyaları bulunmuştur. Biçimselliğin aşırı vurgulanması, dönemin gerçek bir geç dönem olduğunun kanıtıdır.

Barış dolu uzun saltanatının sonuna doğru dünya siyasetindeki yeni gruplaşmaların girdabına kapılan I. Psamtek, Ön Asya'daki güç dengesini korumak için Babil hükümdarı Nabopolassar'a karşı son savaşında Asur'u destekler; 616 yazındaki savaşlarda Mısır ordusu yardım amacıyla Mezopotamya'da da boy gösterir. Başlangıçta elde edi-

len bir iki başarıdan sonra Medlerin Babil'in yanında savaşa katılması Asur imparatorluğunun hızla çökmesine neden olur. 612'de başkent Ninova düşünce, II. Asuruballit adındaki bir Asur prensi, mücadeleyi Mısırlıların da yardımıyla Harran'dan sürdürür. Babil birlikleri bu kente doğru ilerlerken I. Psamtek ölür. Oğlu II. Nekho (610-595) Harran'ın düşmesinden sonra Fırat'ın doğusundaki bölgeyi savaşın galipleri Babillilere ve Medlere bırakmak zorunda kalır. II. Nekho iktidarının ilk ilkbaharında (609) güçlü bir orduyla Asya seferine çıkar. Megiddo'da karşı karşıya geldiği Yahuda kralı Yoşia mağlup edilip öldürülür, ülkesi vergiye bağlanır, Fenike kıyı kentleri de Mısır'ın egemenliği altına girer. Nekho ana karargâhını Orontes'teki Riblah'da kurar, sürgündeki Asuruballit de büyük bir olasılıkla buraya gelir. Böylece II. Ramses'ten bu yana ilk kez bir firavun Suriye'ye ayak basar, Yeni Krallığın eski parlak günleri geri gelmiş gibidir. Ancak bu durum fazla uzun sürmez. Mısırlıların Fırat nehrini geçme girişimi başarısızlıkla sonuçlanır ve sonraki yıllarda nehrin batısı birçok savaşa sahne olur. 605'te Babil'in veliaht prensi Nebukadnezar tarafından Karkamış'ta ağır bir yenilgiye uğratılan Nekho, Mısır'a geri döner. Babillilerin Nil vadisine ilerlemesini engelleyen (601) Nekho, Filistin'in küçük devletlerini bir kez daha cesaretlendirilse de, 597'de Nebukadnezar'ın Kudüs'ü fethetmesini ve Mısır karşıtı cephenin temsilcisi Zedekiya'nın kral ilan edilmesini eli kolu bağlı izlemek zorunda kalır.

II. Nekho denizlerde daha başarılıdır. Yunanlıları örnek alarak üç sıra kürekli kadırgalardan oluşan bir filo kurar; onun talimatıyla ilk kez Fenikeliler Afrika'nın etrafını gemiyle dolaşırlar. Kızıldeniz'i Tumilat vadisi üzerinden Nil ve Akdeniz'e bağlayan bir kanal açma çalışmaları da onun tarafından başlatılmış, ancak kanal I. Darius zamanın-

da kullanıma açılabilmiştir. Oğlu II. Psamtek'in (595-589) dış politikadaki hedefi güneydir. Dönemin ünlü Etiyopya kralı Aspalta'nın (y. 593-568) Mısır'ın Asya'daki sıkıntılarını fırsat bilip ülkeyi geri almaya kalkmasından korkuyor olabilir. 593'te II. Psamtek'in generalleri Amasis ve Potasimto –bunların biri Mısır birliklerinin, diğeri de yabancı birliklerin komutanıdır– Üçüncü Çağlayan'ı aşarak güneye ilerler ve başkent Napata'yı kuşatırlar. Ramseslerin Abu Simbel'deki dev heykellerinden birinin üzerindeki Yunanca yazıtlar, Mısır için olası bir tehlikeyi ortadan kaldıran, aynı zamanda da Etiyopya krallığında köklü değişimlere yol açan bu seferin anısını canlı tutar. Krallığın merkezi Napata'dan güneye, Atbara'nın yukarısındaki Meroe'ye kaydırılır; burada büyük imar faaliyetlerinde bulunan ilk kral Aspalta'dır, ama kralların piramit mezarları uzunca bir süre daha Napata bölgesinde yapılır. Ancak 300 gibi geç bir dönemde Nabeteanların, 50 yıl sonra da Aksum kralı büyük fatih Aezanes'in saldırısına uğrayan Meroe krallığı daha sonra Helen dünyasına eklenir. II. Psamtek'in bu seferiyle Etiyopyalı krallar Mısır'da dışlanmaya, şimdiye kadarki Sais krallarının saygı gösterdikleri anıları yok edilmeye başlanır.

II. Psamtek Babil imparatorluğuyla iyi geçinmiş, Filistin'in iç meselelerine karışmaktan çekinmiştir. Oysa oğlu Apries (589-570), Eski Ahit'teki "Hophra," tahta çıkar çıkmaz Yahudi kralı Zedekiya ve Fenike kentlerinin Nebukadnezar'dan ayrılmasını destekler. Ancak Babil umulduğu gibi zayıflamaz; Kudüs'ü kuşatan Nebukadnezar, Apries'in kenti kurtarma çabalarını boşa çıkarır. 586 yazında Babil birliklerinin kente saldırmasıyla Yahudi nüfusun büyük çoğunluğunun "Babil Köleliği" başlar. Aralarında Yeremya Peygamber'in de bulunduğu çok sayıda Yahudi Mısır'a sığınır; daha sonra birçoğu Mısır ordusunda paralı asker olur. Birinci Çağlayan'daki Nil adası Elephantine'deki Yu-

nan garnizonu Apries zamanında isyan çıkarıp adayı terk edince, burada bir Yahve tapınağıyla birlikte askeri bir Yahudi kolonisi kurulur; bu koloninin değişen yazgısını Aramca papirüsler sayesinde İÖ 5. yüzyılın sonuna kadar takip edebiliyoruz. Babil imparatorluğu ile Mısır arasındaki son "tampon devlet" olan Yahuda krallığının ortadan kalkmasına karşın, Nebukadnezar'ın Nil diyarını fethetmeye niyeti yoktur. Apries'in bundan sonraki iktidarı barış içinde geçer. 586'da Teb'de Amon'un "tanrının zevcesi" makamına kralın kızkardeşlerinden biri olan Anhnesneferibre getirilir; Anhnesneferibre yanındaki deneyimli memurlarla birlikte Teb "tanrı devleti"ni, Persler ülkeyi fethedene kadar altmış yıl yönetir.

570'e doğru Apries, güç peşindeki Yunan kolonisi Kyrene'yle başa çıkabilmek için Mısır'dan yardım isteyen Libyalı kabilelerin imdadına koşunca Libyalı ve Yunanlıların arasındaki politik çelişkiler yeni bir neden bulmuş olur. Kyreneli Yunanlıların Mısır yardımcı birliğini Thestis kaynağında bozguna uğratması üzerine Apries'in birlikleri ayaklanır ve General Amasis'i (570-526, resim 50) kral ilan ederler. Apries yenilir, bir süre daha direndikten sonra art arda yapılan savaşlardan birinde öldürülür. Yeni kral Amasis taraflar arasındaki çatışmayı sona erdirmeyi ve Mısırlı, Libyalı ve Yunanlıları hiç olmazsa görünüşte barıştırmayı başarır. Onurlu bir törenle defnettirdiği selefinin kızkardeşinin Teb hükümdarlığını tanır. Kyrene'yle de bir dostluk anlaşması yapan Amasis, bu dostluğa politik bir evlilikle resmiyet verir. Batı deltadaki Miletos ticaret kolonisi Naukratis'i Yunanlılara bırakır; Yunan tapınaklarıyla süslenen bu yere Mısır topraklarındaki ilk *polis* kurulur. Herodotos'tan Roma imparatorluk dönemi yazarlarına kadar minnetle anılan bir Yunan dostu olan Amasis, Yunan anakarasıyla da siyasal ve kültürel ilişkiler kurar. Delphi'deki yıkık

Apollon tapınağının yeniden yapılmasına yüklü bir miktarla katkıda bulunur, Lindos ve Samos'a değerli adaklar gönderir; Amasis'in Samos tiranı Polykrates'le dostluğu Schiller tarafından ebedileştirilmiştir. Geç Dönemin dinsel püritanizmiyle körüklenen yabancı düşmanlığı özellikle Yunanlıları ve Yahudileri hedef aldığı için Yunanlılar krala bu dostane jestlerinden ötürü büyük bir minnettarlık duyarlar. Amasis ülkenin tapınaklarına gösterdiği özenle, ayrıca mahkemelerdeki ve yönetimdeki aksaklıkları büyük ölçüde gideren bir reformla Mısırlıların da takdirini kazanır. 26. Hanedanın resmi dairelerinde demotik yazı kendini yeni yazı biçimi olarak kabul ettirir. Yabancı kökenli memurlar Ramsesler Dönemine göre daha azdır; ancak dönemin "Anhşoşenk'in Bilgelik Öğretisi"nde bürokrasiden şöyle yakınılır: "Ra bir ülkeye öfkelendiğinde, yazıcıları hükümdar yapar." Firavunların tanrısal krallığından Sais Dönemine kalanlar yalnızca yüzeysel biçimlerdir; içkiye düşkünlüğüyle tanınan Amasis, tebaasıyla ilişkisinde halktan biri gibi davranmaktan hoşlanır.

Pers imparatorluğunun yükselmesi, Amasis'in Babil ve Kyrene'ye karşı sürdürdüğü tarafsızlık politikasından vazgeçmesine neden olur. Herodotos'un (I:77) anlattığına göre, Babil, Lidya ve Sparta'nın Perslere karşı kurduğu savunma birliğinde Mısır da yer alır, ama savaşlara katılmaz; 546'da Lidya kralı Kroisos ülkesini Kyros'a bırakmak zorunda kalır. Persler Babil'i işgal ettikten (12.10.539) sonra Fenike kentlerini de fethedince Mısır büyük fatih Kyros'un bir sonraki hedefi olmaktan korkmaya başlar. Ancak saldırı Kyros'un oğlu Kambises (530-522) başa geçtiğinde gerçekleşir. Kambises, Nil vadisine yapacağı seferin hazırlıklarını sürdürürken Amasis 526-525 kışında ölür. 525 Mayısında Pelusium'da Pers kralının karşısına oğlu III. Psamtek (resim 51) çıkmak zorunda kalır. Psamtek yenilir, kısa bir kuşatmanın ardından

Memfis'i kaybedince Persler tarafından tutsak edilir; Herodotos'un anlattığına göre bir ayaklanma başlatmaya çalıştığı için öldürülür. Çok geçmeden Kambises ülkenin geri kalanını da işgal eder, Libyalılar, Kyreneliler ve Barkalılar yeni efendilerine hiç direnmeden boyun eğerler. Ancak Kambises'in Etiyopyalılara saldırısı ve Siva vahası seferi başarısızlığa uğrar ve pek çok can kaybıyla sona erer.

Mısır artık Pers imparatorluğunun bir *satraplığı* olmuştur. Tarihte ilk kez tüm Yakındoğu'yu tek bir elde birleştiren bu dünya imparatorluğunun hükümdarları Mısır'da firavunların tören giysisini giyer, firavun unvanları kullanırlar, ama Libyalı ve Etiyopyalı hükümdarlardan bile daha az kabul görürler; "Medli" sözcüğü hakaret anlamına gelmeye başlar. Sonraki Yunanlı yazarların çok iyi anladıkları ve uzun uzun anlattıkları bu nefret fatih Kambises üzerinde yoğunlaşır; akla hayale gelebilecek bütün korkunçluklar ona atfedilir. Son yerli kralların özenle vurguladıkları dindarlıklarından sonra Pers kralının ülkenin tapınaklarına hiç ilgi göstermemesi rahipler ve dindar halk için çok üzücü olmalıdır. Halefi I. Darius (522-486) dinsel duygulara karşı daha saygılı olduğu için yeni rejimin saygınlık kazanmasını sağlar; Sakkara'daki Serapeum'u, Apis boğalarının gömüldüğü yeri genişletir ve önemli bir kervan yolu üzerindeki el-Karga vahasına Amon için Hibis tapınağını yaptırır. Mısır yasalarının derlenip kitap haline getirilmesi, eski yasaların Perslerin resmi dili Aramcayla kaleme alınması da onun emriyle olmuştur. Mısır'da *satrap* ve ekibi dışında pek az Pers memuru görev yaptığı için yeni resmi dil Ptolemaioslar zamanındaki Yunanca kadar önem kazanamamıştır. Pers eyalet valileri, sadakatle işbirliği yapmaya hazır deneyimli Mısırlı memurlarla çalışmışlardı; Mısırlı memurların gözünde Darius – ikametgâhı,

tıpkı Etiyopyalı krallarınki gibi ülke dışında, çok uzaklarda olsa bile– kazandığı başarılar nedeniyle yasal firavundu. İÖ 5. yüzyılda Perslerin Yunanlılara yenilmesi üzerine deltanın batısındaki Libyalıların başlattığı ayaklanmalar Aşağı Mısır'la sınırlı kalır. Kallias antlaşmasıyla (449) Yunanlıların askeri müdahalesi sona erince, ülke yeniden huzura kavuşur. Herodotos, Mısır'ı hemen hemen yarım yüzyıl süren bu barış döneminin başında ziyaret etmiştir, ondan önceki ve sonraki gezginlerin Mısır seyahati de aynı döneme rastlar. Bu gezginler sayesinde genç ve yeniliklere açık batı kültürü ile binlerce yıllık bir tarihin yükünü taşıyan ve her tür soruya çok eski zamanlardan beri hazır yanıtları olan dışa kapalı doğu kültürü arasında verimli bir etkileşim dönemi başlar. Çağımızda Rilke ve Thomas Mann için olduğu gibi Yunanlılar da "bütün halkların en dindarı" (Herodotos) olan bu halkın kendine özgü kültüründen ilham almış ve onu kendi tarzlarınca yorumlamışlardır.

II. Darius ölünce (404) Mısırlılar Pers egemenliğinden nihayet kurtulurlar. Perslere karşı ayaklanma başlattıktan birkaç yıl sonra onları Yukarı Mısır'dan kovmayı başaran yine bir Libyalı olan Saisli Amirtaeus'tur. Manetho'ya göre 28. Hanedanın tek kralı Amirtaeus'tur (404-399). Genç Kyros'un seferi, ardından Sparta'yla savaş Perslerin elini kolunu bağlamıştır. 29. Hanedanın (399-380) kurucusu I. Neferites bu barış döneminde kendini yeniden yapılanmaya adar, hatta mütevazı imar faaliyetlerinde bile bulunur. Halefleri arasındaki tek önemli kişi, ülkeyi geri almaya çalışan Perslere uzunca bir savaşla (385-383)direnmeyi başaran Hakor'dur. Kralın, Atinalı Habrias'ın komuta ettiği paralı ordusu için bastırdığı ilk Mısır sikkeleri, Atina'nın tetradrahmilerinin kopyasıdır. Hakor'un ölümünden sonra oğlu, iktidarı zorla ele geçiren Sebennytoslu I. Nektanebo'ya yerini bırakmak

zorunda kalır. Eski Mısır tarihini ona yakışır bir biçimde sonlandıran 30. ve son yerli hanedan (380-343) onunla başlar. Bu hanedanın becerikli kralları Tanis'ten Elephantine ve Philae'ye kadar tüm ülkede mimari anıtlar yaptırır, yeni toprak bağışlarıyla tapınakların servetini arttırırlar. Mısır'ı hâlâ eski bir *satraplık* olarak gören Pers imparatorluğuna karşı ülkelerini başarıyla savunur, hatta karşı saldırıya geçerler; 360'ta Suriye'ye bir sefer düzenleyen Kral Cedhor, dönemin sanatına da örnek olan 18. Hanedanın parlak geleneğini yaşatmaya çalışsa da 343 sonbaharında Persler ülkeyi geri almayı başarırlar; son firavun II. Nektanebo Nübye'ye kaçar ve bundan sonraki iki binyıl boyunca Mısır'da bir yabancı egemenliği diğerini izler.

332'de Büyük İskender tarafından fethedilen Mısır'da yepyeni bir dönem başlar; Mısır, dünya fatihi İskender'in halefi Ptolemaios Hanedanı boyunca Helenizmin karma kültürüne katkıda bulunur. Yeni dönemin özünü en iyi yansıtan yer –bu ülkenin tarihinde çoğu kez olduğu gibi– dünyasal yaşamı ölümden sonra da koruyacak olmasıyla kültürel yaklaşımın aynası olan bir mezar anıtıdır. Tanrı Thot'un yüksek rahiplerinden biri olan Petosiris'in Ptolemaios Döneminin başında Hermopolis ölüler kentine yaptırdığı mezarının kabartma süslemeleri açıkça "dünyasal" ve dinsel olarak ikiye ayrılmıştır. Dışardan gelen gün ışığının aydınlattığı gündelik yaşam sahnelerinde Yunan ve Mısır üslubu garip bir biçimde iç içe geçmiştir; arkadaki odanın kuytu karanlığında ise, çok eski zamanlardan kalma bir dinsel düşünce mirası geleneksel tasvir ve metinlerle korunmaktadır. Eski ile yeninin bu iç içeliği Mısır'ın görünümünü beş yüzyıl daha biçimlendirir: İskenderiye'nin Helenist karma kültürünün yanı sıra, özellikle Yukarı Mısır'da saf Mısır üslubunda tapınaklar yapılır; bunları bazıları, örneğin Den-

dera'daki muhteşem Hathor tapınağı, ancak Roma imparatorları zamanında tamamlanır. Romalı lejyonerler Mısır'ın tanrılar kültünü imparatorluğun en uzak köşelerine taşırlar; Mısır'ın bir zamanlar gelişip serpilen, ama artık donup kalmış acayip biçimlerden oluşan kültürünün mumyalaşmış kalıntıları ülkeye sayısız Yunanlı ve Romalı turist çekmeye devam eder. Batı dünyasının Mısır imgesi, Champollion'a kadar, onların yazılı birikimiyle şekillenmiştir. Hiyerogliflerin çözülmesi ve Nil vadisinde yapılan sistematik kazılar daha eski ve saf kaynaklara ulaşmanın yollarını açmış, Eski Mısır kültürünün parlak evreleri ve çöküş dönemleri giderek anlaşılır olmuştur. Tüm farklılıklarına karşın, Mısırlılar Rilke'nin de "Bizim de olaydı gösterişsiz ve arık bir insanca yerimiz, bir ekili toprağımız, kayalarla ırmağın arasına sıkışmış"[Φ] diyerek betimlediği bir uygarlık yaratarak insanlığın ruhsal ve zihinsel yoluna kilometretaşları dikmeyi başarmışlardır.

[Φ] Rainer Maria Rilke, *Duino Ağıtları* "II. Ağıt," çev: Can Alkor, İyi Şeyler Yayıncılık, 1993, İstanbul –yn.

NOTLAR
VE
KAYNAKÇA

Kısaltmalar

ÄgAbh	=	*Ägyptologische Abhandlungen*
ÄgFo	=	*Ägyptologische Forschungen*
ASAE	=	*Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*
BIFAO	=	*Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*
JEA	=	*Journal of Egyptian Archaeology*
JNES	=	*Journal of Near Eastern Studies*
MÄS	=	*Münchner Ägyptologische Studien*
MDAIK	=	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*
MDOG	=	*Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft*
Urk.	=	*Urkunden des ägyptischen Altertums*
WZKM	=	*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*
ZÄS	=	*Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*
ZDMG	=	*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*

Genel Tarih (Yalnizca Bir Kismi)

E. Drioton–J. Vandier, *L'Égypte* ("Clio" Koleksiyonu, *Les peuples de l'orient méditerranéen* II, Paris, 1938, 1975[5]).

E. Otto, *Ägypten. Der Weg des Pharaonenreiches*, 1953, 1966[4].

A. H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, Oxford 1961 (Alm.: *Geschichte des alten Ägyptens*, 1965).

W. Helck, "Geschichte des alten Ägypten" (*Handbuch der Orientalistik*, 1. Kısım, cilt 1/3, Leiden, 1968).

The Cambridge Ancient History, 3. baskı, cilt I ve II, Cambridge, 1970.

W. Wolf, *Das alte Ägypten* (*dtv-Monographien zur Weltgeschichte*, 1971).

J. von Bedserath, *Abriß der Geschichte des alten Ägypten*, 1971.

Mısırbiliminin bütün alanları, tarih ve kültür tarihi için bkz. E. Homung, *Einführung in die Ägyptologie*, 1967.

Krallar hakkında makaleler ve ayrıntı bilgi için bkz. *Lexikon der Ägyptologie*, ed. W. Helck ve E. Otto, 1975 vd.

ARKAİK DÖNEM

Genel bilgi için bkz. W. B. Emery, *Archaic Egypt*, Harmondsworth, 1961. **Yazıtlarla ilgili materyal için bkz.** P. Kaplony, *Die Inschriften der ägypt. Frühzeit*, 1963 (*ÄgAbh* 8, ekler: *ÄgAbh* 9, 1964 ve 15, 1966), **düşünce tarihi için bkz.** H. Junker, *Die Geisteshaltung der Ägypter in der Frühzeit*, Viyana, 1961 (Avusturya Bilimler Akademisi oturum raporu, 237/1).

Tarihöncesi ile ilgili genel bilgi için bkz. W. C. Hayes, *Most Ancient Egypt*, Chicago ve Londra, 1965 **(eksik, Yukarı Mısır ve Nübye'nin neolitik kültürleri yok), Nübye için ayrıca bkz.** F. Wendorf ve N. M. Taos, *The Prehistory of Nubia*, Dallas, 1968; **ayrıca bkz.** I. Hofmann, *Die Kulturen des Niltals von Aswan bis Sennar*, 1967.

Krallığın birleşmesi ve Palermo Taşı ile ilgili bkz. W. Kaiser, *ZÄS* 91, 1964, 86-125.

Kral "Menes" ve kültür getiren kişi olarak hizmetleri için bkz. H. Brunner, "Menes als Schöpfer," *ZDMG* 103, 1953, 22-26, **tarihselliği hakkındaki son yayın,** S. Morenz, "Traditionen um Menes," *ZÄS* 99, 1972, X-XVI, **ayrıca** *Skarabäen und andere Siegelamulette aus Basler*

Sammlungen, Mainz, 1976, s. 44 vd. **Eski krallar ve yaşamları hakkında bkz.** D. Wildung, "Die Rolle ägyptischer Könige im Bewußtsein ihrer Nachwelt," Bölüm I (*MÄS* 17, 1969).

Toplumsal yapı (göçmenler/çiftçiler sorunu) için bkz. M. Arzler: "Randglossen zur ägypt. Vorgeschichte," *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 8, 1972, 228-246. **İlk "Libyalılar" hakkında bkz.** G. Fecht, *ZDMG* 106, 1956, 37-60.

Tanrısal kral, W. Barca, "Untersuchungen zur Göttlichkeit des regierenden Königs" (*MÄS* 32, 1975); **eski literatür incelemeleri için özellikle bkz.** H. Frankfort, *Kingship and the Gods*, Chicago, 1948.

Memurlar konusunda, W. Helck, "Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägypt. Alten Reiches," *ÄgFo* 18, 1954.

1. **Hanedana ait Filistin buluntuları,** S. Yeivin, *Oriens Antiquus* 2, 1963, 205-213; a.g.y., *Bibliotheca Orientalis* 23, 1966, 20'de dipnot 14; a.g.y., *JNES* 27, 1968, 37 vd.

Aha'nın Sakkara'daki mezarı, ilk kez W. B. Emery **tarafından yayımlanan,** *Hor-Aha*, Kahire, 1939. **Kral mezarının o dönemde Sakkara'da mı, yoksa Abidos'ta mı olduğu tartışmasında iki karşıt görüş,** B. J. Kemp, *JEA* 52, 1966, 13-22 **ve** J.-Ph. Lauer, *MDIK* 25, 1969, 79-84.

Yıllık levhaları ve eski yazı, S. Schott, "Hieroglyphen. Untersuchungen zum Ursprung der Schrift," *Akad. d. Wiss. und Liter. Mainz, Abh. der Geistes- und sozialwiss. Klasse*, 1950, no. 24.

İkinci Çağlayan'daki Cer yazıtı, W. Helck, *MDIK* 26, 1970, 85 **ve** I. Hofmann, *Bibliocheca Oriencalis* 28, 1971, s. 308 vd.

Mısır'ın tanrılar inancında değişim için bkz. E. Hornung, *Der Eine und die Vielen. Ägyptische Gottesvorstellungen*, 1971.

Sed şenliği ve tarihsel kutlanışı hakkında bkz. E. Hornung - E. Staehelin, "Studien zum Sedfest," *Aegyptiaca Helvetica* 1, 1974.

Nineçer heykeli, W. K. Simpson tarafından yayımlandı, *JEA* 42, 1956, 45-49.

Eski Krallik

Düşünsel arkaplan için bkz. H. Junker, *Pyramidenzeit*, 1949. Son derece çarpıtılmış ve fazlasıyla farazi bir tablo, J. Spiegel, *Das Werden der altägypt. Hochkultur*, 1953.

Sakkara'daki Zoser alanı. C. M. Firth–J. E. Quibell tarafından yayımlanan, *The Step Pyramid*, Kahire, 1935 ve J. -Ph. Lauer, *La Pyramide à degrés*, Kahire, 1936-59, ayrıca bkz. H. Ricke'nin yorumu, "Bemerkungen zur ägypt. Baukunst des Alten Reiches I-II" (*Beiträge zur ägypt. Bauforschung und Altertumskunde* 4 ve 5, Zürih, 1944/Kahire, 1950). "Taşı açan" lakabı için bkz. S. Schott, *MDOG* 84, 1952, 6; İmhotep hakkındaki yeni yayın, D. Wildung, "Imhotep und Amenhotep," *MÄS* 36, 1977.

Metyen'in yaşamöyküsüsü, H. Goedicke, *MDIK* 21, 1966, 1-71 ve K. B. Gödecken, *ÄgAbh* 29, 1976.

Sehemhet Piramidi, Z. Goneim, *Horus Sekhem-khet*, Bölüm I, Kahire, 1957 ve a.g.y., *Die verschollene Pyramide*, 1955. Sehemhet ve Huni birlikte otuz yıl hüküm sürdüler (Torino Kraliyet Papirüsü için bkz. A. H. Gardiner, *The Royal Canon of Turin*, Oxford, 1959), bu durum tarihlerde biraz kaymaya yol açtı.

Huni ve Elephantine'deki yazıtı, H. Goedicke, *ZÄS* 81, 1956, 18-24.

Eğik Piramitin vadi tapınağı, A. Fakhry, *The Monuments of Sneferu at Dahshur*, Kahire, 1959-61.

Eyaletler hakkında bkz. W. Helck, *Die altägypt. Gaue*, 1974 (*Tübinger Atlas des Vorderen Orients*'e ek kitap, B 5).

4. Hanedanın Teb'de yeni keşfedilen mezarları hakkındaki ön raporlar, D. Arnold, *MDIK* 29, 1973, 150-162 **ve** *MDIK* 30, 1974, 159-164.

Keops'un gemisi, M. Zaki Nour et al., *The Cheops Boats*, Bölüm I, Kahire, 1960.

Keops için ayrıca bkz. H. Brunner, "Die Zeit des Cheops," *Orientalist. Literaturztg.* 53, 1958, 293-301 **ve** S. Morenz, "Traditionen um Cheops," *ZÄS* 97, 1971, 111-118.

"Ra'nın oğlu" Recedef'le ilgili en eski belge, H. W. Müller, *ZRS* 91, 1964, 131. **Yeni güneş inancının Sfenks tapınağının temeli üzerindeki etkisi hakkında,** S. Schott, *Bull. Société franç. d'Égyptologie* 53/54, 1969, 31-41. S. Morenz: "Die Heraufkunft des transzendenten Gottes in Ägypten," *Sitz. ber. Sächs. Akad. der Wiss., Philolog. -histor. Klasse*, cilt 109, fasikül 2, 1964 **de kral/tanrı ilişkisinin gelişimi hakkında genel bilgi veriyor.**

Kefren'in Sfenks tapınağı, H. Ricke, "Der Harmachistempel des Chefren in Giseh" (*Beiträge zur ägypt. Bauforschung und Altertumskunde*, Fasikül 10, 1970). **Kralın adının tartışmalı okunuşu (Rahaf olarak da okunabiliyor) hakkında son çıkan yayın,** H. Brunner, "Zur Aussprache der Namen Chephren und Djedefhor," *ZÄS*, 102, 1975, 94-99.

Toşka'daki taşocakları, R. Engelaach, *ASAE* 38, 1938, 369 vd.

Buhen'deki kral mührü, W. B. Emery, *Kush* 11, 1963, 119.

Zavyet el-Aryan Piramidi, J.-Ph. Lauer, *Revue d'Égyptologie* 14, 1962, 21-36; a.g.y., *Histoire monumentale des pyramides d'Égypte* I (Kahire 1962), s. 206-211; V. Maragioglio–C. A. Rinaldi: *L'archittetura delle piramidi Menfite* II, Torino, 1963, s. 41-49; D. Wildung, *MÄS* 17, 1969, 211-213.

Şepseskaf'ın mastabası üzerine, G. Jéquier, *Le Mastabat Faraoun*, Kahire, 1928.

Kraliçe Kentkaus ve 5. Hanedana geçiş, H. Altenmüller, *Chronique d'Égypte* 45, 1970, 223-235.

Firavunun tanrısal doğumunun tasarımı ve tasviri üzerine, H. Brunner, "Die Geburt des Gottkönigs," *ÄgAbh* 10, 1964.

5. Hanedanın güneş tapınakları, W. Kaiser, "Zu den Sonnenheiligtümern der 5. Dynastie," *MDIK* 14, 1956, 104-116; E. Winter, "Zur Deutung der Sonnenheiligtümer der 5. Dynastie," *WZKM* 54, 1957, 222-233. **Yayımlanmış olan tapınaklar, Userkaf'ın** (H. Ricke, *Beiträge zur ägypt. Bauforschung und Altertumskunde*, fasikül 7 ve 8, 1965-69) **ve Neuserre'nin tapınakları** (F. W. v. Bissing et. al., "Das Re-Heiligtum des Königs Ne-woser-re," 1905-28).

Userkaf'ın anıtsal heykeli. Daha eski olan, ama tarihi tam olarak tespit edilemeyen dev bir granit baş Brooklyn Müzesi'ndedir, bkz. *Ägyptische Kunst aus dem Brooklyn Museum* **(1976'daki Berlin sergisinin kataloğu),** no. 12 **(daha eski literatürle).**

Küçükasya ve Ege'yle ilişkiler. Troya yakınlarındaki Dorak'ta ele geçirilen buluntuların (J. Leclanc, *Orientalia* 38, 1969, 298 vd.) **aslı olmadığı ortaya çıkmıştır. Ancak 5. Hanedanın son iki kralının adının yazılı olduğu, bir memura ait olup altından yapılmış silindir mühür Küçükasya kökenlidir,** *Bulletin Museum of Fine Arts Boston* 70, 1972, no. 359, **kapak resmi ve s. 11 için genel olarak bkz.** J. Vercoutter, *L'Égypte et le monde égéen préhellénique*, Kahire, 1956.

Abusir'de bulunan papirüs arşivi P. Posener-Kriéger **ve** J. L. de Cénival **tarafından yayımlanmıştır,** *The Abu Sir Papyri* (*Hieratic Papyri in the British Museum, Vth series*), Londra, 1968. **Bununla ilgili yorum,** P. Posener-Krieger, *Les archives du temple funéraire de Néferirkarê-Kakai*, 2 cilt, Kahire, 1976.

Neuserre'nin "Dünya Odası", E. Edel, *Nachr. Der Akad. d. Wiss. in*

Göttingen, I. Philol. hist. Klasse, 1961, no. 8 **ve** 1963, no. 4-5, **ayrıca bkz.** E. Edel–St. Wenig, *Die Jahreszeitenreliefs aus dem Sonnenheiligtum des Königs Ne-User-Re*, 1974.

Memur unvanları, alıntı W. Helck**'in eserinden,** *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägypt. Alten Reiches* (1954), s. 112; **genel bir karşılaştırma için bkz.** K. Baer, *Rank and Title in the Old Kingdom*, Chicago, 1960.

Unas Piramidi ve Piramit Metinleri, A. Piankoff, *The Pyramid of Unas*, New York, 1968. **Hâlâ en temel yayın,** K. Sethe, *Die altägypt. Pyramidentexte*, 4 cilt, 1908-22, **yeni baskısı** 1960. **Metnin tam çevirisi ve ekler,** R. O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, 2 cilt, Oxford, 1969. **Unas Piramidi'ne ait geçitteki kıtlık sahneleri için bkz.** S. Schott, *Revue d'Égyptologie* 17, 1965, 7-13.

Bilgelik edebiyatı (yaşam öğretileri). Genel bir bakış ve diğer edebiyat için bkz. H. Brunner, *Handbuch der Orientalistik*, 1. Abt., cilt 1/2, 2 içinde, Leiden, 1970, s. 113-139.

Firavunların genel Asya politikası, W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, 2. baskı 1971.

Cedkare zamanında Punt keşif seferi, *Urk.* I, 128 vd.

Teti hakkında bkz. J.-Ph. Lauer–J. Leclant, *Le temple haut du complexe funéraire du roi Téti*, Kahire, 1972. **Onun halefi kısa ömürlü Userkare'dir.**

I. Pepi'nin silindir mührü, H. Goedicke, *MDIK* 17, 1961, 69-90 **(bkz. s. 80 vd. Month hakkında). Bu dönemde Amon kültünün tartışmalı ilk evresi için bkz.** F. Daumas, *BIFAO* 65, 1967, 213 vd. ve D. Wildung, *MDIK* 25, 1969, 212-219. **Dahla vadisinde bile 6. Hanedandan kalma mezarlar bulunmuştur, bununla ilgili bkz.** A. Fakhry, *Textes et langages de l'Égypte pharaonique* II, Kahire, 1974, s. 220 vd.

Harkuf'un keşif seferleri ve Nübye'deki siyasal-kültürel değişim, E. Edel, *Orientalia* 36, 1967, 133-158 **ve** M. Bietak, *Studien zur Chronologie der nubischen C-Gruppe*, Viyana, 1968. **Harkuf raporlarının bir çevirisi,** M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature* I, Berkeley, 1973, s. 23-27.

Çocuk olarak II. Pepi. Kralın saltanatının sonlarına da ait olabilecek bu tasvirlerle çok yaşlı kralın gözle görülür bir biçimde gençleştiği kastedilmiş olabilir. Ölüler tapınağı ve oradaki buluntular için bkz. G. Jéquier, *Le monument funéraire de Pépi* II, 3 cilt, Kahire, 1936-40.

II. Pepi'nin halk anlatısı (Neferkare ve General Sasenet), G. Posener, *Revue d'Égyptologie* 11, 1957, 119-137.

Eski Krallıktaki krallık fermanlarıyla ilgili bir özet için bkz. H. Goedicke, *Königliche Dokumente aus dem Alten Reich*, 1967.

Tabut metinleri. Tarihlemeyle ilgili sorunlar için, W. Schenkel, *Frühmittelägyptische Studien*, 1962. R. O. Faulkner'**ın yaptığı tam çevirisi,** *The Ancient Egyptian Coffin Texts*, cilt I, Warminster, 1973.

Osiris unvanının "halka mal olması," H. G. Fischer, *ZÄS* 90, 1963, 35-38.

II. Pepi'nin halefleri, J. von Beckerath, *JNES* 21, 1962, 140-147; **özel olarak Kraliçe Nitokris hakkında bkz.** C. Coche-Zivie, *BIFAO* 72, 1972, 122-132. **Kıtlık dönemi "Karanlık Çağ"ı iklimle açıklama denemesi,** B. Bell, *American Journal of Archaeology* 75, 1971, 1-26.

Herakleopolisliler (9/10. Hanedan), J. von Bedserath, *ZÄS* 93, 1966, 13-20; H. Goedicke, *MDIK* 24, 1969, 136-143; J. Lopez, *Revue d'Égyptologie* 25, 1973, 178-191. **İlk Ara Dönemin metinsel kaynakları:** W. Schenkel, *Memphis-Herakleopolis-Theben*, 1965, **ayrıca bkz.** H. G. Fischer, *Inscriptions from the Coptite Nome*, Roma, 1964 **ve** a.g.y., *Dendera in the Third Millenium B. C.*, New York, 1968. **Dış ilişkiler hakkında**

bkz. W. A. Ward, *Egypt and the East Mediterranean World 2200-1900 B. C.*, Beyrut, 1971.

Moalla yöneticisi Anktifi, J. Vandier, *Mo'alla*, Kahire, 1950; H. Kees, "Aus den Notjahren der Thebais," *Orientalia* 21, 1952, 86-97.

İnyotef'ler (11. Hanedan). Mezarları Teb nekropolünün kuzeyinde (el-Târif) D. Arnold tarafından yeni ortaya çıkarıldı, kazıyla ilgili ön raporlar için bkz. *MDIK* 23, 1968 vd.

"Merikare İçin Öğreti," A. Volten, *Zwei altägypt. politische Schriften*, Kopenhag, 1945.

Herakleopolislilerin sonu, H. G. Fischer, *Artibus Asiae* 22, 1959, 240-252 (Gardiyan İnyotef ve 11. Hanedan üzerindeki sanatsal etki). Teb askerlerinin toplu mezarlarına ilişkin bkz. H. E. Winlock, *The Slain Soldiers of Neb-Hepet-Re*, New York, 1945.

Orta Krallik

Genel bilgi, H. E. Winlock, *The Rise and Fall of the Middle Kingdom in Thebes*, New York, 1947, düşünce tarihi için bkz. H. G. Evers, *Staat aus dem Stein*, 2 cilt, 1929.

Mentuhotep'in Deir el-Bahri'deki mezarı hakkında yeni incelemeler: D. Arnold, *Der Tempel des Königs Mentuhotep von Deir el-Bahari*, 2 cilt, 1974. Mentuhotep adını taşıyan kralların sıralaması literatürde birbirinden çok farklı, bizim temel aldığımız kaynak: D. Arnold, *MDIK* 24, 1969, 38-42.

Meketre maketleri, H. E. Winlock, *Models of Daily Life in Ancient Egypt*, Cambridge, Mass., 1955.

Hekanakte'nin mektupları: T. G. H. James, *The Hekanakhte Papers*

and other Early Middle Kingdom Documents, New York, 1962.

11. **Hanedandan 12. Hanedana geçiş dönemi için bkz.** L. Habachi, *ASAE* 55, 1958, 167-190 **ve** J. von Beckerath, *ZÄS* 92, 1965, 4-10. **Yeni ikametgâh ve adı:** W. K. Simpson, *Journ. of the American Research Center in Egypt* 2, 1963, 53-59.

12. **Hanedanın başı için bkz.** J. Omlin, *Amenemhet I. und Sesostris* I., doktora tezi, Heidelberg, 1962. **Ayrıca** W. K. Simpson **bu dönemle ilgili önemli yönetimsel belgeler yayımladı,** *Papyrus Reisner I, II ve III*, Boston, 1963-69.

Abidos kökenli anıttaşlar için bkz. J. Spiegel, *Die Götter von Abydos*, 1973 **ve** W. K. Simpson, *The Terrace of the Great God at Abydos*, New Haven ve Philadelphia, 1974.

Buhen kalesi. W. B. Emery'**nin kazılarıyla ilgili ön raporlar,** *Kush* 7, 1959 vd. **ve** *JEA* 44, 1958 vd.**'da yayımlandı. Buhen kalesinde bulunan at iskeletinin Orta Krallığa ait olmadığı kesindir.**

I. Amenemhet suikastının arkaplanı için bkz. E. Hornung–E. Staehelin, "Studien zum Sedfest," *Aegyptiaca Helvetica* 1, 1974, s. 59 vd.

Orta Krallığın "siyasal literatürü". Temel bilgi için bkz. G. Posener, *Littérature et politique dans l'Égypte de la XIIe dynastie*, Paris, 1956.

12. **Hanedanın kraliyet heykelleri,** H. G. Evers, *Staat aus dem Stein*, 2 cilt, 1929. **Krallıkla ilgili ayrıca bkz.** E. Blumenthal, *Untersuchungen zum ägypt. Königtum des Mittleren Reiches*, cilt I: *Die Phraseologie*, 1970.

Yenilenme töreni ritüeli için bkz. H. Altenmüller, "Zur Lesung und Deutung des Dramatischen Ramesseumpapyrus," *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 19, 1965/66, 421-442, **tek tek sahnelerin düzeniyle ilgili ayrıca bkz.** W. Barta, *ZÄS* 98, 1970, 9-12.

Hapcefay'ın sözleşmeleri, A. Théodoridès: "Les contrats d'Hâpidjefa," *Revue internat. des droits de l'antiquité* 18, 1971, 109-252.

Bu sözleşmelerle ilgili eyalet valisinin normal boyutların üzerindeki ahşap heykeli şimdi Louvre'dadır, bkz. J. Vandier, "Une statue présumée du nomarque de Siout, Hâpidjéfa," *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1971, 356-375.

Lanetleme metinleriyle ilgili genel bilgi için bkz. G. Posener, *Lexikon der Ägyptologie* I, 67-69 (1972), **keşif seferleri için bkz.** R. Gundlach ve E. Blumenthal, a.g.y. II, 55-68, 1975.

Tod hazinesi, F. Bisson de la Roque, G. Contenau ve F. Chapouthier, *Le trésor de Tôd*, Kahire, 1953.

Kahun Papirüsleri hakkında genel bilgi, U. Kaplony-Heckel, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland*, ed. W. Voigt, cilt XIX, 1, 1971. **Kent mimarisi için bkz.** A. Badawy, *A History of Egyptian Architecture*, cilt II, Berkeley ve Los Angeles, 1966, s. 22-27.

Megiddo'da bulunan heykeller, J. A. Wilson, "The Egyptian Middle Kingdom at Megiddo," *American Journ. of Semitic Languages and Literatures* 58, 1941, 225-236. **Yeni buluntular,** J. Leclant, *Orientalia* 35, 1966, 166.

Kare blok heykeller: Bu biçimin tarihi ve anlamı için bkz. H. W. Müller–A. Eggebrecht, *Festgabe für Dr. Walter Will* (1966), s. 121-163. **Envanter,** B. V. Bothmer, *Brooklyn Museum Annual* 2/3, 1963, 27-35.

III. Senusret. R. A. Parker'ın otuzaltı yıllık iktidar hakkında, ay tarihleri nedeniyle kapıldığı kuşkularını W. K. Simpson, *Chronique d'Égypte* 47, 1972, s. 45-54 **içinde dile getirmektedir. Anıtlar kralın saltanatının ondokuzuncu yılında sona erer.**

Eyalet valileri. Yeni materyal özellikle de E. Edel'in 1960'tan bu yana Assuan'daki mezarlık dağında yaptığı kazılardan sağlanmıştır, bkz. E. Edel, *Die Felsengräber der Qubbet el Hawa bei Assuan*, 1967 vd.

Nübye kaleleri. Yeni yayınlar arasında özellikle de bkz. D. Dunham

ve J. Janssen, *Semna Kumma*, Boston, 1960; D. Dunham, *Uronarti. Shalfak. Mirgissa*, Boston, 1967; J. Vercoutter, *Mirgissa*, cilt I, Paris, 1970. **Orta Krallığın sonunda Nil'in su seviyesinde olağandışı artışlar ve İkinci Çağlayan'da olası bir set** (J. Vercoutter, *Kush* 14, 1966, 125-164) **ile ilgili olarak bkz.** B. Bell, "Climate and the History of Egypt," *American Journ. of Archaeology* 79, 1975, 223-269.

Orta Krallıkta Mısır'ın Biblos üzerindeki etkisi, W. S. Smith, *American Journ. of Archaeology* 73, 1969, 277-281.

Semnah Kayıtları P. C. Smither **tarafından yayımlandı,** *JEA* 31, 1945, 3-10.

Sina keşif seferleri, A. H. Gardiner-Peet-Černý, *The Inscriptions of Sinai*, Bölüm II, Londra, 1955. **Horverre konusunda bkz.** H. Goedicke, *MDIK* 18, 1962, 14-25.

Havara'daki labirent konusunda bkz. K. Michalowski, *JEA* 54, 1968, 219-222; A. B. Lloyd, *JEA* 56, 1970, 81-100.

Prenses Nofruptah'ın mezarı N. Farag **ve** Z. İskender **tarafından yayımlandı,** *The Discovery of Neferwptah*, Kahire, 1971. **12. Hanedanın sonundaki diğer prenseslerin el-Lahun ve Dahşur'da bulunan hazinelerine ilişkin özet bilgi,** W. Wolf, *Funde in Ägypten*, 1966, s. 131-142.

IV. Amenemhet, M. Valloggia, *Revue d'Égyptologie* 21, 1969, 107-133, **Kraliçe Sobeknofru (ya da Nofrusobek),** a.g.y., *Revue d'Égyptologie* 16, 1964, 45-53. **F. Hintze'nin IV. Amenemhet'le ilgili olarak İkinci Çağlayan'da bulduğu farklı bir tarih (13. yıl) henüz yayımlanmadı (bkz.** B. Bell, *American Journ. of Archaeology* 79, 1975, 229**).**

Masal edebiyatı ve benzeri eserlerin çevirisi, E. Brunner-Traut: *Altägyptische Märchen*, 1963, 4. baskı, 1976. **İlahiler,** J. Assmann, *Ägyptische Hymnen und Gebete*, 1975. **İki Yol Kitabı,** L. H. Lesko, *The Ancient Egyptian Book of Two Ways*, Berkeley ve Los Angeles, 1972.

13-17. Hanedan hakkında temel bilgi: J. von Beckerath, *Untersuchungen zur politischen Geschichte der zweiten Zwischenzeit in Ägypten*, 1965.

Brooklyn Papirüsü, W. C. Hayes, *A Papyrus of the Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum*, Brooklyn, 1955. **Kraliyet sarayının muhasebe defteri,** A. Scharff, *ZÄS* 57, 1922, 51-68.

Hiksoslar Dönemi hakkında (J. von Beckerath**'ın daha önce anılan eserleri dışında) ayrıca bkz.** *Untersuchungen zur polit. Geschichte...* **ve** W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien...* **ve** J. van Seters, *The Hyksos*, New Haven ve Londra, 1966 **ve** D. B. Redford, *Orientalia* 39, 1970, 1-51. **Avusturyalıların doğu deltadaki Tell ed-Dab'a'da yaptığı kazılarda yeni sonuçlar elde edildi. Bkz.** M. Bietak**'ın ön raporları,** *MDIK* 23, 1968, 79-114 ve 26, 1970, 15-42. **Nübye'de aynı dönemdeki Kerma kültürü hakkında bkz.** F. Hintze, *ZÄS* 91, 1964, 79-86 **ve** J. Vercoutter, *Mélanges offerts à K. Michalowski* içinde, Varşova, 1966, s. 205-226. **Bu döneme ilişkin İsrail'de yeni buluntular,** R. Giveon, *Chronique d'Égypte* 49, 1974, 222-233.

Hiksosların kovulması. Kamose'nin yeni anıttaşı L. Habachi **tarafından yayımlandı,** *The Second Stela of Kamose*, Glückstadt, 1972. **Sekenenre'nin mumyası ve diğer kral mumyaları hakkında yeni incelemeler,** J. Harris ve K. Weeks, *X-raying the Pharaohs*, Londra, 1973.

Yeni Krallık

Yeni yayımlanmış bir genel bakış yok. 18. Hanedanla ilgili en önemli tarihsel kaynaklar, K. Sethe, *Urkunden der 18. Dynastie*, 1906-1909 **(1955-1958 arasında W. Helck tarafından devam ettirildi, Almanca çevirisi: 1914'te K. Sethe, 1961'de W. Helck), Ramsesler Dönemi için bkz.**

K. A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions*, Oxford, 1968. Kronolojiyle ilgili bkz. E. Hornung, *Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches*, 1964, Asya politikası için bkz. W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, 2. baskı, 1971, Nübye için bkz. T. Säve-Söderbergh, *Ägypten und Nubien*, Lund, 1941 ve W. B. Emery, *Egypt in Nubia*, Londra, 1965; ekonomiyi ele alanlar, W. Helck, *Materialien zur Wirtschaftsgeschichte des Neuen Reiches*, 1961-70 ve J. J. Janssen, *Studien zur altägypt. Kultur* 3, 1975, 127-185, yönetim için bkz. W. Helck, *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reiches*, Leiden, 1958 (dizinli baskısı, Leiden, 1975).

Ahmose ve dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. Vandersleyen, *Les Guerres d'Amosis*, Brüksel, 1971. Ayrıca. bkz. a.g.y., *Revue d'Égyptologie* 19, 1967, 123-159 ve 20, 1968, 127-134, Ahmose'nin Teb'deki faaliyetlerine ışık tutan "Kötü Hava Anıttaşları."

Avaris'in fethi. Tarihle ilgili son çalışma, Vandersleyen, *Guerres d'Amosis*, s. 33 vd. ve W. Helck, *Göttinger Miszellen* 19, 1976, 33 vd.

Makam satışı ("Hukuk anıttaşları"), H. Kees, *Orientalia* 23, 1954, 57-63 ve I. Harari, *ASAE* 56, 1959, 139-201.

I. Amenofis'in kaya mezarı, H. Carter, *JEA* 3, 1916, 147-154'teki görüşleri artık tartışmalı. Orta ve Yeni Krallıktaki Teb nekropolleri için bkz. E. Thomas, *The Royal Necropolis of Thebes*, Princeton, 1966.

Ahmes Nofretiri ve daha sonraki kutsallıkları için bkz. M. Gitton, *L'Epouse du dieu Ahmes-Néfertary*, Paris, 1975.

Amduat hakkında bkz. E. Hornung, *Das Amduat. Die Schrift des Verborgenen Raumes*, 3 cilt, 1963-67 ve a.g.y., *Ägyptische Unterweltsbücher*, 1972 (Yeni Krallığın diğer "ötedünya rehberleri"nin çevirisiyle birlikte).

Güneş ilahisi, A. Piankoff, *The Litany of Re*, New York, 1964; E.

Hornung ve A. Brodbeck, *Das Buch der Anbetung des Re im Westen*, 2 cilt, Cenevre, 1975-77.

Ölüler Kitabı'nın tam çevirisi, P. Barguet, *Le Livre des Morts des anciens Egyptiens*, Paris, 1967 **ve** T. G. Allen, *The Book of the Dead or Going forth by day*, Chicago, 1974.

Karnak'taki Amon tapınağı hakkındaki çalışma, P. Barguet, *Le temple d'Amon-Rê à Karnak*, Kahire, 1962.

Memfis'in anlamı için bkz. A. Badawi, *Memphis als zweite Landeshauptstadt im Neuen Reich*, Kahire, 1948.

Hatşepsut iktidarı, S. Ratié, *La reine Pharaon*, Paris, 1972 (Almanca çevirisi, *Hatschepsut. Die Frau auf dem Thron der Pharaonen*, 1974). **İktidarı tam olarak ne zaman ele geçirdiği tartışmalıdır, ayrıca bkz.** J. Yoyotte, *Kêmi* 18, 1968, 85-91 **ve** R. Tefnin, *Chronique d'Égypte* 48, 1973, 232-242.

Senenmut hakkında öncelikli olarak bkz. W. Helck, *Der Einfluß der Militärführer in der 18. ägypt. Dynastie*, 1939. **Senenmut'un yaptırdığı anıtlarla ilgili yeni çalışma,** A. R. Schulman, *Journ. of the American Research Center in Egypt* 8, 1969/70, 29-48, **ayrıca** *BIFAO* 71, 1972, 87-96 ve 139-150. Schulman **ve ondan önce** B. Switalski, a.g.y. 6, 1967, 113-118, **iktidarının sonuna doğru sözde "devrilmesi"ni yeniden ele aldılar.**

Vezir Useramon, E. Hornung, "Die Grabkammer des Vezirs User," *Nachr. der Akad. d. Wiss. in Göttingen, I. Philol.-hist. Klasse* 1961, no. 5.

Punt'a ticaret seferine ilişkin son çalışma, Abdel Aziz Saleh, *Orientalia* 42, 1973, 370-382. **Sudan'ın içlerindeki yerleşime ilişkin bkz.** R. Herzog, *Punt*, 1968, **ayrıca bkz.** W. Vycichl, *Chronique d'Égypte* 45, 1970, 318-324 **ve** K. A. Kitchen, *Orientalia* 40, 1971, 184-207; G. Po-

sener, *Annuaire Collège de France* 73, 1972/73, 369-374.

Deir el-Bahri tapınağı, E. Naville, *Deir el Bahari*, 7 cilt, Londra, 1894-1908, **ayrıca** H. E. Winlock, *Excavations at Deir el Bahri* 1911-31, New York, 1942, **"doğum salonu,"** H. Brunner, *Die Geburt des Gottkönigs*, 1964. **Bir Polonyalı keşif heyetinin 1961'de yakın çevrede keşfettiği III. Tuthmosis'e ait bir tapınak henüz yayımlanmadı.**

Hatşepsut'un ölümü ve belki de çok sonraki dışlanması hakkında bkz. Ch. Nims, *ZÄS* 93, 1966, 97-100.

III. Tuthmosis hakkında bir monografi yok. Megiddo savaşı R. O. Faulkner **tarafından ele alındı,** *JEA* 28, 1942, 2-15; **ayrıca bkz.** H. Grapow, "Studien zu den Annalen Thutmosis des Dritten," *Abh. der Deutschen Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse* 1947, no. 2 **ve Helck'in bu bölümün başında sözü edilen, Mısır'ın Asya politikasıyla ilgili kitabı.**

Nübye'deki altın madenleri, J. Vercoutter, "The Gold of Kush," *Kush* 7, 1959, 120-153.

III. Tuthmosis'in şenlik tapınağına ilişkin yeni yorum, G. Haeny, *Basilikale Anlagen in der ägypt. Baukunst des Neuen Reiches*, 1970.

II. Amenofis'in III. Tuthmosis ile ortak iktidarı üzerine çalışmalar, W. Helck, *MDIK* 17, 1961, 106 vd.; D. B. Redford, *JEA* 51, 1965, 107-122; R. A. Parker, *Studies in Honor of J. A. Wilson* içinde, Chicago 1969, s. 75-82.

Mısır kralının "sportif" faaliyetleri hakkında özellikle bkz. W. Decker, *Die physische Leistung Pharaos*, 1971.

Genel vali Usersatet'e mektubu W. Helck, *JNES* 14, 1955, 22-31**'de yayımladı.**

II. Amenofis'in savaş seferleri için bkz. E. Edel, *Zeitschr. des Deutschen Palästina-Vereins* 69, 1953, 97-176 **ve son olarak** Sh. Yeivin, *Journ. of the American Research Center in Egypt* 6, 1967, 119-128.

IV. Tuthmosis ve Asya bkz. R. Giveon, *JNES* 28, 1969, 54-59.

III. Amenofis dönemi, E. Riefstahl, *Thebes in the time of Amunhotep III.*, Oklahoma 1964. **Hatıra olarak dağıtılan scarabaeuslar için bkz.** C. Blankenberg-van Delden, *The large commemorative scarabs of Amenhotep III*, Leiden, 1969. **Dış ilişkilerle ilgili önemli ve yeni bir kaynak,** E. Edel, *Die Ortsnamenlisten aus dem Totentempel Amenophis III.*, 1966.

Tuşratta'nın çöküşü, D. B. Redford'**a göre** (*History and Chronology of the 18th Dynasty*, Toronto 1967, s. 216 vd.) **Akhenaton'un saltanatının altı ile sekizinci yılları arasında oldu.**

Soleb ve Sedeinga tapınakları. M. Schiff Giorgini misyonunun 1957'den beri yaptığı kazıların yayını, M. Schiff Giorgini et al., *Soleb*, şu ana kadar 2 cilt, Floransa, 1965 ve 1971.

Hapu'nun oğlu Amenofis'in ele alındığı eser, A. Varille, *Inscriptions concernant l'architecte Amenhotep, fils de Hapou*, Kahire, 1968. **Ayrıca bkz.** D. Wildung, "Imhotep und Amenhotep," *MÄS* 36, 1977.

Dönemin yeni düşünsel eğilimleri için bkz. L. Kákosy, "Die weltanschauliche Krise des Neuen Reiches," *ZÄS* 100, 1973, 35-41; **hayvan kültünün yaygınlaşması,** E. Hornung, *Studium Generale* 20, 1967, 74-76. **Akhenaton'un öğretmeni Aya,** H. Brunner, *ZÄS* 86, 1961, 93 vd. **III. Amenofis'in ve diğer kralların "kızlarıyla evlenmeleri" hakkında bkz.** B. van de Walle, *Chronique d'Égypte* 43, 1968, 36-54 **ve** W. Helck, a.g.e. 44, 1969, 22-25.

Akhenaton, halefleri ve Amarna Dönemi son yıllarda özellikle de uluslararası sergilerde ayrıntılarıyla ele alındı, C. Desroches Noblecourt, *Toutankhamon et son temps*, Paris, 1967; I. E. S. Edwards, *Treasures of Tutankhamun*, Londra, 1972; C. Aldred, *Akhenaten and Nefertiti*, New York, 1973; —, *Nofretete. Echnaton*, 1976. **Ayrıca** C. Aldred'**in monografisi,** *Akhenaten, Pharaoh of Egypt*, Londra, 1968 (Almanca baskısı

1968) **ve** J. Vandier**'nin eleştirel çalışması,** "Toutânkhamon, sa famille, son règne," *Journal des Savants*, 1967, 65-91. **Aton dininin tasviri,** J. Assmann, "Die 'Häresie' des Echnaton," *Saeculum* 23, 1972, 109-126; **aynı yazarın "Aton" makalesi** *Lexikon der Ägyptologie* I, 526-540, 1973 **içinde, ayrıca** G. Fecht, "Amarna-Probleme," *ZÄS* 85, 1960, 83-118, **burada Yati (Aton için) ve Ahanyati (Akhenaton için) isimleri de önerilmiştir. Amarna sanatındaki ikonografik değişiklikler,** W. Westendorf, "Amenophis IV. in Urgottgestalt," *Pantheon* 21, 1963, 269-277 **ve** E. Hornung, "Gedanken zur Kunst der Amarnazeit," *ZÄS* 97, 1971, 74-78.

Yeni başkent Ahetaton'daki anıtlar, W. M. F. Petrie, *Tell el Amarna*, Londra, 1894; N. de G. Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, 6 cilt, Londra, 1903-08; *The City of Akhenaten*, 3 cilt, Londra, 1923-51; J. Samson, *Amarna, City of Akhenaten and Nefertiti*, Londra, 1972; G. T. Martin, *The Royal Tomb at El-Amarna*, Londra, 1974.

Amarna Arşivi J. A. Knudtzon **tarafından yayımlandı,** *Die El-Amarna-Tafeln*, 2 cilt, 1915. **Ayrıca bkz.** S. A. B. Mercer, *The Tell el-Amarna Tablets*, 2 cilt, Toronto, 1939; E. F. Campbell, *The Chronology of the Amarna Letters*, Baltimore, 1964; A. F. Rainey, *El Amarna Tablets*, 359-379, Neukirchen-Vluyn, 1970. **Aziru için bkz.** H. Klengel, *Mitteil. des Instituts für Orientforschung* 10, 1964, 57-83.

Smenhkare. Akhenaton'la ortak iktidarı hakkındaki son çalışma, P. Munro, *ZÄS* 95, 1969, 109-116 **ve** W. Helck, *Chronique d'Égypte* 44, 1969, 203-208. J. R. Harris**'in yeni bir hipotezine** (*Acta Orientalia* 35, 1973, 5-13 ve 36, 1974, 11-21) **göre, Smenhkare ile Nefertiti aynı kişi. Buna karşın,** R. Krauß (*Katalog der Berliner Ausstellung Nofretete. Echnaton*, 1976) **Akhenaton'un ardından Meritaton'un kısa bir süre hüküm sürdüğü, daha sonra Meritaton'un Zannanza olayının başarısızlı-**

ğa uğramasından sonra evlendiği Smenhkare'nin tahta çıktığı görüşünde.

Tutankhamon'un saltanatı en az dokuz yıl sürdü, bkz. J. Černý, *JEA* 50, 1964, 39. Tutankhamon'un Restorasyon Fermanı J. Bennett tarafından *JEA* 25, 1939, 8-15'te yayımlandı. Zannanza olayı şimdi R. Krauß (bkz. yukarıda) tarafından yeniden yorumlanmakta ve Akhenaton'un ölümünden sonra Meritaton'un tek başına hüküm sürmesiyle ilişkilendirilmektedir. Mezar hazinesi hâlâ yayımlanmamıştır, bkz. yukarıda belirtilen sergi katalogları ve *Tutankhamun's Tomb Series*, Oxford, 1963 vd.'ında yayımlanan obje grupları.

Horemheb konusunda bkz. R. Hari, *Horemheb et la reine Moutnedjemet*, Cenevre, 1965; E. Hornung ve F. Teichmann, *Das Grab des Haremhab im Tal der Könige*, 1971. Memfis'teki mezarı Ocak 1975'te bir İngiliz-Hollandalı ekip tarafından bulundu.

Ramsesler Dönemi'nin kronolojisi ve soyağacı için bkz. M. L. Bierbrier, *The Late New Kingdom in Egypt*, Warminster, 1975.

I. Seti için bkz. S. Schott, "Der Denkstein Sethos' I. für die Kapelle Ramses' I. in Abydos," *Nachr. der Akad. d. Wiss. in Göttingen, I. Philol.-hist. Klasse* 1964, no. 1; R. O. Faulkner, "The Wars of Sethos I," *JEA* 33, 1947, 34-39; kralın doğu deltadaki faaliyetleri hakkında bilgi: L. Habachi, *ZÄS* 100, 1974, 95-102. Kralın yaptırdığı en önemli anıtlar: H. Frankfort, *The Cenotaph of Seti I at Abydos*, 2 cilt, Londra, 1933; A. M. Calverley ve M. F. Broome, *The Temple of King Sethos I at Abydos*, 4 cilt, Londra ve Chicago 1933-58; G. Haeny, *Basilikale Anlagen in der ägypt. Baukunst des Neuen Reiches*, 1970 (Sütunlu salon). Mezarı hakkında henüz bir yayın yoktur. II. Ramses'le olası bir ortak yönetime ilişkin son bilgi: W. J. Murnane, *JNES* 34, 1975, 153-190.

II. Ramses K. A. Kitchen tarafından bir monografide ele alınacaktır,

ayrıca bkz. "Ramsès le Grand" sergisi kataloğu, Paris, 1976 **ve** J. D. Schmidt, *Ramesses II, A Chronological Structure for his Reign*, Baltimore ve Londra 1973 (K. A. Kitchen ile birlikte, *JEA* 61, 1975, 265-270).

Doğu deltadaki Ramses kenti hakkında kapsamlı bir monografi L. Habachi **tarafından yayımlanacaktır; kentin tam olarak nerede olduğu tartışmasıyla ilgili ayrıca bkz.** J. Yoyotte, *Annuaire 1971-72 Ecole Pratique des Hautes Etudes*, V[e] section, s. 167-173.

Kadeş savaşı. Ch. Kuentz, *La bataille de Qadech*, Kahire, 1928-34, çevirisi: A. H. Gardiner, *The Kadesh Inscriptions of Ramesses* II, Oxford 1960. **Ayrıca bkz.** R. O. Faulkner, *MDIK* 16, 1958, 93-111 **ve** K. A. Kitchen, *JEA* 50, 1964, 47-70.

Hititlerle görüşmeler ve ittifak için bkz. E. Edel, "Der geplante Besuch Hattušilis III. in Ägypten, *MDOG* 92, 1960, 15-20; a.g.y., "Zwei Originalbriefe der Königsmutter Tuja in Keilschrift," *Studien zur altägypt. Kultur* 1, 1974, 105-146; a.g.y., *Ägyptische Ärzte und ägyptische Medizin am hethitischen Königshof*, Opladen, 1976.

Nofretiri'nin mezarı hakkındaki tüm bilgiler, G. Thausing ve H. Goedicke, *Nofretari. Eine Dokumentation der Wandgemälde ihres Grabes*, 1971 **ve** E. Dondelinger, *Der Jenseitsweg der Nofretari*, 1973, **ayrıca bkz.** E. Hornung, "Das Grab einer ägypt. Königin," *Bibliotheca Orientalis* 32, 1975, 143-145. **II. Ramses'in annesi Tuya'nın da Kraliçeler Vadisinde bir mezarı ve kendine ait bir ölüler tapınağı vardır.**

Khaemvese için bkz. F. Gomaà, Chaemwese. *Sohn Ramses' II. und Hoherpriester von Memphis*, 1973. **Tahtın devamı sorununu ele alan,** J. Janssen, *Chronique d'Egypte* 38, 1963, 30-36.

Abu Simbel kaya tapınakları. Şimdiye kadar yalnızca Nofretiri'nin küçük tapınağı yayımlandı, bkz. C. Desroches-Noblecourt ve Ch. Kuentz, *Le petit temple d'Abou Simbel*, Kahire, 1968. **Tapınağın taşınması**

için bkz. C. Desroches-Noblecourt ve G. Gerster, *Die Welt rettet Abu Simbel*, Viyana ve Berlin, 1968.

Ramesseum Kahire'deki "Center of Documentation" tarafından yayımlandı, *Le Ramesseum*, Kahire, 1973; ayrıca bkz. W. Helck, *Die Ritualdarstellungen des Ramesseums*, cilt I, 1972.

Merenptah yalnızca on yıl hüküm sürmüş olmalıdır, bkz. K. A. Kitchen, *BIFAO* 73, 1973, 197, dipn. 4 ve M. L. Bierbrier, *The Late New Kingdom in Egypt* (1975), s. 15. Tahta çıkmadan önceki yaşamı hakkında bkz. L.-A. Christophe, *ASAE* 51, 1951, 335-372. Memfis'teki kült için bkz. E. Otto, *ZÄS* 81, 1956, 118, Memfis'teki ölüler tapınağı için bkz. W. Helck, *JNES* 25, 1966, 34; I. Psusennes'in kullandığı lahit onun *kenotaph*'ından [sahte mezar] alınmış olabilir. Hititlere verilen destek hakkında bkz. G. A. Wainwright, "Meneptah's Aid to the Hittites," *JEA* 46, 1960, 24-28.

Deniz halkları. Yeni bir genel bakış, A. Malamat, *The World History of the Jewish People*, lst Series: *Ancient Times*, cilt III, Tel Aviv, 1971, böl. II içinde. Bu konudaki çok sayıda makaleden yalnızca bir tanesi, G. A. Lehmann, "Der Untergang des hethitischen Großreiches und die neuen Texte aus Ugarit," *Ugarit-Forschungen* 2, 1970, 39-73.

Libyalılara karşı savaşın yeri (Marayu komutası altında) ve batı deltadaki deniz halkları hakkında bkz. H. de Meulenaere, *BIFAO* 62, 1964, 170. Nübyelilere karşı acımasız ceza davası hakkında ayrıca bkz. A. A. Youssef, *ASAE* 58, 1964, 273-280. "İsrail Anıttaşı"nın yeni çevirisi, M. Lichtheim: *Ancient Egyptian Literature* II, Berkeley, 1976, s. 73-78.

Amenmesse ve 19. Hanedanın son kralları hakkında ayrıntılı bir yeni araştırma, R. Krauß, *Studien zur altägypt. Kultur* 4, 1976, 161-199 ve 5, 1977, 131-174, bu araştırma sonucunda kronolojide küçük bir kayma daha oldu: Amenmesse tek başına iktidar olmamış, II. Seti'nin

iktidarı sırasında Nübye ve Yukarı Mısır'ı geçici olarak işgal etmiştir. Tausret/Siptah hakkında öncelikle bkz. A. H. Gardiner, *JEA* 44, 1958, 12-22 ve J. Vandier, *Revue d'Égyptologie* 23, 1971, 165-191, Bai hakkında bkz. J. Černý, *ZÄS* 93, 1966, 35-39.

III. Ramses J. Janssen tarafından ele alındı, *Ramses III*, Leiden 1948. Ölüler tapınağı için bkz. Oriental Institute Chicago'nun mükemmel çalışması, *Medinet Habu*, 8 cilt, Chicago, 1930-70 ve U. Hölscher, *The Excavation of Medinet Habu*, 5 cilt, Chicago 1934-54; bir özet çalışma: U. Hölscher, *Die Wiedergewinnung von Medinet Habu im westlichen Theben*, 1958, tapınak yazıtlarının çevirisi: W. F. Edgerton ve J. A. Wilson, *Historical Records of Ramses III*, Chicago, 1936.

Deniz halkları savaşı hakkında bkz. R. Stadelmann, "Die Abwehr der Seevölker unter Ramses III.," *Saeculum* 19, 1968, 156-171 ve G. A. Lehmann'ın yukarıda Merenptah kısmında belirtilen çalışması. Eski Filistin halkı hakkında bkz. K. A. Kitchen, *Peoples of Old Testament Times* içinde, ed. D. J. Wiseman, Oxford, 1973, s. 53-78.

Deir el-Medine'de bulunan materyalin önemli kısmıyla ilgili çalışma, J. Černý, *A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period*, Kahire, 1973 ve J. J. Janssen, *Commodity Prices from the Ramessid Period*, Leiden, 1975. Metinlerin bir seçkisi: S. Allam, *Hieratische Ostraka und Papyri aus der Ramessidenzeit*, 1973. Grevler hakkında bkz. W. F. Edgerton, *JNES* 10, 1951, 137-145, III. Ramses'in öldürülmesi hakkında bkz. A. de Buck, *JEA* 23, 1937, 152-164 ve H. Goedicke, *JEA* 49, 1963, 71-92.

Harris Papirüsü. Metin, W. Erichsen, *Papyrus Harris I*, Brüksel, 1933; metnin tamamının yeni bir çevirisi yok, yorum için bkz. V. V. Struve, *Aegyptus* 7, 1926, 3-40.

IV. Ramses zamanındaki büyük taşocağı seferi için bkz. L.-A. Chris-

tophe, *BIFAO* 48, 1949, 1-38. Keşif seferinin komutanı Amon yüksek rahibi Ramsesnaht idi.

Sonraki Ramseslerin henüz kesin olmayan soyağacı bilgileri hakkında zaman zaman yeni çalışmalar yayımlanmaktadır, en son çalışmalar, J. Monnet, *BIFAO* 63, 1965, 209-236 ve K. A. Kitchen, *JEA* 58, 1972, 182-194, VII/VIII. Ramses sorunu hakkında ayrıca bkz. J. von Beckerath, *ZÄS* 97, 1971, 7-12 (buna karşı bkz. Kitchen).

V/VI. Ramses'in mezarı hakkındaki yayın, A. Piankoff ve N. Rambova, *The Tomb of Ramesses VI*, 2 cilt, New York, 1954 (tüm metinlerin çevirisiyle birlikte). V. Ramses dönemine tarihlenen Wilbour Papirüsü önemli bir ekonomi belgesidir, bkz. A. H. Gardiner, *The Wilbour Papyrus*, 4 cilt, Oxford, 1941-52.

20. Hanedanın sonlarındaki yönetim hakkında bkz. M. L. Bierbrier, *JEA* 58, 1972, 195-199. Mezar soygunlarıyla ilgili metinler: T. E. Peet, *The Great Tomb-robberies of the Twentieth Egyptian Dynasty*, 2 cilt, Oxford, 1930, ayrıca bkz. J. Capart, A. H. Gardiner ve B. van de Walle, *JEA* 22, 1936, 169-193. Grevler hakkında bkz. yukarıda III. Ramses'le ilgili bilgiler.

Yüksek rahip Amenhotep için bkz. E. F. Wente, *JNES* 25, 1966, 73-87, ayrıca bkz. H. Kees, *Die Hohenpriester des Amun von Karnak von Herihor bis zum Ende der Äthiopenzeit*, Leiden, 1964 ve G. Fecht, *ZÄS* 87, 1962, 12-31.

Smendes ve Tentamon. A. Niwiński'ye göre (henüz yayımlanmadı) Tentamon XI. Ramses'in zevcesi. Venamon'un gezi raporunun son çevirisi, M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature* II, Berkeley 1976, s. 224-230.

GEÇ DÖNEM

"Üçüncü Ara Dönem" (21-24/25. Hanedanlar) hakkındaki kapsamlı eser, K. A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt*, Warminster, 1972, **ayrıca bkz.** M. L. Bierbrier, *The Late New Kingdom in Egypt*, Warminster, 1975 **ve A. Niwiński'nin 21. Hanedan hakında henüz yayımlanmamış bir çalışması. Ayrıca bkz.** H. Jacquet-Gordon'**ın çok sayıda belgeyle zenginleştirilmiş genel bakışı,** "Texts of the XXIst to the XXIVth Dynasty," *Textes et langages de l'Egypte pharaonique II* içinde, Kahire, 1974, s. 107-122. **Asıl Geç Dönemin (26-30. Hanedanlar) siyasal tarihi için bkz.** F. K. Kienitz, *Die polit. Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrh. v. d. Zeitwende*, 1953 **ve** M. F. Gyles, *Pharaonic Policies and Administration, 663 to 323 B. C.*, Chapel Hill, 1959.

Tanis'teki kral mezarları. P. Montet **tarafından yayımlanan,** *La necropole royale de Tanis*, 3 cilt, Paris, 1947-60. **Geç Dönemdeki kral mezarı tipleri için bkz.** R. Stadelmann, "Das Grab im Tempelhof," *MDIK* 27, 1971, 111-123.

Vahalara sürgün. Paris'teki "Sürgünler Anıttaşı" J. von Beckerath **tarafından yeniden ele alınmıştır,** *Revue d'Égyptologie* 20, 1968, 7-36.

Siamon'un "çeyizi" Gezer, A. Malamat, *JNES* 22, 1963, 10-17. **Davud ve Süleyman'ın monarşisinin Mısır'la kurduğu diğer temaslar için bkz.** A. Malamat, *The Biblical Archaeologist Reader* 2, 1964, 89-98 **ve Mısır'ın yeni devletin yönetimsel sistemi üzerindeki etkileri hakkında bkz.** T. N. D. Meltinger, *Solomonic State Officials*, Lund, 1971.

Libyalılar dönemi (22-24. Hanedanlar) hakkında bu bölümün başında belirtilen kaynaklar dışında ayrıca bkz. J. Yoyotte, "Les principautés du Delta au temps de l'anarchie Libyenne," *Mélanges Maspero* I, 4, Kahire, 1961, s. 121-179 **ve** F. Gomaà, *Die libyschen Fürstentümer des*

Deltas vom Tod Osorkons II. bis zur Wiedervereinigung Ägyptens durch Psametik I., 1974. Kralların sıralaması ve kronoloji için ayrıca bkz. K. Baer, "The Libyan and Nubian Kings of Egypt," *JNES* 32, 1973, 4-25.

Şoşenk'in Kudüs seferi S. Herrmann tarafından ele alındı, *Zeitschr. des Deutschen Palästina-Vereins* 80, 1964, 55-79, Gebel Silsila anıttaşları için bkz. R. A. Caminos, *JEA* 38, 1952, 46-61 (s. 60 vd.da, Karnak'ta ne zaman yapıldığı tam olarak saptanamayan 1. pilonun yapım tarihi hakkında da bilgi veriliyor).

I. Osorkon'un iktidarının çok daha kısa sürdüğü varsayımı için bkz. H. K. Jacquet-Gordon, *JEA* 53, 1967, 63-68, ayrıca bkz. Kitchen, *Third Intermed. Period*, § 89, a.g.e. § 268, yüksek rahip Şoşenk'in (II.) kısa süreliğine yönetime katılımı için bkz. a.g.e. § 269.

II. Osorkon. Kralın mezarını P. Montet yayımladı, *Les constructions et le tombeau d'Osorkon II à Tanis*, Paris, 1947; Sed şenliği salonu, E. Naville, *The Festival Hall of Osorkon II in the Great Temple of Bubastis*, Londra, 1892. Özerklik teminatı çok daha eski bir metne dayanır, dolayısıyla kurgusal olabilir.

İspanya'daki Mısır buluntuları kısmen bu döneme ait olup I. Gamer-Wallert tarafından ele alınmaktadır. Mısır'ın Asurlulara karşı katıldığı Kurkur savaşı için bkz. Kitchen, a.g.e., § 285.

Veliaht prens Osorkon'un Teb'e müdahalesi için bkz. R. A. Caminos, *The Chronicle of Prince Osorkon*, Roma, 1958 ve Kitchen, a.g.e., § 291 vd. Bakenptah'ın Herakleopolis'e atanması ancak III. Şoşenk zamanında olur, bkz. a.g.e. § 300.

III. Osorkon, III. Takelot ve "tanrının zevcesi" I. Şepenupet Karnak tapınağının doğusundaki küçük bir Osiris tapınağının süslemelerini yaptırırlar, bkz. D. B. Redford'un ön raporu, *JEA* 59, 1973, 16-30.

Mısır'daki Kaşta hakkında bkz. J. Leclant, *ZÄS* 90, 1963, 74-78 ve

K.-H. Priese, "Der Beginn der kuschitischen Herrschaft in Ägypten," *ZÄS* 98, 1970, 16-32.

Pianhi bir süreden beri Piye olarak okunmaktadır (R. A. Parker, *ZÄS* 93, 1966, 111-114; K.-H. Priese, *Mitteil. des Instituts für Orientforschung* 14, 1968, 166-175; J. von Beckerath, *MDIK* 24, 1969, 58-62), ayrıca bkz. G. Vittmann, *Orientalia* 43, 1974, 12-16.

Etiyopyalılar Dönemi (25. Hanedan) hakkında genel bilgi, J. Leclant, *Recherches sur les monuments thébains de la XXVe dynastie dite éthiopienne*, 2 cilt, Kahire, 1965. En önemli tarihsel kaynaklar (Piye'nin zafer anıttaşı vs.), H. Schäfer, *Urkunden der älteren Äthiopenkönige*, 1905 ve M. F. L. Macadam, *The Temples of Kawa*, 2 cilt, Londra, 1949-55. Geç Dönemin arkaizmi için bkz. H. Brunner, *Saeculum* 21, 1970, 151-161.

"Tanrının zevcesi" kurumu C. E. Sander-Hansen tarafından ele alınmaktadır, *Das Gottesweib des Amun*, Kopenhag, 1940; Şepenupet'in seleflleri için bkz. J. Yoyotte, *Bull. Société franç. d'Égyptologie* 64, 1972, 31-52. Sed şenlikleri ve diğer törenler kurgusal karakterde olmalıdır.

Bakenrenef J. Janssen tarafından ele alındı, "Over farao Bocchoris," *Varia historica*... içinde, A. W. Byvanck, Assen, 1954, s. 17-29. Bakenrenef Tanis'te ve tüm deltada kral olarak tanınır. (J. Yoyotte, *Kêmi* 21, 1971, 44 vd.). Deltada Şabaka hâkimiyetinin tarihi (712) şimdi bkz. A. Spalinger, *Journ. of the American Research Center in Egypt* 10, 1973, 95-101. K.-H. Priese, *ZÄS* 98, 1970, 19 ve K. Baer, *JNES* 32, 1973, 23 vd. egemenlik altına alınan hanedanın kesintiye uğramadan 26. Hanedan olarak devam ettiği kanısında.

Etiyopyalıların Asya politikası Şabaka zamanında barışçıydı, ancak Kitchen'in 702'de tahta çıktığını düşündüğü halefi Şebitku yeni savaşlara karıştı; genç Taharka komutasındaki bir Mısır ordusu 701'de Elke-

teh'de Sanherib tarafından mağlup edilir (Kitchen, a.g.e., § 346).

Mentuhotep için bkz. J. Leclant, *Montouemhat*, Kahire, 1961 **ve** H. Kees, "Die priesterliche Stellung des Monthemhet," *ZÄS* 87, 1962, 60-66.

Taharka zamanındaki Nil seli için bkz. V. Vikentiev, *La haute crue du Nil*, Kahire, 1930; J. Leclant ve J. Yoyotte, *Kêmi* 10, 1949, 28-42.

Asur işgali konusunda bkz. Kitchen, a.g.e., §§ 352 vd. **ve** A. Spalinger, "Esarhaddon and Egypt," *Orientalia* 43, 1974, 295-326.

26. Hanedan hakkında bilgi için daha önce belirtilen eserler dışında ayrıca bkz. Kienitz ve Gyles H. de Meulenaere, *Herodotos over de 26ste dynastie*, Louvain, 1951, G. Vittmann, "Die Familie der saitischen Könige," *Orientalia* 44, 1975, 375-387; **Asya politikası hakkında bkz.** D. B. Redford, *Journ. of the American Oriental Society* 90, 1970, 474-484. **Bu hanedan ve Geç Dönemin sanatı hakkındaki temel eser,** *Brooklyn Museum - Egyptian Sculpture of the Late Period 700 B. C. to A. D. 100*, New York, 1960.

Libyalıların "baş şefi" (Padichons) ile ilgili bkz. F. Gomaà, *Die libyschen Fürstentümer des Deltas,* 1974, 99 vd.; **Semataυitefnacht için bkz.** H. S. K. Bakry, *Kêmi* 20, 1970, 19-36; **I. Psamtek'in iç politikasıyla ilgili bilgi,** V. Wessetzky, *ZÄS* 88, 1962, 69-73.

Nitokris'in evlatlık edinilmesi, R. A. Caminos, *JEA* 50, 1964, 71-101 **ve** J. Vandier, *ZÄS* 99, 1972, 29-33. **Teb'in bu dönemdeki yönetimi hakkındaki en önemli belge için bkz.** R. A. Parker, *A Saite Oracle Papyrus from Thebes*, Providence, 1962. **Saisli ilk yönetici Aba,** E. Graefe **tarafından ele alınmıştır,** *Chronique d'Égypte* 46, 1971, 234-244 **ve** a.g.y., *Studien zur altägypt. Kultur* l, 1974, 201-206.

Geç Dönemde dinle ilgili kaynaklar için bkz. E. Otto, *Die biographischen Inschriften der ägypt. Spätzeit*, Leiden, 1954. **Eski kralların ölüm**

kültü için bkz. D. Wildung, *Die Rolle ägypt. Könige im Bewußtsein ihrer Nachwelt*, Bölüm I, 1969. **Ötedünya metinlerinin aktarımında Petamenofis'in mezarı özel bir öneme sahiptir, bkz.** A. Piankoff, *BIFAO* 46, 1947, 73-92 **ve** F. W. von Bissing, *ZÄS* 74, 1938, 2-26.

Mısır'ın Asur'un son savaşına katılımı hakkında bkz. D. J. Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings*, Londra, 1956. **586'ya kadar diğer olaylar için bkz.** A. Malamat, "The Last Kings of Judah and the Fall of Jerusalem," *Israel Exploration Journ.* 18, 1968, 137-156 **ve** a.g.y., "The Twilight of Judah," *Suppl. Vetus Testamentum* 28, 1975, 123-145.

Nil ile Kızıldeniz arasındaki kanal için bkz. G. Posener, *Chronique d'Égypte* 13, 1938, 258-273.

II. Psamtek. Kralın Nübye seferini ele alanlar, S. Sauneron ve J. Yoyotte, *BIFAO* 50, 1952, 157-207, **Etiyopyalı kralların adlarını sildirmesi için bkz.** J. Yoyotte, *Revue d'Égyptologie* 8, 1951, 215, a.g.y., 239.

Meroe krallığı. Tarih ve kültür hakkında genel bilgi, P. L. Shinnie, *Meroe*, Londra, 1967; F. ve U. Hintze, *Alte Kulturen im Sudan*, 1966. **Ayrıca bkz.** I. Hofmann, *Studien zum meroitischen Königtum*, 1971.

Kudüs'ün fethi. Tarihle ilgili çelişkiler için bkz. A. Malamat, *Israel Exploration Journ.* 18, 1968, 150 vd. (586) **ve** E. Kutsch, *Biblica* 55, 1974, 520-543 (587).

Elephantine'deki Yahudi kolonisi. Bkz. B. Porten, *Archives from Elephantine*, Berkeley ve Los Angeles, 1968; P. Grelot, *Documents araméens d'Égypte*, Paris, 1972.

"Tanrının zevcesi" Anhnesneferibre. British Museum'da sergilenen lahtindeki yazıtlar dönemin dini hakkında önemli bilgiler verir, bkz. C. E. SanderHansen, *Die relig. Texte auf dem Sarg der Anchnesneferibre*, Kopenhag, 1937.

Amasis'le ilgili bkz. H. de Meulenaere, "La famille du roi Amasis,"

JEA 54, 1968, 183-187, reformları için bkz. E. Jelínková-Reymond, *ASAE* 54, 1957, 251-287. İÖ 6. ve 5. yüzyılda Yunanistan'la olan ilişkiler P. Salmon tarafından ele alındı, *La politique égyptienne d'Athènes*, Brüksel, 1965. Amasis'in Nübye'deki bir girişimi hakkında bkz. K.-Th. Zauzich, *ZDMG Suppl.* I (1969), s. 46 vd.

"Anhşoşenk'in Bilgelik Öğretisi" S. R. K. Glanville tarafından yayımlandı, *The Instructions of Onchsheshonqy*, Londra, 1955.

III. Psamtek ve Perslere karşı ayaklanma denemesi, J. Yoyotte, *Revue d'Égyptologie* 24, 1972, 216-223, 522/520'de III. Pedibastet'in tahtına göz dikildiği kanısındadır, Mısır'da taht değişiminde bir ayaklanma için ayrıca bkz. V. V. Struve, *Palestinskij Sbornik* 63, 1954, 7-13. Son Sais krallarının dindarlığına ilişkin bir örnek için bkz. J. Vercoutter, *Textes biographiques du Sérapéum de Memphis*, Paris, 1962, s. 37-43.

Pers imparatorluğunun bir satraplığı olarak Mısır (27. Hanedan) hakkında genel bilgi için bkz. G. Posener, *La première domination Perse en Egypte*, Kahire, 1936 ve E. Bresciani, *La satrapia d'Egitto, Studi Classici e Orientali* 7, 1958, 132-188. Persler büyük bir olasılıkla Memfis'i iktidarlarının merkezi yapmışlardı, bkz. J. Yoyotte, *BIFAO* 71, 1972, 1-10. Mısır sanatındaki Pers etkileri için bkz. J. D. Cooney, *Journ. of the American Research Center in Egypt* 4, 1965, 39-48.

I. Darius. Kralın, normal boyutlardan büyük olup üç dilde yazılmış bir çivi yazıtının yanı sıra bir de hiyeroglif yazıtı içeren Mısır üslubundaki heykeli Aralık 1972'de Susa'da bulundu, bkz. *Journal Asiatique* 1972, 235-266 ve J. Leclant, *Orientalia* 43, 1974, 218 vd. Hibis tapınağı için bkz. W. D. wan Wijngaarden, *ZÄS* 79, 1954, 68-72.

Yunan silah yardımı. Bkz. Salmon'un Amasis'le ilgili olarak yukarıda belirtilen çalışması; burada, 459'da Papremis'te Pers ordusunu mağlup eden İnaro'nun ayaklanması hakkında da bilgi vardır.

Herodotos'un Mısır gezisi için bkz. J. A. Wilson, *Herodotus in Egypt*, Leiden, 1970 ve S. Morenz, *Die Begegnung Europas mit Ägypten* içinde M. Kaiser, 2. baskı, 1969, s. 241-304.

29. Hanedan. Hakor'un paralı askerlerden oluşan ordusu ve özellikle de Kıbrıs'la sıkı ilişkiler için bkz. J. Barns, "Cimon and the First Athenian Expedition to Cyprus," *Historia* 2, 1953, 163-176 ve O. Masson, *Bull. Société franç. d'Égyptologie* 60, 1971, 37-40. Mısır'da ilk sikke basımı için bkz. J. W. Curtis, "Coinage of Pharaonic Egypt," *JEA* 43, 1957, 71-76.

30. Hanedan. Son yerli kral ailesi H. de Meulenaere tarafından ele alındı, *ZÄS* 90, 1963, 90-93, kronoloji için bkz. J. H. Johnson, *Enchoria* 4, 1974, 14 vd. Dönem sanatı hakkında bilgi için bkz. H. W. Müller, "Bildnisse König Nektanebos' I.," *Pantheon* 28, 1970, 89-99. I. Nektanebo Karnak ve Luksor tapınaklarında (sfenksli yol) yoğun imar faaliyetlerinde bulunur, bkz. M. Abdel Razik, *MDIK* 23, 1968, 156-159.

Perslerin Mısır'ı yeniden fethetmesi. Ön bilgi (Fenike'de barışın sağlanması) için bkz. D. Barag, *Bull. American Schools of Oriental Research* 183, 1966, 6 vd. Memfis'teki bir heykel, Kambises ve I. Darius zamanında düşmanla işbirliği yapan bir Mısırlı'nın, Başhekim Udcahorresnet'in anısını canlı tutmaktadır, bkz. R. Anthes, *Mit Rahineh 1956*, Philadelphia, 1965, s. 98-100. Yerli (Nübyeli?) rakip kral Kabaş'ın bu dönemde yaşadığı tahmin edilmektedir, bkz. I. S. Katznelson, *ZÄS* 93, 1966, 89-93.

Büyük İskender. Mısır'da bulunan en eski Yunanca papirüste, Büyük İskender'in generallerinden birinin, Sakkara'daki kutsal kült yerlerinin korunması için verdiği emir yer almaktadır, E. G. Turner, *JEA* 60, 1974, 239-242.

Petosiris'in mezarı G. Lefebvre tarafından yayımlandı, *Le tombeau de Petosiris*, 3 cilt, Kahire, 1923.

Son dönem tapınakları için bkz. S. Sauneron ve H. Stierlin, *Derniers temples d'Égypte - Edfou et Philae*, Paris, 1975 ve F. Daumas, *Dendara et le temple d'Hathor*, Kahire, 1969.

Roma imparatorluğunda Mısır tanrıları kültü. Konuyla ilgili malzeme için bkz. J. Vermaseren tarafından yayımlanan dizi, *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Leiden, 1961 vd.

Mısır'ın günümüzdeki etkileri için bkz. S. Morenz, *Die Begegnung Europas mit Ägypten*, 2. baskı, Zürih ve Stuttgart, 1969.

HANEDANLAR TABLOSU

Bu listede tüm krallar değil, yalnızca önemli krallar yer almaktadır. Metindeki kronolojiden farklı olarak, burada Erken Döneme biraz daha fazla hareket olanağı verdik, ayrıca M. L. Bierbrier, R. Krauß ve diğerlerinin son önerilerinden (II. Ramses'in iktidara geliş tarihinin 1279 olarak saptanması, Merenptah'ın iktidar süresinin on yıl kısaltılması, Amenmesse'nin bağımsız iktidarının silinmesi) yola çıkarak, 18. ve 19. Hanedanla ilgili tarih alternatiflerini parantez içinde verdik, ancak bunlar henüz kesin değildir.[Φ] Listede kralların doğum adını verdik ve 12. Hanedandan itibaren taht adlarını parantez içinde belirttik (11. Hanedanda parantez içinde belirtilen adlar kralların Horus adlarıdır, 1. Hanedanda parantez içinde verilenler ise, Manetho'nun aktarımındaki adların Yunanca biçimleridir).

[Φ] Bu tarihler artık ortak kabul görmektedir ve kesinleşmiş sayılabilir. Bu nedenle elinizdeki tabloda parantez içinde tarih uygulamasına gidilmemiş, geçerli olan tarihler doğrudan kullanılmıştır –yn.

Hanedanlar Öncesi Dönem

"Akrep"	İÖ y. 3050
Ka (Zehen)	
Narmer	

Arkaik Dönem

1. Hanedan (y. 3000-2800)

Aha (Athothis)
Cer (Kenkenes)
Cet (Uenephes)
Den (Usaphais)
Anecib (Miebis)
Semerhet (Semempses)
Ka'a (Ubienthes)

2. Hanedan (y. 2800-2670)

Hotepsehemvi
Reneb
Nineçer
Peribsen
Hasehemvi

Eski Krallık

3. Hanedan (y. 2670-2600)

Nebka	
Zoser	2654-2635
Sehemhet	
Huni	2625-2600

4. HANEDAN (y. 2600-2487)

Snefru	2600-2571
Keops (Hufu)	2571-2548
Recedef	2548-2540
Kefren (Hafre)	2540-2514
Mikerinos (Menkaure)	2510-2491
Şepseskaf	2491-2487

5. HANEDAN (y. 2487-2348)

Userkaf	2487-2480
Sahure	2480-2468
Neferirkare	2468-2449
Neuserre	2443-2419
Menkauhor	2419-2411
Cedkare (Asosi)	2411-2378
Unas	2378-2348

6. HANEDAN (y. 2348-2198)

Teti	2348-2320
Userkare	
I. Pepi Merire	2316-2284
I. Merenre	2284-2270
II. Pepi Neferkare	2270-2205
II. Merenre Antiemsaf	
Nitokris	

İLK ARA DÖNEM

7 ve 8. HANEDAN (y. 2198-2160)

Çok sayıda kısa ömürlü kral

9 ve 10. Hanedan (y. 2160-1980)

III. Heti (Ahthoes)

Merikare

11. Hanedan (y. 2081-1938)

I. İnyotef (Sehertaui)	2081-2065
II. İnyotef (Vahanh)	2065-2016
III. İnyotef (Nahtnebtepnefer)	2016-2008
I. Mentuhotep (Nebhepetre)	2008-1957
II. Mentuhotep (Seanhkare)	1957-1945
III. Mentuhotep (Nebtauire)	1945-1938

Orta Krallık

12. Hanedan (y. 1938-1759)

(Ortak iktidar nedeniyle kesişen tarihler)

I. Amenemhet (Sehetepibre)	1938-1909
I. Senusret (Heperkare)	1919-1875
II. Amenemhet (Nubkaure)	1877-1843
II. Senusret (Haheperre)	1845-1837
III. Senusret (Hakaure)	1837-1818
III. Amenemhet (Nimaatre)	1818-1773
IV. Amenemhet (Maaherure)	1773-1763
Sobeknofru	1763-1759

İkinci Ara Dönem

13. Hanedan (y. 1759-1630)

(1) Ugaf (Khutauire)	1759-1757
(12) I. Sobekhotep (Haanhre)	
(14) Auibre	

(16) II. Sobekhotep (Sehemre-hutaui)	
(17) Hencer (Userkare)	
(21) III. Sobekhotep (Sehemre-seuactaui)	
(22) I. Neferhotep (Hasehemre)	1705-1694
(24) IV. Sobekhotep (Haneferre)	1694-1685
(27) Aye (Merneferre)	
ve daha birçokları	

14. Hanedan (y. 1700-1630)

Nehesi ve deltanın küçük kralları

15 ve 16. Hanedan (Hiksos) (y. 1630-1522)

Salitis (Sehaenre?)	
Şeşi (Maaibre?)	
Yakobher	
Hian (Hayan, Seuserense)	
Apepi (Aauserre)	1573-1533
Hamudi	1533-1522

17. Hanedan (Teb) (y. 1640-1539)

İnyotef (Nubheperre)	y. 1630
I. Ta'o (Senahtenre)	y. 1570
II. Ta'o (Sekenenre)	y. 1560/50
Kamose (Uacheperre)	1543-1539

Yeni Krallık

18. Hanedan (y. 1539-1292)

Ahmose (Nebpehtire)	1539-1514
I. Amenofis (Zoserkare)	1514-1493
I. Tuthmosis (Aaheperkare)	1493-1482

II. Tuthmosis (Aaheperenre)	1482-1479
Hatşepsut (Maatkare)	1479-1458
III. Tuthmosis (Menheperre)	1458-1426
II. Amenofis (Aaheprure)	1426-1400
IV. Tuthmosis (Menheprure)	1400-1390
III. Amenofis (Nebmaatre)	1390-1353
IV. Amenofis/Akhenaton (Neferheprure)	1353-1336
Smenhkare (Anhheprure)	1336-1333
Tutankhamon (Nebheprure)	1333-1323
Aya (Heperheprure)	1323-1319
Horemheb (Zoserheprure)	1319-1292

19. HANEDAN (ERKEN RAMSES DÖNEMİ) (y. 1292-1188)

I. Ramses (Menpehtire)	1292-1290
I. Seti (Menmaatre)	1290-1279
II. Ramses (Usermaatre setepenre)	1279-1213
Merenptah (Baenre meriamun)	1213-1203
II. Seti (Userheprure setepenre)	1203-1196
Amenmesse (Menmire)	
Siptah (Ahenre setepenre)	1196-1190
Tausret (Satre meriamun)	1190-1188

20. HANEDAN (GEÇ RAMSES DÖNEMİ) (y. 1188-1075)

Sethnahte (Userhaure meriamun)	1188-1186
III. Ramses (Usermaatre meriamun)	1186-1155
IV. Ramses (Hekamaatre setepenamun)	1155-1148
V. Ramses (Usermaatre seheperenre)	1148-1143
VI. Ramses (Nebmaatre meriamun)	1143-1135
VII. Ramses (Usermaatre setepenre meriamun)	1135-1129

VIII. Ramses (Usermaatre achenamun)	1129-1127
IX. Ramses (Neferkare setepenre)	1127-1108
X. Ramses (Hepermaatre setepenre)	1108-1104
XI. Ramses (Menmaatre setepenptah)	1104-1075

Üçüncü Ara Dönem

21. Hanedan (y. 1075-945)

Smendes (Heheperre setepenre)	1075-1044
Amenemnisu (Neferkare)	1044-1040
I. Psusennes (Aaheperre setepenamun)	1040-990
Amenemope (Usermaatre setepenamun)	993-984
Siamon (Neçerheperre setepenamun)	978-960
II. Psusennes (Titheprure setepenre)	960-945

22. Hanedan (Bubastis) (y. 945-715)

I. Şoşenk (Hecheperre setepenre)	945-924
I. Osorkon (Sehemheperre setepenre)	924-889
I. Takelot	889-874
II. Osorkon (Usermaatre setepenre)	874-850
II. Takelot (Hechheperre setepenre)	850-825
III. Şoşenk (Usermaatre setepenre)	825-773
Pami (Usermaatre setepenre)	773-767
IV. Şoşenk (Aaheperre setepenre)	767-730
IV. Osorkon (Aaheperre setepenamun)	730-715?
(ve pek çok yerel prenslik)	

23. Hanedan (y. 818-715)

Pedibastet (Usermaatre setepenamun)	818- 793
V. Şoşenk (Usermaatre meryanum)	793-787
III. Osorkon (Usermaatre setepenamun)	787-759

III. Takelot (Usermaatre setepenamun)	764-757
Rudamon (Usermaatre setepenamun)	757-754
II. Iupet	754-715
(ve pek çok yerel prenslik)	

24. HANEDAN (y. 725-712)

Tefnahte (Şepsesre)	725- 718
Bakenrenef (Uahkare)	718- 712

25. HANEDAN (ETİYOPYA) (y. 712-664)

Kaşta (Maatre?)	?-740
Piye (Pianhi; Usermaatre v.d.)	740-713
Şabaka (Neferkare)	712-698
Şebitku (Cedkaure)	698-690
Taharka (Hunefertemre)	690-664
Tanutamon (Bakare)	664-656

ASUR İŞGALİ (671-664)

GEÇ DÖNEM

26. HANEDAN (SAİS) (664-525)

I. Nekho (Menheperre)	672-664
I. Psamtek (Uahibre)	664-610
II. Nekho (Uhemibre)	610-595
II. Psamtek (Neferibre)	595-589
Apries (Haaibre)	589-570
Amasis (Hnumibre)	570-526
III. Psamtek (Anhkaenre)	526-525

27. HANEDAN (PERS İKTİDARI) (525-404)

28. Hanedan: Amirtaeus (404-399)

29. Hanedan (399-380)

I. Neferites (Baenre merinetyeru)	399-393
Psammuthis (Userre setepenptah)	393
Hakor (Hnemmaatre)	393-380
II. Neferites	380

30. Hanedan (380-343)

I. Nektanebo (Nahtnebef; Heperkare)	380-362
Cedhor (Teos; Irmaatenre)	362-360
II. Nektanebo (Nahthorehbit; Senecemibre)	360-343

İkinci Pers iktidarı (343-332)

Makedonyalılar (332-305)

Ptolemaioslar (305-30)

Roma ve Bizans iktidarı (30-İS 642)